

क्रांतीच्या दिशेने

कुसुम देशपांडे

• • •

परंघाम विद्यापीठ प्रकाशन, वर्धा

किंमत एक रुपया

प्रकाशक :

मोहनलाल छाजेड,
मंत्री, ग्रामसेवा मंडळ
गोपुरी, वर्धा (म. प्र.)

मुद्रक :

र. भ. निगुडकर,
प्रकाश मुद्रणालय,
३९५/४ सदाशिव पेठ,
पुणे २

प्रस्तावना

मिहारचा कार्यक्रम होता भूरि दान. भूरि-दान हा काही भूमि दानाचा कळस नाही. त्याचा कळस ग्राम दान. म्हणजे जमिनीची व्यक्तिगत मालकी संपवणे. हा प्रयोग सध्या ओडिसात करायचा होता. कारण एक तर ओडिसाचे क्षेत्र त्याला विगेष अनुकूल होतें. ओडिसाची गरिबी, गरिबीबद्दल गाजलेल्या हिंदुस्थानात हि अद्वितीय च. गरिबांनीं आधीं मालकी नाही सोडायची तर कुणी सोडायची ? श्रीमताची सुटायची, गरिबांनीं सोडायची. भारताच हे भाग्य कीं श्रीमत हि कुणी कुणी मालकी सोडायला तयार होतात. पण हें भाग्य अति ताणून चालायचे नाही अति ताणले तर तुटायचे, म्हणून मिळाली तितकी श्रीमताची सहानुभूति मिळवून, गरिबांनीं मालकी सोडण्याचा प्रयोग यशस्वी करणे हा च श्रीमतीचा तालेकिल्ला जिमण्याचा कुशल उपाय होता. त्यासाठी ओडिसाचे क्षेत्र अनुकूल होतें. शिवाय ओडिसात जनतेविपर्ययाच्या सद्भावनेने आणि अनुरागाने प्रेरलेली यानरसेना (हनुमदादि नायकासरूढ) सज्ज होती. म्हणून ओडिसात मजें दयानें नशीत अजमावून पाहण्याचे योजिलें होतें.

बिहारच्या माझ्या यात्रेला मीं ' आनंद-यात्रा ' असें नाव दिलें होतें तदनंतर बंगालची छोटीशी प्रेम यात्रा संपवून ओडिसात शक्ति-यात्रेला आरंभ करायचा होता. मुमारे सात आठ महिने ही शक्ति यात्रा चालली. पूर्णार्धात झाला शक्तीचा शोध, उत्तरार्धात तिचें दर्शन.

कोरापुट जिल्ह्यात उत्तरार्ध सुरू झाला, आणि त्या जिल्ह्यात च तो संपला. भर पावसाळ्यात जसा शिवाजीन जजिन्याच्या सिंदीवर हल्ला केला, तसा ओडिसाच्या कार्यकर्त्यांनीं कोरापुटच्या मलेरिया शीतल चातुर्मास्यात कोरापुटवर हल्ला चढविला. एकेकानें जाजारी पडावे आणि दुरुस्त होऊन पुन्हा आघाडीवर जावें. चातुर्मास्यात देव देखील झोंपतात असें पुराण जाहे. चातुर्मास्यात सेवनांनीं जागून इतिहास बनविला. शेकडों ग्राम दानें कोरापुट-मधें मिळालीं आणि सर्वोदयाच्या अगावर मूठभर मास चढलें. त्यानंतर बानाचा मुक्त बिहार चाद आहे. तो हि तामिलनाम्मध्ये थोडा सापाधिक

झाला आहे. त्यातून सुटल्यावर निरुपाधिक मुक्त विहार सुरू होईल; अशी वाचाला आशा आहे.

शक्तीचा शोध व शक्तीचें दर्शन — ओडिसाच्या यात्रेचा पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध — आमच्या दोघी मुलींनीं दोन पुस्तकात चित्रित केला आहे. हिंदीतून दोन्ही पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं आहेत. मराठीत आता होत आहेत.

जगलाचा प्रवासवर्णन करणारे दुर्मिळ च असतात. कारण वर्णन करू शकणारे जगलात जात नसतात. आणि जगलात जाणारे वर्णन करू शकत नसतात. वाणीला डोळा नाही, डोळ्याला वाणी नाही, असें रामायणात तुलसीदासांनीं म्हटलें आहे. पण सर्वोदय-विचाराचे हे सामर्थ्य होय कीं त्यानें वाणीला डोळा लाभला आणि डोळ्याला वाणी लाभली. वाचकाचे हें भाग्य च म्हटलें पाहिजे

उत्तरार्ध आणि पूर्वार्ध दोन्ही एका च पुस्तकात धालता आले असते. पण त्याने पुस्तक थोडें मोठे झालें असते, म्हणून दोन भाग केले आहेत. वाचकाना एकदम च अजीर्ण व्हायला नको. एका मागून एक सेवन करून सावकाश पचविता येईल.

भूदानयज्ञ यात्रा
कोइबतूर जिल्हा
२३-९-५६

अनुक्रमणिका

बंगाल

प्रकरणार्थे नांव

पृष्ठांक

१ विरह-मीलन	...	...	१
२ दारिद्र्य नको, नारायण हवा	...	...	९
३ दया आणि करुणा	...	...	१२
४ 'वदे मातरम्'	...	...	१७
५ एक पत्र	...	...	२०
६ निर्भयतेचा आधार आत्मा !	...	...	२३
७ जीवन-संगीत	...	...	२५
८ परदेशी प्रवासी	...	...	२९
९ गंगा आणि सागर	...	...	३२
१० 'सर्वेषामविरोधेन'	...	...	३६
११ वैराग्य नव्हे, अनुराग	...	...	३९
१२ कायदा आणि कान्ति	...	...	४४
१३ शेषनाग	...	...	४८
१४ 'गीताई'च्या जन्माची कहाणी	...	...	५०
१५ 'शास्त्रीचे प्रयोग'	...	...	५५
१६ सप्तपदी	...	...	६०
१७ प्रेम यात्रा	...	...	६३

उत्कल

१८ कलिंगभूमीति	...	...	६६
१९ पूर्णाचा समन्वय	...	...	७१
२० 'मानपूर'चे 'ऑस्ट्रेलिया'वर आक्रमण	...	...	७४
२१ 'गांधीजींच्या विधासास पात्र व्हा'	...	...	७७
२२ जनतारूपी गार्डचे दोहन	...	...	७९
२३ अमृतस्य पुत्राः	...	...	८१
२४ सत्ता कुणाची ?	...	...	८५
२५ भूमिचोर	...	...	८९
२६ 'दोराचे हि दोष माझे'	...	...	९१

२७ अहिंसक कांतीचा झेंडा	...	...	९३
२८ देव पूजनीय, सत अनुकरणीय	...	...	९६
२९ 'स्त्री' शक्तीला आवाहन	...	...	९९
३० शांतीचा मार्ग	...	...	१०१
३१ आधुनिक तीर्थक्षेत्र	...	...	१०४
३२ पांवा नाही तर सुदर्शनचक्र	...	...	१०६
३३ कांतीचें साक्षात् दर्शन	...	...	११०
३४ कमळ आणि भुगा	...	...	११४
३५ देवाचा पोस्टमन	...	...	११५
३६ भूदानयज्ञामागची दोन तऱ्हे	...	...	११९
३७ बुद्धदेवाची प्रेरणा	...	...	१२२
३८ थड आग	...	...	१२७
३९ जागे व्हा	...	...	१३०
४० 'देवा'ना धोक्याची सूचना	...	...	१३४
४१ सहजीवन, सहभोजन, सहभजन	...	...	१४०
४२ 'दानपत्र म्हणजे विश्वगार्ताकरिता मतदान'	...	...	१४४
४३ वानरसेनेचा पराक्रम	...	...	१५६
४४ सूर्योपासना	...	...	१६०
४५ दानप्रक्रियेचें समाजशास्त्रीय विवेचन	...	...	१६३
४६ कांतीचे पाईक	...	...	१६८
४७ भूदानाचे तीन आधार	...	...	१७१
४८ सामूहिक इच्छाशक्ति	...	...	१७५
४९ यत्र वंद पण यत्री गामूत	...	...	१८१
५० चतुर्भुज	...	...	१८४
५१ आपले प्रश्न सोडवा म्हणजे जगाचे प्रश्न सुटतील	...	...	१८७
५२ वाढंगची दशसूत्री	...	...	१९०
५३ एका यत्रिलाची दोन हथे	...	...	१९५
५४ भूमिकाति सफल होवो !	...	...	२००

वंग-कलिंग यात्रा

बंगाल

: १ :

विरह-मीलन

पद्माव-सालतोडा

[जिल्हा-नामुडा. बंगाल]

१ जानेवारी '५५

मग्या वर्षाची नवी पहाट झाली. प्राचीच्या मुसामर पहिली प्रकाशरेषा उमटली. जगाला अधारातून प्रकाशात नेणे हे प्राचीचे नित्याचे कार्य. तिला तेजोनिधान गवसले की ती चारी गाला तेज मणाचे दूत पाठवते नी पाहता पाहता प्रतीची, उत्तरा, अधरा सान्याना त्या तेजाने व्यापून टाकते. अतरेक्ष उजाळणाऱ्या प्राचीला पृथ्वीवर भरतभूमीत आपले प्रतिबिम्ब आदळले. भारताने रधी हि हिसेची काळोशी, दुर्बल शस्त्रे घेऊन जग जिंकायला जाण्याचा वेडेपणा केला नव्हता. शान आणि प्रेमाच्या प्रसर प्रकाशदानी दूताद्वारे जगाला प्रकाशित करण हा च त्याचा इतिहास होता, हे च त्याचे वर्तमान नी हे च त्याचे भविष्य.

भगवान् बुद्धाच्या विहार भूमीची यात्रा संपून आज आम्ही चैतन्य महाप्रभूच्या प्रेमभूमीमध्ये प्रवेश केला.

विहार भूमीतील आपल्या विहार संपून विनोद ठरलेली अक्षरेची वाट चालत होते. विहार बंगालची सीमारेषा आली. पानापुण्यानी सजलेली

भव्य द्वारें तिथें उभारलीं होतीं. विरह आणि मीलनाच्या भावानीं भारलेली विहार व बगालची मडळी तिथें जमली होती. विहारच्या वतीनें जयप्रकाशजी निरोपाचें भाषण देण्याकरिता उभे राहिले. त्याची नित्याची स्थिर गमीर घाणी गडगडली. शब्दाशब्दावर ते थान्त होते. अश्रू ओघळत होते...

“अच्छा होता, अगर यह बिदाई का भाषण देनेका काम किसी और मजबूत दिलवाले पर सौंपा जाता।” प्रत्येक हृदयाला ह्या वाक्याने हलविलें. त्याच्या अश्रूना साथ देण्याकरता अनेक अश्रुसरिता खळखळू लागल्या. जें शब्दाना साधलें नाहीं तें अश्रूद्वारें व्यक्त झालें. “तुमची ही अर्हिसकृ कातीची प्रयोगशाळा (विहार भूमि) उत्तम तऱ्हेने चालू राहील.” असें आश्वासन त्यानीं विनोबाना दिलें अश्रूनीं भिजलेल्या त्या साध्या शब्दांनीं विनोबा निश्चित होऊन विहार सोडून शस्त्रात असा विश्वास निर्माण केला.

डोळे पुसत पुसत आम्हीं बंगभूमीम ये विनोबाच्या मागोमाग प्रवेश केला. विहार भूमीचीं असंख्य स्मृतिचिन्नें डोळ्यासमोर तरळत होतीं. त्या भूमीत प्रवेश केला तेव्हा पहिल्या च दिवशीं भगवान् बुद्धाच्या प्रेरणेनें विनोबांनीं घोषणा केली होती, “विहारची भूमिसमस्या सोडविल्यासेरीज मी हा प्रदेश सोडणार नाहीं.” त्या घोषणेला शिरसावद्य मानून अनेक खंदे वीर पुढें सरसावले. ‘सत विनोबा की जय’ उग जनता अत्यानदाने जयघोष करीत होती. पावलें वर्तमानात पडत होती. मन मात्र भूतकाळात विहार करीत होतें. बैशाखी पौर्णिमेचा पवित्र दिवस. कारण्यमूर्ति बुद्धाचा जन्मदिवस. रकाच्या राजेसाहेबांनीं अतिथीचा सत्कार केला. त्याच्याजवळ एक लक्ष एकर जमीन पडती नी बारा हजार एकर चागली जमीन होती ही सारी त्यानीं विनोबाच्या समोर ठेवली. “जेवढी हवी तेवढी घ्या” त्याच्यातलें औदार्य बोललें. राजानें सर्वस्व दिल्यानंतर त्याची चिंता करण्याचें काम विनोबाकडे आले. पडती जमीन असेल तेवढी आणि चागल्या जमिनीचा सहावा हिस्सा घेऊन दहा हजार एकर जमीन त्यांना परत केली. “हें पूर्ण दान आहे, सात्विक दान आहे” विनोबा सतुष्ट झाले ... “जमीनदारानीं हा कातीचा झेंडा आता स्वतः पुढें घेऊन हातीं घेतला पाहिजे.” ह्या विनोबाच्या आह्वानाचा स्वीकार करून अहोरात्र या काति कार्याकरिता

वणवण हिंडणारे सौम्य, सौजन्यशील पालमोटच्या राजेसाहेबानीं तर स्वतःच्या जीवनात च काति केली होती .. आमचा मार्ग पूर्वेकडे जाणारा होता. प्राची पथदर्शनाचें काम करीत होती तिची आरक्ता क्षणाक्षणाळ्या वाढत होती. हळूहळू सवित्याचें तेजस्वी श्रिव क्षितिजावर टांगलानें चढूं लागले. क्षणभर भास झाला, त्याचें आरक्त तेज गुरुदेवाचा प्रेमसदेश देत आहे. बंगभगिनी मजुळ स्वरात जयगोप करीत होत्या “साधु विनोबा अमर हो !” बंगभगिनींचा पराक्रम वाचला होता, ऐकला होता. मला आठवण झाली. साता समद्रापलंङ्गिण आलेली पेट सादीचें शुभ्र वस्त्र परिधान करून गेली जिल्ह्यात व खेडोपाडीं हिंदू भारतीयता जागवत होती. भारताच्या हृदयाचा ठाव घ्यायचा होता तिला. अंढमच्या युगात हि शांतीची व प्रेमाची भाषा बोलणाऱ्या, अध्यात्माच पूर्वपरपरागत वेड आजतागायत वाळगणाऱ्या भारताचें तिला मोठें कुतूहल वाटत हतें कुठून एवढी शक्ति मिळवली त्यानें ? त्याच्या शोधार्थ ती हिंद् लागली. त्याकरता भारतात असेपर्यंत इंग्रजी बोलायचें च नाही, हिंदी च बोलायचे अशी प्रतिज्ञा तिनें घेतली होती. भूदानाचा अभिनव मार्ग तिच्या हृदयाला रुचला होता. तोडम्या मोडक्या हिंदीमध्ये जमिनीचें दान मागत ता पायीं पायीं विरे. शात, सुशील, सोपवळ गौरवाय तक्षणीला थडीवाऱ्याची पर्वा नाही, राण्यापिण्याची शुद्ध नाही, हें पाहून ग्रामीण जनता तोंडात बोटें घालू लागली व तिची झोळी भरू लागली. ज्या दिवशीं दान मिळणार नाही त्या दिवशीं अन्न न घेण्याचा तिचा निर्धार होता. सुप्तसमृद्धीच्या कळसावर पोहोचलेल्या धैर्यशाली (अमेरिकेंत) देशात जाजवर तिचें जीवन गेलें होतें. तें जीवन तिला नीरस वाटू लागले होतें भूदानमूलक ग्रामोद्योगप्रधान अहिंसक कातीला जीवनपुष्प पाहिलें तेव्हा मात्र तिला शात शात वाटू लागलें. चालता चालता कुणाचा तरी धक्का लागला. दृष्टि वर्तमानात गेली. जनसमुद्र उसळला होता. बंगाल भूदान समितीचे संयोजक श्री. चारुचंद्र भट्टारी बंगाल विधान सभेंत विरोधी पक्षाचे प्रमुख व सोशलिस्ट पार्टीचे सभासद होते, परंतु आता त्यांनीं सर्व सोडून महान् कातिकार्याला जीवनदान अर्पण केलें होतें. त्या गर्दीत हातातीत दानपत्राचा गड्या साभाळीत ते विनोबाच्या राजूनें लगवगीनें चालत होते. धोतराचा

सोगा हातीं धरून, काळ्या चप्प्यातून त्रापूच्या प्रथम शिप्याला न्याहाळीत एक स्थूल व्यक्ति मागें मागें रहात होती. जुणी तरी म्हणत होत, “ हे च ते अतुल्य घोष वर का । जगाल प्रदेश कॉंग्रेसचे अध्यक्ष. ’ गर्दीत चालता चालता अनेकांचे पाय पडून तुटलेल्या पिचाच्या माझ्या चपलेला उचलीत मी पुन्हा मागें पडलें स्मृतिपटलावर दुसरें चित्र दिसू लागलें .

“ विनोबाजींचा सक्त्प आता व्यक्तीपुरता सीमित राहिला नाही, तो आता आपणा सर्वांचा सक्त्प आहे ” असें म्हणून बिहार प्रदेश कॉंग्रेसकडून ३२ लाख एकराचा कोटा पूर्ण करण्याचा सक्त्प करमिणारे कै प प्रजापति मिश्र बिहार कॉंग्रेसचे निष्ठावान् अध्यक्ष होते व विनोबांचे भक्त होते सत्कार्याची कळकळ त्यांना स्वस्थ असू देत नव्हती ... सुरम्य शांतीच रम्य स्वप्न उराशी बाळगून हसत हसत कप सहन करणारे लहानमोठ कार्यकर्ते ही बिहारची फार मोठी संपत्ति होती .. एरुदम गडगड झाली आणि पहातें तों लोक धावत सुटले होत कारण न कळता च मी हि धावू लागल. थोडें पुढें गेल्यावर पाहिल. बाया धावत सुटते होते. मात्र हजारोंच्या त्या गर्दीत लहान लहान मुलांनी च पहिला मान पट्टावलेला दिसत होता. त्रायाच्या भोंवतीं त्यांनीं गराडा घातला होता. त्यापैकी दोघांचे हात धरून त्राया पळत सुटले ते थेट टेन्डीवरील निवासस्थानापर्यंत. तिथें पोहोंचल्यावर “ कशी मजा आली ” असें म्हणून त्या निर्व्याज तालकाबरोबर हसू लागले. गवळ्याच्या पोरामध्यें रममाण होणाऱ्या बाळकृष्णाची कहाणी आठवली.

अहिंसेचा व करुणेचा विचार जगाला देण्यावरता बुद्धानें तत्त्वानीं यज्ञसमस्येचें निमित्त शोधलें होतें. सर्वादयाचें तरंगान आनच्या जगाला देण्यावरता आज भूमिसमस्या निमित्त जननी आहे. धर्मचक्राची गति कुठित राहिली नव्हती. धर्मचक्राला गतिमान् करीत बुद्धानें बिहारभूमीन विदार केला होता. काल च बिहारच्या अखेरीच्या मुफामावर प्राताच्या कार्यकर्त्यांना घाना सागत होते, “ गेल्या सत्तावीस महिन्यात मला कुठला हि प्रास झाला नाही. उलट माझी ही ‘आनंद यात्रा’ च झाली. जवळ जवळ चार दों झाली माझी पदयात्रा चाटू आहे. पण माझा प्रभु तर चरदा रों अरण्यांत दिष्ट होता. चवदा पुढें चार म्हणजे .. ” ऐन ठन्हाळ्यात उराडवा- करता प्रसिद्ध अशा गया व पलामू निःश्याव यात्रा सुरू होती. मे चा महिना होता.

सूर्यनारायणाला तापण्याचा अधिकार च होता. घामाच्या धारा गाळत गाळत चवदा पधरा मैलाची वाट चालावी, मुझामार लवकर च पोहचू व गार पाणी पिऊ असे माडे मनात ठरावे तों च कुणातरी सागे “ चुनून अतर ११ मैल सांगितल गेल्य. अजून दीड दोन मैलाची वाट चालायची आहे ” राची व हजारीबाग जिल्ह्यात मुसळधार वृष्टीशी चार दोन हात करीन एन्दा तीन चार तास चालून नखशिष्टान्त ओलेंचिन् भिजून रामगढच्या राजेमाहेराच्या महालात प्रवेश केला होता, आणि एक दिवशी तर एका अतिशय लहान झोपडीत रहावे लागलें होत झोपडी गळत होती नी आम्ही सारे रसेरसे गर्दी करून उभे राहून गावकऱ्यांसोबत प्रार्थना करीत होतों.

थडीने अंग जळू लागल तेव्हा विहारच्या उत्तरेला पर्यतराज हिमाचलाचें भव्य दर्शन घडलें होतें. शेतातली वाट असली म्हणजे दवानें नागाचे वृट ओलेचिन् व्हायचे मग ते अनगणी चालू लागले रीं शेतातली चढउताराची वाट संपून गिऱ्या टाकलेला रस्ता मुरू होई. त्यावर पाण्यागणिक तीव्र वेदना होई. ‘हाय’ म्हणार्जे तेजव्यात नागाचे शब्द कानावर पडत “अरे, रास्तेमें जो कम्ह (दगड) होते हैं वे शरर होते हैं ” नद्याचा कोप झाला होता तेहा सभेररता होड्यातून आलेल्या हजारों पुरपीडितांना दिलासा देताना, पाण्यापावसाचा मार खात वररभर पाण्यातून दहा दहा मैल चालताना नागाना कुठं हि कष्ट भासले नव्हते. सर्वत्र आनदी आनद च होता .. ‘स्थितप्रज्ञदर्शनात’ स्थितप्रज्ञाचें जीवन म्हणजे निरळ विहार, ‘आनद विहार’ हा विचार सांगितल्या आहे तिकडे बालगोपाळारोरर हास्यविनोद करताना गेल्लरर वनलेल्या नागाकडे पाहून ‘आनद यात्रे’चें साकार दर्शन घडल्यचें समाधान वाटतें

गावाबाहेर दूरच्या जगल्यातीत टेकडीवर छोटासा जंगला हें जाचें निवासस्थान अतराश सौंदर्यानें नटलेल्या वगभूमीनें प्रथमदर्शनीं च मोहित के. सौम्य रगाच्या रागोळीन भूमि चिन्तित केली होती. मग कल्या, प्रदीप व धूपामुळें देवघरातलें मागल्य प्रगटतें होतें. मागल्यात मधुरता ओतीत वगभगिनी सुनपुर खरात रवींद्रगीत आळवू लागल्या—

“ एश नव जागृत प्राण चिरयौवन जयगान
 एश मृत्युजय आशा, जडत्व नाशा
 क्रंदन दूर होक, बंधन होक क्षय
 .....नव अरुणोदय जय होक ”

आमचे नेत्र वंगभूमीचें सौंदर्यपान वरं लागले, समीत कानाला सुलभं लागलें, आणि दोन्ही मिळून मनाला भुलवूं लागले, हृदयाला हालवूं लागले. तों च वानांची प्रेममय वाणी ऐकू आली—

“ लहान होतों तेव्हा बंगालमध्ये येण्याची व हिमालयांत जाण्याची माझी पार इच्छा होती. पुढें देवाच्या शोधार्थ परानाहेर पडलों तों दोन्हीच्या मध्ये कार्शीनगरींत जाऊन पोहचलों. तिथून च माझी पावले गांधीजीकडे वळलीं आणि तिथें मला हिमालयाची शांति व बंगालची 'क्रांतिभायना' ह्यांना सुंदर रागम आदळला — त्या च शांतिमय क्रांतीना संदेन घेऊन मी आज बंगालमध्ये आलों आहे — वृद्ध म्हणजे बाल च. बालक होऊन च मी तुमच्यामध्ये आलों आहे, प्रेमाना ह्ण. मला ह्वा आहे मी म्हणतों, वायग्रानें सरकारला जमीन वनी मिळो या न मिळो, मारता बालहृद् मात्र बंगाल रचित च पुरवेल. ” शब्दन् शब्द प्रेमानें ओथंबण होता. पदित्या च भेटींत स्नेहभरानें हस्तांदोलन शालें !

साहित्यतेचा व व्रतनिष्ठेचा विहारला पार अभिमान वाटे. सादी समिती-मध्यं काम करणारे परंतु यात्रेत राजाची, टक्क, साहित्य विक्रेता इ० निरनिराळीं जगानदारीचीं कामें उत्तम पार पाडणारे राजेंद्रभाई, झाजी, नदविशोरभाई, रामावतारभाई सारे च आज परतणार होते. “परिवार दूट रहा है, हम दूर हो रहे ह” असं म्हणत प्रत्येकानें नमस्कार केला. बाबांच्या चरणाला स्पर्श करीत नी डोळे पुसत एकमेकांची पाठ विहं लागली.

बगालच्या सृष्टिसौंदर्यात व जनतेच्या प्रेमसौंदर्यात मन रमू पाह्यचें तर निरोप घेणाऱ्या एकेका विहारीभाईच्या नेत्रातील उदासीनता हृदयात प्रतिबिंब उमटवून जायची. जयप्रकाशजी व दीदींनीं (प्रभावतींनीं) ‘खुश रहो’ म्हणून निरोप दिला. शब्दाची आवश्यकता नव्हती. त्यांच्या रूपानें देशाला काय मिळालें आहे त उद्याचे इतिहासकार लिहितील. पण कातिसैनिकाना मात्र एक जिह्वाच्याचें स्थान निर्माण झालें आहे. ते दाघे दि स्वतः त्या ‘सामान्य’ म्हणतात — नव्हे तसें जीवन हि जगतात. आपली उंची कुणाचे डोळे दिपवणारी होऊ नये याचा त्यांना प्रयत्न कराना लागत नाही. त्याचा साधेपणा इतरां स्वाभाविक आहे की, त्याची उंची भासते, जाणवते, परंतु अडतीत मात्र नाही.

सायंकाळीं सभेच्या वेळीं ज्ञाना टेकडीवर नी जनता उतारानरून पायथ्यापर्यंत वसली होती. मुग्ध होऊन प्रेमसंदेश ऐकत होती. ज्ञानांनीं प्रेमदान यज्ञाची घोषणा केली. ते म्हणाले, “मी भूमिदान मागायला नाहीं आलों. मी तर प्रेमदान मागतोंय.”

नित्याच्या शिरस्त्रयाप्रमाणें दिनेलागणीला यात्रीदंगातील मडळी ज्ञानाच्या भोंवतीं जमली. आज सेवादलातील काही मेक्स यात्रेत सामील झाले होते. त्यांच्याशीं चर्चा करण्याच्या हेतूने ज्ञानांनीं आपटे शिक्षणावर विचार व्यक्त केले. ते चांगले च हादरे वसविणारे होते. हल्लीं ज्ञाना शिक्षणपद्धतीमुळें मुल गरीबपरिश्रम करायला लाग्यक होतात असं त्याचें नेहमींच म्हणणें कोपण्यात वगळत्या निर्मळेश्वर वोट दाखवून ते म्हणाले, “आता हिचें च उदाहरण द्या. माझ्याजवळ राखणी दिनी पार दंडा आहे आणि ही मात्री लाडली

मुलगी आहे. पण हिचें शरीर हिला अधूनमधून त्रास देत असतें. म्हणून म्हणतां, काति करायची असेल, भाड्यालशाहीविरुद्ध झगडायचें असेल, तर पहिला हल्ला आपल्या शरीरावर च करावा लागेल. सर्वांत मोठा भाड्यालदार जर कुणी असेल तर हें आपलें शरीर !”

काति म्हणजे डोकी कापणें नव्हे, तर डोऱ्यातील विचार बदलवणे. एखाद्या आह्लाददायक सफाळी आरामखुर्चीत उशीनर रेलून तानाचें पुस्तक वाचावें. “उत्पादक श्रम केल्याशिवाय खाणारा म्हणजे चोर आहे” अमलं वाच्य वाचता च वेहद खुश होऊन जाते. पण इतकें ध्यान पुस्तक टाकून प्लोडीनाहर भाटी घासणाऱ्या गरू मोलगरणीच्या हातातील भाडी घेऊन ती घासण्याचें मात्र कोण जियावर येत.” मग पुढच्या वाक्यावर नजर फिरावी—“त्यत श्रम न करणे म्हणजे दुसऱ्याच्या श्रमावर जगणें हे शोषणाचें मूल आहे, त्यानून च भाड्यालशाही निर्माण होते.”.. बुद्धीला हा विचार पडतो, हृदयाला रुचतो हि. म्हणून पुस्तक पेटून उठारें. भाडी घासावी, नेरमुणी हाती घेऊन घर झाडावें, बागेंत काम करावें, अगणात सडा घालावा, पण मग शरीर थकू लागतें, हात पाय बोडू लागतात—“आता पुरे, जरा आडवी हो !—” मन आणि बुद्धि पुढेंपुढें धाव घेतात आणि इकडे डूक सवयीनें लाड्यालेलें शरीर त्याला मार्गे मार्गे खेचतें, धानस पुस्तक वाचत पडाव, आयत जेवाव, सुंदर लेख लिहावे, आजच्या विपमतेनर मैत्रिणींशीं चर्चा करावी, असा सुलसोयीला चढावलेल्या शरीराचा तगादा असतो. म्हणून तर त्याच्यावर पहिला हल्ला चढवायचा आहे !

दारिद्य्र नको, नारायण हवा

पावडा (वाँकुडा)

२ जानेवारी १५५

दिशा उजळू लागण्यापूर्वी च एक गांव लागले. झाडून सारे गांवकरी दर्गनाकरतां सडकेच्या दोन्ही बाजूला उभे होते. उत्साहाला भरती आली होती. गांवकऱ्यांनी सात मैलाचा रस्ता स्वतःच्या श्रमानें तयार केला होता. त्यामुळें तीन मैलाची चकर वाचली होती कुठें हि जा, जनता प्रेमाचा वर्षाव करतांना आढळते. आजचा रस्ता आणि त्यावर साटलेलें गांवकऱ्यांचें अत्युत्तम प्रेम पाहून बावाचे शब्द आठवले : “ सर्वत्र भारतीय हृदयाच्या विशालतेचें च दर्शन घडते. ” भारतीय हृदय सर्वत्र एक आहे. वेद, उपनिषदांच्या दुधावर पोमलें गेलेले तें हृदय मधीचा आवाज चटकन ओळखते. “ आमादेर ग्रामे भूमिहीन केऊ थाकवेना, थाकवेना ” हा गगनभेदी जयघोष ऐकू आला आणि हा म्हणे कम्युनिस्टाचा प्रदेश आहे ! मागें तेलगणाच्या यात्रेत जनता रामधुन म्हणत रोज पहांटे चारपासून निवासाला पांढऱेपर्यंत वागाच्या मार्गें चालत असे. त्यावेळीं वागा कम्युनिस्टाना म्हणाले होते, “ जोंपर्यंत रामनामाचा गजर सुरू आहे तोंपर्यंत तुमचें ह्या देशात काहींही चालणार नाही. ” ... आज बंगालची जनता जगाला हें च सागत होती कीं, भारतीय हृदयावर रामाची च सत्ता चालणार.

वाटेंत लागलेल्या प्रत्येक खेड्यात बंगालच्या संस्कृतीचे दर्शन घडत होते. प्रत्येक गोष्टीला कलेचा स्पर्श झाला होता. रस्त्या सारवलेली मातीचीं छोटीं छोटीं घरे, सडा शिंपून शुद्ध केलेल्या घरासमोरील अगणात भक्ति-भावानें चितारलेली अल्पना, दाराच्या दोन्ही बाजूला केळीचे खाद्य, आव्याच्या हिरवागार पानाची तोरणें दारासमोर हातीं मंगल कलश नी सौम्य प्रदीप घेऊन सौजन्यशोल गृहलक्ष्मी उभ्या होत्या, तर कोवल्या कन्या उत्साहानें शंखनाद करित होत्या. रम्य सृष्टि नी घराची आकर्षक रचना

पाहून वाटू लागतें, इतकीं सुंदर खेडीं सोडून शहराच्या मजबजपुरीमध्ये लोक का धाव घेतात ? यात्राची कुटी गावऱ्यानीं तयार केली होती. त्यांना यात्रा म्हणाले, “मी जमीन वाढायला आलों नाहीं, प्रेम वाढायला आलों आहें.”

आमच्याकरता पुआलच्या झोपड्या तयार केल्या होत्या. साध्या च होत्या पण रचना आकर्षक होती. सारी च व्यवस्था सार्धी पण सुंदर होती. झोपड्याच्या समोर च लहानसें शेत होतें. त्यातील तुरीच्या शेंगा बोलावीत होत्या. तेवढ्यात न्याहारीची घटा खणखणली आणि पळायें लागलें. बिहार-मध्ये ठरलेली न्याहारी म्हणजे भिजवलेले पोहे, दही नी गूळ. इथे मूडी (मुरमुरे), गूळ व शेंगदाणे. गरीब वर्गाचें हे च खाणे आहे अस कळलें तेव्हा आत एक प्रकारचा आनंद झाला, आणि गुळाला अधिक च गोडी आल्यासारखें वाटले. आजचें व्यासपीठ हा भ्रामीण कलेचा नमुना होता. पुआलची राख शेणात मिसळून त्यानें तो मातीचा चौकोनी उंचवटा सारवला होता. त्यावर आणि त्याच्या भोंवतीं नाजूक रांगोळी काढली होती.

सकाळीं यात्राच्या बरोबर यात्री दलातील मंडळी गावात गेली. हरिजन वस्तीमध्ये जवळ जवळ दोन तास वाता हिंडत होते. प्रत्येक घरात शिरायचे, थोडक्यात अवलोकन करायचे, कुणाच्या पाठीवरून हात फिरवायचा, कुणाच्या बाळाचें कौतुक करायचें, वृद्ध पित्याची आरथेनें चौकशी करायची, कुणाची चेश करायची असे चालू होतें. आशादेवी आर्यनायकम् हळू च म्हणाल्या, “येथू खिस्त असा च हिंडला असेल गरिबाच्या घरात.” त्या हरिजनाची मोठी दयनीय अवस्था होती. त्याचीं १०-१२ पुटाचीं लहान लहान घरे ज्या जमिनीवर होती ती जमीन त्याच्या मालकीची नव्हती. त्याकरता दरवर्षी बारा दिवसाचा परिश्रम त्यांना विनामूल्य द्यावा लागे. यात्राचें हृदय व्यथित झालें दुपारीं कितीतरी वेळ ते एन्टे च शेजारच्या पहाडावर जाऊन बसले होते.

त्याच्या दुरावलेल्या अत करणाचें प्रतिनिध आजच्या भाषणातील शब्दा-शब्दात पडले होते. “आपण सुख वाटू तर तें वाढतें नी दु ख वाटू तर

ते कमी होते. दोन्हींचा उपाय एकच...वाटा, वाटत चला. याच भूमी-मध्ये विवेकानंदानी 'दरिद्रनारायण' शब्दाचे उच्चारण केले होते. आपल्याला दारिद्र्य नाहीसे करायचे आहे नी नारायणाची प्रतिष्ठा करायची आहे हे प्रेमाचे काम लक्षात घ्याल तर बंगाल अतिशय शक्तिशाली होईल."

बंगालच्या प्राचीन वैभवाचे स्मरण करून देत ते म्हणाले, "बंगालमध्ये अनेक आध्यात्मिक विभूतींनी जन्म घेतला होता. साख्यशास्त्राचा उदय इथेच झाला. वैष्णवांनी ह्याच भूमीमध्ये विहार केला. ह्या काळात इथे धर्मसुधारक व समाजसुधाराचा निचार सुरूला, प्रयत्न झाला. सान्या भारताचे स्फूर्तिस्थान एके काळी बंगाल झाला होता. माझ्यासारखे बंगालच्या बाहेरचे लोक सदा बंगालची पूजा करीत आले आहेत. बंगालच्या साहित्याचा भारताच्या सर्वांचा भागातील साहित्यावर प्रभाव पडला होता. जिथे एवढी विचारसंपदा आहे तिथे प्रेमाची तुट कशी राहील? एवढेच करायचे आहे... लोकांच्याजवळ पोहचायचे आहे नी त्यांना प्रेमाचे तत्त्वज्ञान समजावून सांगायचे आहे ..."

कालच येथील काही राजकारणी मडळी नानाच्या भेटीला आली होती. ती अगतिकपणे सांगत होती, "भूदानात काम करण्याची आमची फार इच्छा आहे. पण आमच्या मागे लागल्या आहेत निवडणुकी! एक निवडणूक संपली की दुसरी उभी राहते आणि आम्ही अडकून पडतो. आमच्या वाणीमध्ये नी नानांमध्ये भूदान आहे. परंतु आमच्या हातात व पायात मात्र भूदान नाही.—काय करावे, मुक्त नाही."

त्याचा उल्लेख करून किंचित कठोर शब्दात बाबा म्हणाले, "... हे लक्षात ठेवायला हवे की, ह्या कामात जर आपण विलंब लानू तर बंगालचे गरीब उत्तरोत्तर यमात्म्याकडे जातील. यमराजाचे बोलावणे आले म्हणजे आपण कधी असे म्हणतो का की, 'मित्रा, जरा थांब की! दोनतीन महिन्यांची तर उत्तरे देतील!'...

"निवडणुकीचे एक स्वतंत्र महत्त्व आहे हे मी देखील मान्य करतो. परंतु घराला आग लागली तरी देखील आपण निवडणूक लढवीत राहू न! आणि मी विचारतो, आपल्या खेड्यांना आग लागायची शिछक आहे का? साडेतीन वर्षांपासून मी सतत हिंडत आहे. उन्हाळ्यात कुठे थांबत नाही,

थडीत कुठ नसत नाही नी पावसात मिश्राति घेत नाही. कारण मी हे पाहतोय आणि ओळखतोय की, ह्या कामात उशीर झाला तर देशाला आग लागेल जगाचे नी आपल्या देशाचें जें दर्शन मला होत आहे तें जर तुम्हाला झालें तर तुमच्या ध्यानात येईल की, आपण एका ज्वालामुखीवर बसलों आहांत ” .

मागे एकदा निहारमध्यें ते म्हणाले होते, “ देवानें हृदयाला सिडकी दिली असती तर माझ्या हृदयात काय जळतय त तुम्ही पाहू शकला असता. ” — त्या आगीचे चटके त्यांना स्वस्थ नसू देत नाही. नित्य फिरवत असतात.

: ३ :

दया आणि करुणा

मेजीया

३ जानेवारी '५५

सनईवर भैरवीचे गोष्ट सूर ऐवू येत आहेत, प्रत्येक घरासमोरील अल्पना, कुम, दीप व धूप यांन्ले वातावरणात प्रसन्नता पसरली आहे, आणि थेट वदिक पद्धतीने पुष्पवृक्षीपरींवर च लाह्याचा हि वर्णाय होत आहे अशा थाटात आज गावात प्रवेश झाला. “ बंगालमध्ये पूजेपाचून सुटपा नाही ” असें वारा म्हणत होते. मुक्कामावर पोहचलों. स्वागताला जमलेल्यासमोर नित्यमानुसार त्यानीं जें भाषण केले त्यात युग बदललें त्याप्रमाणें आचरण हि बदललें पाहिजे याचें सुंदर निवेदन होत.

“ हिंदुस्थानात जिथें गेलों तिथें लोकांनी मोठ्या प्रेमानें माझें स्वागत केलें. पण भूमिहीनाना जमीन मिळेल, गरिबाना मदत मिळेल तेव्हा च माझें स्वागत होईल .. उ.सवांत “ पत्र पुष्प पल तोयम् ” तर असतें च पण आज मी वधितलें, स्वागत करताना लाह्याचा हि वर्णाय केला. ही अगदीं जुनी पद्धत आहे एवढी साण्याचा पदार्थ जाहे, तो असा रस्त्यावर धां पेंनाया ? प्राचीन काळात अन्नाची तृट नव्हती परंतु तरी हि अस वेकणे

योग्य नाही. ही जी पद्धत चालत असे त्यात एक दृष्टि होती की, स्वागत सभारभात पांजराना देखील भाग घेता याय. समारभाचा आनंद माणसापर्यंत च सीमित का ठवावा ? माणसें राडेवरन निघून गेलीं कीं पाखर वाटेवर पेन्हेल्या लाघा खातील, म्हणजे त्यानीं हि उत्सनात भाग घेतल्यासारखें होईल व त्याचा आशीर्वाद हि मिळाल्यासारख हाईल पण मी म्हणतो, त्याना अशा लाघा देण्याची काय जरूर ? भूमिहीनाना जमीन मिळाली कीं त्यात ते पीरू काढतील नी ते पाखर खातील च सर्व च मंगल कार्यांत सान्या सृष्टीचा च आशीर्वाद असतो ”

एकदा आश्रमात एका हरिजन कन्येचा विवाह होता वैदिक ब्राह्मण पुरोहिताचें काम करायला तयार झाले. विवाहविधीची चर्चा निघाला. त्या वेळीं लोकांना विनोदाचें एक नवीन च दर्शन वडले — प्राचीनाहून प्राचीन व नव्याहून नवी अशी ही व्यक्ति न्यारी च आहे हा अनुभव सान्याना आला.

विवाहविधीमध्ये अग्निसाक्षीनें सारे विधी लागतात अग्नीमध्ये तुपाची आहुति द्यावी लागते. त्या काळीं जगल भरपूर होती नी तुपाची हि तूट नव्हती परंतु या काळात गरिबाना औषधाला हि तूप मिळण दुरापास्त होऊन बसलें आहे. आणि वैदिक विधीमध्ये तर अग्नीत च आहुति देण्यास सांगितलें आहे विनोदानां सुचवलें, दीप ठेवा. दीप हा अग्नि च आहे ना ! आणि एक ताम्रपात्र ठेवा. त्यावर अग्नीचें गाव लिहायचें व “ अग्नय स्वाहा ” म्हणून त्यात तूप टाकायच. आपली ही सूचना वैदिक ब्राह्मण मान्य करतील कीं नाही अशी शका वाटून विनोदानां शास्त्रात आधार शोधला शास्त्रात म्हटलें आहे, ज्या देवता असतात त्या अक्षर-देवता असतात. अग्नि म्हणजे “ अ, ग, नि ” इद्र म्हणजे इ, न, द, र याप्रमाणें विनोदानां ब्राह्मणाना समजावल व त्यानीं विनोदाची सूचना कबूल केली व मग तदनुसार तो विधि पार पडला. अग्निपात्रात टाकलेलें तूप सान्याना प्रसाद म्हणून मिळाले.

स्वागतामरता लाघा पेंकणान्याना विनोदानां ही गोष्ट सांगितली. लोक कधीं कधीं विचारतात, “ हा भूदान यज्ञ कसा वुया ? यात नाही तूप नी

नाहीं अग्नि !”... बाबा चटकन् म्हणतात, “यांत जो अग्नि आहे तो साधामुखा नाहीं. चांगला तेजस्वी आहे. आणि ह्या अग्नीमर्चे आहुति घ्यायची ती तुपाची नव्हे, हृदयाच्या स्नेहाची आहुति घ्यायची. ह्यांत काय जळण्याऐवजी ममता आणि स्वामित्वाची भावना जाळून टाकायची.”

विहारमर्चे पट्याची प्रथा असल्यामुळे तेथील सभांमर्चे गिर्या पाहण्याची संय च नव्हती. त्यामुळे मुफामावर यात्रीदलाची व्यवस्था करण्यांत गिर्या सभेला गिर्यांची संख्या जवळ जवळ शून्य असे. परंतु हथें मात्र अगदी उलट स्थिति दिवने. सभेला तर त्या हुंडीने येतात च. पण आमच्या-परोवर यात्रेत कस्तुरवा ट्रस्टच्या मेविका आहेत. कुणी सगळी नास्त्याच्या तयारीत गोनरें विसताना दिसेल, तर कुणी भाजीच्या दिवाजवळ, कुणी पोड्या शेजाना, प्रेमानें वादताना तर कुणी घानांच्या गोलीसमोर रांगोळी वादताना दिवतील. चटचट फाभें उरताना त्यांच्या मुखास्थें गिर्या स्वच्छतेन कधी परक पडत नाहीं. त्यानी टापटोप, नीळनीटवेवणा डोक्यात भरतो.

ना काही आध्यात्मिक कारण असलें पाहिजे मी ह्यावर चिंतन करीत होतो. जीवनाचे जे स्थूल दोष असतात, त्याचे उगमस्थान म्हणजे माणसाच्या आध्यात्मिक चिंतनात आढळते. इथें वैष्णवाची भक्तिधारा बाहिली त्यात अपार गुण होते. परंतु त्या च उरोवर किंचित दोष हि राहून गला. तो असा की, येथील भक्ति भावावेशात बाहू लागली त्याचा परिणाम होऊन येथील हृदयाचा विकास झाला. परंतु भगवद्गीतेत सांगितल्याप्रमाणें त्या भक्तीला कर्मयोगाचें रूप मिळालें नाहीं, .. वापेच्या जोरावर एजिन चालतें. पण ती वाफ जर हवेंत सोडून दिली तर त्यात काही शक्ति रहावयाची नाहीं ती आत ठेवली जाते म्हणून त्यात एक प्रकारची शक्ति राहते. भक्तिभावाला हि आत च कोंडून ठवलें पाहिजे गात गाऊन शिवा अशु ढाळून जर भक्तीला वाट करून दिली तर तिची शक्ति क्षीण होईल. हृदयात भावना साचली म्हणजे माणूस रडू लागतो. भावनेच समाधान झालें कीं मन हलकें होतें, रिकाम्या झालेल्या मनात भक्ति चौवीस तास आप्लावित बसू राहिल ? ”

विनोबा बोलत होते आणि अतुल्यनामूवरोवर इतर हि कार्यकर्ते मन लावून ऐकत होते. भाषणाचा अनुवाद होई त्यामुळें मी भोंवतीं मधून दृष्टि टाकण्याचा उद्योग करीत होतें ... “ म्हणून च आध्यात्मिक चिंतनात भक्तीला कर्मयोगाचे रूप कसें मिळेल हे पाहण्याची आवश्यकता आहे. एखादा दुःखी तुमच्यासमोर उभा आहे त्याच्याकरता सहानुभूति वाटून तुम्ही रडला, पण त्याचें दुःख निवारण्याकरता जें करावयाचें तें केलें नाहीं तर तुमच्या रडण्याचा काय उपयोग ? भक्तिभावाला काहीना काहीं करण्याची प्रेरणा होते, त्याला कर्मयोगाचे रूप मिळते तेव्हा त्याला ‘करुणा’ म्हणतात. ‘करुणे’चा अर्थ च हा आहे—नाहीं तरी करणें, तुमची दया पुरेशी नाहीं, करुणेची गरज आहे. म्हणून च वाटतें कीं, जगालच्या भक्तिभावाला नवीन रूप द्यावें लागेल ”

अनेक दिवसापासून रोगी त्रिठान्याला खिळला आहे. सर्व तद्देच्या डॉक्टर्सकडून तपासून घेतलें पण रोग बरा हि झाला नाहीं व त्याचें कारण हि कळलें नाहीं. अशा एखाद्या हद्दी रोगाचे अचूक निदान गवसावें म्हणजे कोण आनंद होतो ! ..तसा आनंद कार्यकर्त्यांच्या मुखावर झळकत होता.

“शरीर परिश्रमाची निष्ठा निर्माण होण्याकरिता शिक्षणपद्धतीत सुधार करावा लागेल. विद्यार्थी व शिक्षक दोघांनी मिळून दररोज निदान एक तास तरी घाम गाळून परिश्रम करायला हवा. दुसरें म्हणजे, जो जमिनीची मशागत करणार नाही त्याची जमीन राहणार नाही, एवढेच नव्हे, तर त्या जमिनीवर त्याचा हक्क हि राहणार नाही. तिसरी महत्त्वाची गोष्ट ही की, वकील डॉक्टर, व्यापारी या सर्वांना एक व्रत च ध्यायला हवें की, रोज कमीत कमी अर्धा तास तरी काहीना काही उत्पादक श्रम कल्याणाचून न जमणें अशा प्रकारची राष्ट्रीय उपासना च मुक्त झाली पाहिजे ”

टाळ्याच्या गजरात भाषण संपलें तेव्हात एक गृहस्थ उठून उभे राहिले अनेक प्रश्नार्थक मुद्रा त्याच्याकडे घळतात न घळतात तो च ते थोड् लागते, “भूदान मूलक, ग्रामोद्योग प्रधान अहिंसक कातीला मी माझें जीवन समर्पण करीत आहे.”

हर्षभरानें आशादेवी बानाजवळ येऊन सांगू लागल्या, “टॉ निपिन-चद्राच्या जीवनदानानुळें चोंकुडा जिल्ह्यातल्या कामाला पार मोठा आधार मिळाला आहे.

गेलीं कित्येक वर्षे आशादेवी सेनाग्रामला नई तालीमचा महान् प्रयोग करीत होत्या पण मूळच्या बंगाली म्हणून गेले दोन तीन महिने तानाच्या बंगाल यात्रेची तयारी करीत, भूदान मागीत, सगोंदय विचाराचा प्रचार करीत या भागात हिंडत होत्या. आता हि तानाची यात्रा मुक्त झाल्यापासून व्यवस्थेंत किंचित हि उणीव राहू नये म्हणून त्या अहोरात्र झटत आहेत सर्वांच्या खाण्या पिण्याची, राहण्याची व्यवस्था नीट झाली की नाही, तानाना शांति, एकात जागा कुठें मिळेल, इत्यादि सर्व त्या जातीने पाहतात. शिवाय नित्याचीं कामें आटोपून सभेच्या वेळीं तानाच्या भाषणाचा अनुवाद करायला तयार होतात रात्री सारें आटोपलें की, त्यांना म्हणावें, “मा, तुम्ही थकला असाल ! दिवसभर आडव व्हायलादेसील झाल नाही आन लवकर सोपा ना !” तर त्यावर प्रसन्नतेनें हसून म्हणतील, “थकलें नाही म पण थार, आता पुढच्या पट्टावर जाऊन तिथें वशी काय व्यवस्था आहे ती पाहून येनें .. आणि, हें मध,

आन ते पाहुणे आले आहेत ना ? त्याची तब्येत बरी नाही तेव्हा डॉक्टरांचे
हि जाऊन येते ” — आणि पाहता पाहता त्याची जीप डोक्याआड
निघूत जाते

: ४ :

‘ वंदे मातरम् ’

बनसूरीया

४ जानेवारी ’८८

राजस्थानचे माजी मुख्य मंत्री श्री. हिरालाल शान्नी गेले काही दिवस
यात्रेत आहेत आज घाटेंत त्यांचेही चर्चा करताना बाबांनी इतकी वचन
मोक्षिक उधळली की वचता वचता माझी अगदी त्रेधा उडून गेली.
“ सगुण निर्गुणाचा वाद अगदी अर्थगूढ आहे माणसाला दोन्हीची
आवश्यकता भासते मूर्ति पोंडणाऱ्या निर्गुण भक्ताला मी नेहमी म्हणतो
की, मूर्ति पाहण्याची जरूरच काय आहे ? ज्या क्षणी माझी त्या मूर्तीवरची
श्रद्धा गम झाली त्याच क्षणी माझ्या दृष्टीने ती मूर्ति भग्न झाली नी त्या
जागी नुसता दगडच उरला मग आता त्या दगडावर कशाला प्रहार
करायचा ? उपनिषदात म्हटलं आहे ‘ एक सत् निरा बहुधा
वदन्ति ’ मुसलमान लोक ‘ एक सत् तर मानतात पण ते ‘ मूर्त्वा
प्रध्वा वदन्ति ’ असं म्हणतात ”

आमच्या यात्रेत निरुपमादेवी सेन आहेत बंगालच्या उत्तम कवयित्री
म्हणून त्या प्रसिद्ध आहेत नाना तऱ्हेची सुंदर रागोळी चित्रित करताना
त्यांच्या कुशल हातांमधे पहात राहावस वाटत त्यांच्या सुरातून रवींद्र
संगीताची गोड लहरे ऐकताच त्या शांतिनिश्चेतनच्या निवारिणी आहेत हे
ध्यानात यायला वेळ लागत नाही दररोज प्रार्थनपूर्वी अर्धा पाऊण तास
स्वरचित भूदान कीर्तन करून त्या श्रोतृगाला तल्लीन करतात अशा वेळी

“शरीर परिश्रमाची निष्ठा निर्माण होण्याकरिता शिक्षणपद्धतीत सुधार करायला लागेल. विद्यार्थी व शिक्षक दोघानी मिळून दररोज निदान एक तास तरी घाम गाळून परिश्रम करायला हवा. दुसरें म्हणजे, जो जमिनीची मशागत करणार नाही त्याची जमीन राहणार नाही, एतदे च नव्हे, तर त्या जमिनीवर त्याचा हक्क हि राहणार नाही. निसरी महत्त्वाची गोष्ट ही की, वक्रील डॉक्टर, व्यापारी या सर्वांना एक मत च घ्यायला हवें की, रोज कमीत कमी अर्धा तास तरी काहीना काही उत्पादन श्रम केल्यावाचून न जगणें अशा प्रकारची राष्ट्रीय उपासना च सुरू झाली पाहिजे ”

टाळ्याच्या गजरात भाषण संपलें तेव्हात एक गृहस्थ उठून उभे राहिले अनेक प्रश्नार्थक मुद्रा त्याच्याकडे बळतात न बळतात तों च त बोल लागले, “भूदान मूलक, ग्रामोद्योग प्रधान अहिंसक जातीला मी माझे जीवन समर्पण करीत आहे ”

हर्षभरानें आशादेवी बाबाजवळ येऊन सांगू लागल्या, “डॉ निपिन-चंद्राच्या जीवनदानामुळें मोकुडा जिल्ह्यातल्या कामाळा पार मोठा आधार मिळाला आहे.

गेलीं कित्येक वर्षे आशादेवी सेवाग्रामला नई तालीमचा महान् प्रयोग करीत होत्या पण मूळच्या बंगाली म्हणून गेले दोन तीन महिने बाबाच्या जगल यात्रेची तयारी करीत, भूदान मागीत, सर्वोदय विचारांचा प्रचार करीत या भागात हिंडत होत्या. आता हि यात्राची यात्रा सुरू झाल्यापासून व्यवस्थेंत किंचित हि उणीव राहू नय म्हणून त्या अहोरात्र झटत आहेत सर्वांच्या राण्या पिण्याची, राहण्याची व्यवस्था नीट झाली की नाही, याबना शांति, एकात जागा कुठें मिळेल, इत्यादि सर्व त्या जातीने पाहतात शिवाय नित्याची कामें आटोपून सभेच्या वेळीं यात्राच्या भाषणाचा अनुवाद करायला तयार होतात रात्रीं सारे आटोपले की, त्यांना म्हणावें, “मा, तुम्ही थरला असाल ! दिन्सभर आडव व्यायलादेखील झाल नाही आज लवकर झोपा ना ! ” तर त्यावर प्रसन्नतेने हसून म्हणतील, “थरले नाही म पण थार, आता पुढच्या पडावावर जाऊन तिथें बशी काय व्यवस्था आहे ती पाहून येतें . आणि, हें नव,

आन ते पाहुणे आले आहेत ना ? त्याची तब्येत खरी नाही तेव्हा डॉक्टरांचे हि जाऊन येतें ” — आणि पाहता पाहता त्याची जीप चोळ्याभाट निघून जाते

: ४ :

‘ वंदे मातरम् ’

सनसूरीया

४ जानेवारी ’८८

राजस्थानचे माजी मुख्य मंत्री श्री हिरालाल शस्त्री गेले काही दिवस यात्रेत आहेत आज वारेंत त्याचेर्गी चर्चा करताना यात्रांनी इतकी ध्वन मोक्षिक उधळली की वेचता वेचता माझी अगदी त्रेधा उडून गेली “सगुण निर्गुणाचा गद अगदी अर्थगून्य आहे माणसाला दान्हींची आपश्यता भासते मूर्ति पाडणाऱ्या निर्गुण भक्ताला मी नेहमी म्हणतो की, मूर्ति पाडण्याची जरूरच काय आहे ? ज्या क्षणी माझी त्या मूर्तिवरची श्रद्धा गष्ट झाली त्याच क्षणी माझ्या दृष्टीन ती मूर्ति भग्न झाली नी त्या जागी नुसता दगडच उरला भग आता त्या दगडावर नशाला प्रहार करायचा ? उपनिषदात म्हटलं आहे ‘एक सत् त्रिधा बहुधा वदन्ति’ मुसलमान लोक ‘एक सत्’ तर मानतात पण त ‘मूर्त्ता बहुधा वदन्ति’ अस म्हणतात ”

आमच्या यात्रेत निरुपमादेवी सेन आहेत बंगालच्या उत्तम कवयित्री म्हणून त्या प्रसिद्ध आहेत नाना तऱ्हेची सुंदर रागोळी चित्रित करताना त्यांच्या कुशल हातातून पद्मान राहावम वाटून त्यांच्या मुरातून रवींद्र संगीताची गोंद लहर ऐस्ताच त्या शांतिनिरेतनच्या प्रियार्थिनी आहेत हे घ्यातात यायला वेळ लागत नाही दररोज प्राथमेपूर्वी अर्धा पाऊण तास स्वरचित भूदाग रीतत करून त्या श्रोतृगर्भाला तन्मिन् करतात अशा वेळी

जनसेवेला समर्पण केलेली त्याची कला हलकेंच सूचित करते की, नोआगार्थीत दु खिताचीं आसत पुसणाऱ्या 'एराफी पणिसा' च्या त्या परमभक्त आहेत. साठी उलटली आहे त्याची. परंतु त्यांना रूप देताना देवान त्याच नाव सार्गक होईल अशी काळजी घेतलेली आज दि स्पष्ट दिसते. त्या आमच्या 'भाशीमाँ' (भायशी) झाल्या आहेत. वाग मला भारी आवडत. तेव्हा जेवताना मला 'वेगुनभाजा' (तळलेल वाग) आणि निर्मला जरा अशक्त म्हणून तिला दही वाढायला त्या कधी चुकत नाहींत. दहा नारा मैलाची वाट चोवून मुकामावर पोहचले की मायेने जवळ घेऊन पाठीवरून हात फिरवून त्या विचारतात, "थकलीस का?" अन् मग अशा वेळी त्याची कला, संगीत, काव्य, सेवा, रूप इ० सर्व गोष्टींचा विसर पडतो आणि त्याच्या मातृनात्सल्याची अखंड अनुभूति तेवढी होऊ लागते.

वावाची वाट पहात जनता सभास्थानावर जयघोष करित होती 'वदे मातरम्' ! हा जयघोष अनेक महिन्यांनंतर इथे ऐवू येत होता त्या मंत्राची शक्ति भरतभूमीमध्ये प्रकटली होती. असख्य तरुणांनी त्या मंत्राच्या सामर्थ्यावर प्राणाची आहुति हसत हसत दिली होती कुणी पासावर चढला होता तर कुणी बरगडीत गोळ्या झेलल्या होत्या. 'वदे मातरम्' म्हणत भारताचा ध्वज उंच पडकावत नित्येक हुतात्मे पुढे निघून गेले. आज विनोबा म्हणत होते, "मी जे काम करित आहे ते बगालला नवें नाही त्याचा उगम तर बगालमध्येच झाला बर्काम ऋषीने एक मंत्र दिला. त्याने सा या भारताला व्यापलें. त्याचा परिणाम म्हणूनच भारताला राजनीय स्वातय मिळालें. मी तरी दुसर काय सांगतोंय? इ च म्हणतों ना? 'वदे मातरम्.' भूमि आपली माता आहे आणि आपण सारे तिचे पुत्र आहोंत. मातेचा नी पुत्राचा त्रियोग झाला तर ती त्रिती कमी होईल ! जरा विचार तर करा !"

आज 'वदे मातरम्' मधें एका नवीन अर्थ भरला जात होता. हा मंत्र असाच देशाच्या कानाकोपऱ्यात जाईल आणि अनेकाना पुनश्च प्रेरणा देईल 'वदे मातरम्' स्त्रियांच्या धोळक्यातून नाजूक आवाज आला.

सभास्थानाजवळ पोहचत असताना विनोबा आणि त्याच्या मागून चालणऱ्या सार्थानीं हात वर करून प्रत्युत्तर दिले, ' वंदे मातरम् '. आसमतात एक च ध्वनि निनादू लागला ... " वंदे मातरम् ".

कालच्या च विषयावर अधिक सखोल विवेचन करीत विनोबा म्हणाले, " वैष्णवांनीं इथें भक्तिभाव निर्माण केला, पण त्यात निष्क्रियता होती. म्हणून देशात सक्रियता निर्माण व्हायला पाहिजे, कर्मयोगाची प्रेरणा झाली पाहिजे, त्याची अत्यंत आवश्यकता आहे, असे मी काल सुचविलें होतें. असे पूर्वी बंगालमध्ये कुणाला मुचले नव्हते असे नाही. इथे सक्रियता आली होती परंतु ती हिंसक होती आणि तिने अत्याचाराचें रूप धारण केलें होतें वैष्णवांच्या भक्तिभावयुक्त निष्क्रियतेने काम होणार नाही, ती कुचकामी आहे, असे वाटून येथील युवकांनीं कर्मयोग सुरू केला. तो हिंसक होता. म्हणजे एक दोष नाहीसा झाला. निष्क्रियता गेली. पण नवीन दोष— हिंसा— आला त्याने शक्ति वाढण्याऐवजी क्षीण झाली. आता असें करावयाला पाहिजे— वैष्णवांची अहिंसा व तक्षणाची सक्रियता दोन्ही हवी, म्हणजे थोडक्यात अहिंसायुक्त कर्मयोग आचरायचा भूदानाचे आंदोलन म्हणजे अहिंसायुक्त कर्मयोग च आहे. ह्याने बंगालची चित्तशुद्धि होईल व प्राणशक्ति वाढेल "

एन्दा या ' अहिंसायुक्त कर्मयोगा 'चे मर्म ध्यानात आलें तर भारतीय जनता ' द्वि सत कोटि भुजा 'नीं दान देऊ लागेल यांत बाबाना शक्ता राहिली नव्हती. " ज्याने मला जमीन मागण्याची प्रेरणा दिली तो च जनतेला जमीन देण्याची प्रेरणा देईल " — असा त्याचा भक्तहृदयाचा अमर विश्वास हा विश्वास अनाटायी आहे असें जर उघ्या आढळलें तर ' मला मागण्याची प्रेरणा का दिलीस ? ' म्हणून ते देवाला जात्र विचारल्यावाचून राहणार नाहीत !

: ५ :

एक पत्र !

अमरकानन

५ जानेवारी १५५

बॉकुडा जिल्हा काँग्रेसचे चिटणीस कै. गोविंदबाबू रामकृष्ण परमहंसाचे भक्त आणि भूदान यज्ञात निष्ठेने काम करणारे सेवक होते. आसपासच्या गावातील गोरगरिवांचे ते कैवारी होते. “विनोद इथे पोंचल्यानंतर भूदानाकरता जीवन समर्पण करायचें” असे त्यांनी ठरवून ठेवले होतें. परंतु ईश्वराची इच्छा वेगळीच असावी. त्याने गोविंदबाबूंनी जीवनयात्रा नुकतीच संपवली. त्याच्या प्रेरणेने गावकऱ्यांनी बांधलेली कालची ती झोपडी सागत होती की, ते भूदानयात्रेत रंगले होते. बाबा त्या झोपडीत राहून गेले की तिथे सर्वोदय आश्रम चालू करण्याचें त्यांनी मनात योजलें होते. त्या झोपडीचें उद्घाटन कालच बाबांनी केले होतें आज त्याच्या शांत आश्रमात निवास होता.

शेजारच्या रोडवातील जे लोक बाबांच्या दर्शनाला व स्वागताला येत होते त्यांच्या हृदयात गोविंदबाबूंच्या सतत सेवेविषयी अपार श्रद्धा आढळली.

आश्रमाच्या आवारात मध्यभागी रामकृष्णाचें मंदिर उभें होतें. शेजारीच त्यांच्या भक्तांची—गोविंदबाबूंची—समाधि होती. पळ्या पुतांच्या साड्यांनी अगणाला नटवलें होतें. बाबा एका विशाल आमवृक्षाच्या व्यावर्षिकार बसले होते गोविंदबाबूंच्या स्मृतीने यातारणान्त गाभीर्य निर्माण झाले होते. बाबांनी क्षण स्तब्ध राहून बाबा एकेक शब्द शांतपणे उच्चारलागले—गोविंदबाबूंच्या अव्यक्त स्फाला मधुपुरी सादरिंगी जात होती. “गोविंदबाबूंसारंग्या निष्ठावान् सेवक इथे निपजारा हें त्या जिल्ह्याचें भाग्यच म्हटलें पाहिजे. गीतेत सांगितलं आहे की, अंतिम क्षणांत मनुष्याची जी भावना असते त्यानुसार त्याला गति मिळते महात्मा गांधी प्रार्थनेला जात होत, त्या वेळी प्रार्थनेच्या भाषांने त्यानें मन भारलें होत. गीत यावेला त्यांना विनिर्गु उर्शीर लागत होता. जाता जाता परमेश्वरानें त्यांना अलगा उचलून

नेले. तसे च गोविंदनामूचे मन ज्या क्षणी भूदानमय झाले होते त्याच वेळी परमेश्वराने त्यांना नेले. आणि भूदानाच्या कार्याची जबाबदारी त्यांच्या मिनावर सोंपवून दिली.”

सत्पुरुषाच्या मृत्यूनंतर हि त्याच्या अव्यक्त रूपात किती काम होऊ शकते ह्याचे प्रत्यक्ष आज येत होते.

ॐ अक्षर लिहिलेला एक फोटो नेहमीं विनोबाच्या खोलीत असतो. त्या फोटोच्या मागे इतिहास च आहे तो फोटो मूळ नामूच्या खोलीतला. त्याच्यानंतर शिशोरलालभाईवडे आला व त्याच्यानंतर रामावडे आला. अधून मधून तो फोटो समोर ठेवून ते ध्यान करीत असतात. त्या फोटोच्या कोपऱ्यात धुळीचे कण साचलेले आज आढळले ते पाहून विनोबा म्हणाले, “अस्वच्छता असली म्हणजे ध्यान होत नाही आधी ते साफ करा.” मागे एका दिवसामध्ये एका शाळेत मुकाम होता. शाळेत सरस्वतीपूजनाचा उत्सव आदले दिवशी च झाला होता वेळीच्या साली, कागदाचे तुरुडे, सिताफळाच्या प्रिया आवाऱात पडल्या होत्या. वर्गाच्या खोल्या आमच्याकरता रिकाम्या केल्या होत्या. बेंचेस, खुर्च्या वेड्यावाड्या पडल्या होत्या ते दृश्य पाहून विनोबा खोलीत न शिरता चटकन ते साफ करायला लागले. त्याच्या मागोमाग सारी च मडळी धावली. शाळेचीं मुले व शिक्षक त्यात सामील झाले. अर्धवट जळक्या उदरत्या आणि मिडीचीं थोटके उचलत नामांनी त्या मुलांना विचारले, “अशा जामीं देवी सरस्वती प्रवेश करील का रे ?” त्या मुलांनी माना खाली घातल्या. त्यापैकी एक हळूच पुटपुटला, “नाहीं बाबा ! ती नाहीं येणार !” ... Cleanliness is Godliness असे ते नेहमीं च म्हणतात.

सूत कातताना विनोबा नेहमीं खाली काळा कपडा ठेवतात. आज तो लवकर सापडेना, तेव्हा काळी घोंगडी च घेऊन बसले व “काळी घोंगडी, वाळी काठी ! काळा दोरा कठी बोली महाराची थेट मन्हाटी” गुणगुणू लागले. मधे च थांबून माझ्याकडे पाहत म्हणाले, “कॉलेजमधल्या मुलीला कशाळा माहीत असेल हे गण ?” मग हसत उद्गारले, “काल इज्यते यत्र स” — जिथ काळाचा होम होतो ते कॉलेज !” कॉलेजच्या डिग्रीची ते नेहमीं च अशी थट्टा करीत असतात.

आजकाल महादेवीताईंना बाबा शांकरभाष्य व गीता शिकवतात. आज त्या बाबांना म्हणत होत्या, “तुम्ही आतां रूत कांतणार मग शिकवणार कस ?” बाबा म्हणाले, “त्याची नको काळजी. गीता आणा तुम्ही. एकीकडे आमचा चरख्याचा शंखनाद चालेल आणि दुसरीकडे ‘भगवद्-गीता’ ‘धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे’ चालू या.”

श्री. बाळासाहेब खेरांच्या हस्ते गागोद्याला (बाबांचे जन्मस्थान) भूमिवितरण झाल्याची बातमी आजच्या वर्तमानपत्रांत होती. ती ऐकून बाबांनी स्वतः हाताने त्यांना पत्र लिहिले. त्यातल्या प्रसादाचा स्पर्श हृदयाला झाल्यावाचून राहिला नाही.

“— आज मी वाचले की, आपल्या हानून गागोद्याला भूमिवितरण झाले आणि तिथे आतां कुणी भूमीहीन राहिला नाही. दुसऱ्या गोष्टीचा मला आनंद झालाच पण पहिलीचा विशेष झाला. मला वाटले, भूदान-यज्ञाचे काम नेमके आपल्या मनोभावाला जुळण्यासारखे असावे. ईश्वर आपणास या कामात उडी घेण्याची प्रेरणा देईल तर सर्वांना किती आनंद होईल !

“हिंदुस्थानची आणि जगाची सोडवणूक पक्षयुक्त राजनीतीने होणार नाही, पक्षरहित लोकनीतीने होईल, अशी माझी धारणा झाली आहे. आपणाला हि हा विचार हृदयगम वाटला होता अशी हि माझ्या मनावर छाप आहे. या वास्तवीत अधिक चिंतनाची गरज आहे. आपल्याकडे माझी सहज ओढ झाली आहे. यात ईश्वराची काय योजना असेल ती खरी.

“आपल्यावरील आपत्तीची बातमी बऱ्याच उशीरा, जलपल्लवात दूर दूर फिरत असताना मला कळली होती. शांतीसाठी ईश्वराची प्रार्थना करून मी समाधान मानले होते. — पाण्यापावसाचा आणि पुराचा मार खाऊन माझी तब्येत मध्यंतरी जरा गडबडली होती. आता ठीक आहे. हरि नेईल तिथे जात आहे आणि करवील ते करित आहे.”

वर्धेहून दत्तोबा, भाऊ पानसे व नुकतीच हिंदुस्थानात आलेली एक इंग्लिश महिला हे पाहुणे आज आले. दत्तोबा व भाऊ बाबांचे फार जुने व प्रिय शिष्य. त्यांच्याशी बाबांच्या शिळोप्यांच्या गप्पा सायकळीं सुरू होत्या.

पयनारच्या (मावाचा वर्षेजवळचा आश्रम) विहिरीत पाणी मिती चढलं, शेतातील काम कुठवर आलं, अमुक आचारी होता ना ? 'सेवन' (मराठी मासिक)चे ग्राहक मिती वाढले ? इ० विचारपूस बांधा करीत होते गुरुशिष्यामधला मोकळेपणा व जिब्याळा मोठा गोड वाटला. बोलणें मराठीत मुरू होते— बरे च दिवसांनी मराठी सवाद कानी पडत होता म्हणून मी काय, सार अधिक च गोड वाटलें.

: ६ :

निर्भयतेचा आधार आत्मा !

विहारजुष्टिया

६ जानेवारी '८८

आज 'अभय आश्रमा' त मुकाम होता बंगालचे माजी मुख्य मंत्री डॉ प्रफुल्लचंद्र घोष हे 'अभय आश्रम' या संस्थेचे आधारस्तंभ आहेत आश्रमाच्या अगणात पटवर्षाच्या छायेंत रागोळ्यांनी सजविलेल्या पारावर विनोबाभक्ता आसन तयार केलेले होत आठ दहा मैलाची वाट चाडून आलेल्या पथिकाच्या कानावर मधुर, दृढ स्वर पडले

‘गुण कर्म पथे धर निर्भय मान ।

सम दुर्बल सशय होन अवसान ॥’

— विनोबाचे डोळे मिटले होत, दृष्टि जात उळली होती

‘चल चल यात्रि चत दिनरात्रि

कर अमृत लोक पथ अनुसंधान’

इश्वरानें कवीच्या शब्दाद्वारे मार्ग आखला आणि पथिकाच्या पावलात प्राण जोतला ! नादमधुर, अर्थगमीर गीतानें भारावलेल्या अवस्थेंत विनोबा बोर्द लागले, “बंगालपासून च साऱ्या हिंदुस्थानला विचाराची प्रेरणा मिळत गेली बंगालला मी नवा विचार तो काय देणार ? गंगेच्या पाण्याने च गंगेचें तर्पण करतात ना ? तद्वत च बंगालच्या च विचारधारेनं बंगालचें तर्पण मी करणार जाईं.

भारतीय सस्कृतीच्या विविध प्रतीकांनी नटलेली सुरळ रागोळी तक्ष वेधीत होती. तेवढ्यात कुटीतल्या एका चित्राकडे गंगाची दृष्टि वळली. रामकृष्ण परमहंसानी एक कहाणी आहे. ते काचनाला कधीच स्पर्श करीत नसत. एकादा चुकून त्यांना काचनाचा स्पर्श झाला तर त्यांना विंचनाचा दश झाल्यागत वेदना झाली. त्या वेदनेंतील अवस्थेत असतानाचे त्यांचे एक चित्र समोर टांगलेले होते. नितीतरी वेळ अनिमित्त नेत्रांनी ते त्याकडे पाहत होते.

खेड्यातील माळी व डोम (हरिजन) लोकांनी आसपासच्या प्रदेशात सापडणाऱ्या वस्तूंनी तयार केलेले व्यासपीठ म्हणजे ग्रासीण नलेचा उत्कृष्ट नमुना होताच, परंतु त्या भागड्या जीवाचा स्नेह तिथे सागरला होता — त्यामुळे ते सारं विशेष गोड वाटले.

‘अहिंसाग्रामात निर्भयतेचें स्थान’ ह्यावर आज विवेचन सुरू होतें. “आज आम्ही अभय आश्रमात बसलों आहोंत. पण आज सारें जग मात्र भयानचें एक महान् निवासस्थान बनलें आहे. केवळ दुसळे देशच भीत आहेत असे नव्हे तर जलमान् राष्ट्रं देखील एकमेकांना भीत आहेत. निर्भय होण्यावरता शस्त्रास्त्रे वाढविण्याची स्पर्धा चालली आहे. परंतु निर्भयता हा आत्म्याचा गुण आहे. ती शस्त्रावर अवलंबून नाही. जो कुणाला भीत हि नाही नी कुणाला भिथरीत हि नाही तोच खरा निर्भय... आज अमेरिकेने आपलें नेतृत्व अशा माणसाच्या हातीं सोंपवलें आहे कीं जो एक मोठा मेगापनि आहे. गामागिरी देशाचे नेतृत्व स्थितप्रज्ञाच्या हातीं सोंपवलें पाहिजे. त्याच्याऐवजीं एका र करी माणसाच्या हातीं नेतृत्व सोंपविणें तांतें तेव्हा नो देश निती भयभीत आहे हें स्पष्टच आहे. ह्याचा परिणाम असा होतो कीं, माझ्या जगाच्या शांतीची भिंग व आसार मूठभर लोकांच्या हातीं येवो मूठभर माणसाच्या हातीं सारी सत्ता मापणें अत्याचर आहे. जॉर्जवेल्ले जमान सारें सत्तेचें केन्द्रीकरण राहील तोंवर हा भीतीचा आसार राखण राहील ह्यात निळमात्र शंका नाही. तेव्हा जाता अशी वेळ आली आहे कीं, जनतेनें हा विचार समजून घ्यावा कीं सत्तेचें विभाजन वेळे पाहिजे, सत्तेचा त्याग आणि त्या द्वारे आपल्या समस्या सोडव. न मोडविण्याची शक्ति मिळाली लागेल.”

: ७ :

जीवन संगीत

बॉम्बे

७, ८ जानेवारी '५५

शहर म्हणजे की लोकांचा समुद्र ! लाटा येत राहाव्या तसे शहरात शिरताना लोकांचे थपे बाधांच्या रोखाने येत राहतात. प्रत्येक चौकावर स्वागताकरता द्वारे नजवलेली होती. दुकानओळीत, घराघरावर हि तोरणे लावलेली होती. मात्र अशा गर्दीच्या ठिकाणी लोकांचे बाधांच्या पाया पडणे, गंध अक्षता लागणे यामुळे चालताना भटती च गैरसोय होणे. विनोबांना तर हे सारे आवडतच नाही. म्हणून 'दाडिये प्रणाम' (उभ्या उभ्या नमस्कार करा) असे ते सारखे म्हणत होते. पण लोकाना ऐकायला फुरसत कुठे होती ? गर्दीतून वाट काढून बाधांच्या चरणांना स्पर्श केल्यावाचून त्यांना कुठलेचैन पडायला ! त्यामुळे गर्दी आटोक्यात येईना. शेवटी बाघांनी नेटमीच अस्व काढले. ते हवेशी हितगुज करू लागले — वेगाने धावू लागले. 'शहरात धावणे हे देखील व्यवस्थेचे एक अंग आहे' असे ते म्हणतात. कारण अशा वेळी वानरसेना सोडून बाकी सारे मार्गे पडतात. दीड दोन मैल धावणे झाले. बिहार सोडण्याच्या सुमारास एका अपघातात माझ्या पाठीला मार बसला होता. धावता धावता मध्येच थांबून ते मला विचारू लागले, "तुम्हा तें दुखण बर झाल ना ? मग आता दुसरी जरम व्हायला काही हरकत नाही. चल, पळू या."

धावत धावत निवासस्थानी पोहोचलो अन् नवीन आशेचे खड्ग हानी घेऊन विजयी वीराप्रमाणे नवजीवनाच्या प्रातःकाळी तिमिराचे द्वार भेदून प्रवेश करणाऱ्या ज्योतिर्मयाचा जयजयकार करणारे रवींद्रगीत कानी पडले — "भंगोळो द्वार ओशेछो ज्योतिर्मय । तोमारी होऊ जय ।

हे विजयी वीर, नवजीवनेर प्राते । नवीन आशाय खड्ग तोमार हाते ।"

गीत ऐकत असताना विनोदा समाधिरथ झाले. नंतर एवढे च म्हणाले, “प्रातः ऋतूच्या मंगल वेळीं तुम्हीं मला भक्तिभावानें भरलेले गोड भजन ऐकवले. त्यानें जवळ जवळ माझी समाधी च लागली. इतकी भावभक्ति, हृदयाची इतकी मधुरता ज्या देशात आहे त्या देशाची शक्ति काहीं कमी नाही. भक्तिभावयुक्त मधुर संगीत ज्याच्या वाणीमधें, हृदयामधें नी कृतीमधें असेल त्याच्यामोठे अंश आणि हैदोजनसारखी मोठमोठी प्रशस्ती शक्यच देतील तिथणार नाहीत. परंतु संगीत आणि भक्ति वेदळ वाणीत असून चालणार नाही. कृतीमध हि उतरायला पाहिजे. भूदानयज्ञद्वारां सर्वांनी च भक्तिमय, मधुर संगीतमय कृति करण्याची सुसंधि लाभली आहे. ज्याच्याजवळ जमीन वा संपत्ति असेल त्यांनी त्यांना पन्नास यावा. ज्याच्याजवळ दोन्ही नसेल त्यांना श्रमशक्तीचें दान द्यायें. ज्याच्याजवळ बुद्धि आहे त्यांनी ती दरिद्रीनारायणाच्या पूजेंत रचून करावी. काहीं लोकांनी जीवन समर्पण करून या कार्याकरिता जीवनदान द्यायें. या आदोलनात प्रत्येक व्यक्तीला प्रेमप्रकाशनाची संधि मिळते.”

भाषण संपताने मी बीनादी व गोपालदास अभिनदन करायला पावले. त्या दोघांनी हि आपल्या संगीताने मानना दि जिफल होत गेल आठ दिवस साजासहित एक संगीत टोळी आमच्यापरीवर फिरते आहे तीं दोघे त्या टोळीचे प्रमुख आहेत. बीनादी नास्ता पायत होती. माझ्या तोंडात रसगुळा कोंबत आपल्या आवाजातूनच गोड स्मित करून तिनें अभिनदनाला उत्तर दिलें. खुट्या पिळण्यात गोपालदास मग्न झाले होते—त्याच्या गभीर नेहव्यावर किंचित् हास्याची रेखा उमटली.

पहाटेच्या प्रकाशत वळी बीनादीच्या पगलीतला ‘ईशावासपाठ’ नी पहाटे या रागात’ शेंचें नवीन भजन ऐकत आमचा दिवस उजाडतो. संध्याकाळी सभेंत “स्थितप्रज्ञ समाधिरथ पावे पोले हे वेश्य” ही माणस रागातली मधुर प्रार्थना ऐकून सारी सभा तमय होऊन जाते. मग विनोदाची संगीतातून मधुर भाषण ! दिवसभर संगीत टोळीनी तालीम चालू अगते निर्मळ विनोदांनी संध्या प्रकृति उत्तम करण्याकरिता काहीं दिवस काम न करण्याचा हुक्म दिल्यामुळे ती दिवसभर बीनादीच्या टोळीपरीवर राहते. निवडे त्यांना लगेच्याच मधुर निनाद पडूं पावला नी एवढे आमचा

टाइपरायटरचा टपटप आवाज आपलें नाम म्हणजे 'संगीतमय कृति' आहे असें म्हणून मला समाधान मानावें लागतें.

बंगालात प्रवेश केल्यापासून विनोद अहिसेवर व कर्मयोगावर विशेष भर देत आहेत 'गीता प्रवचना' ची बंगालला अतिशय जरूर आहे असें ते परवा म्हणाले. ब्रगात्मध्य भावनेची उत्कटता व तीक्ष्ण बुद्धि आहे. पण येथील भक्तीला निष्क्रियतेचें स्वरूप व उर्माळा हिसात्मक स्वरूप आलेले. त्यामुळे 'ज्ञान, भक्ति व कर्म' ह्या तिहींचा समन्वय जीवनात करण्याचें तत्त्वज्ञान बंगालला हवे आहे. अहिसेचें शस्त्र हें कोणत्याहि हिंसक शस्त्राहून अधिक प्रभावी आहे याची जाणीव बंगालच्या तरुणबर्गाला व्हायला हवी आहे इथे धरोघर विश्वश्रुत्वाचा पाठ देणारें रवींद्र संगीत ऐकू येतें, राम-कृष्ण प्रियेमानदाच ग्रंथ दिसतात. अहिसात्मक कर्मयोगाच्या नवविचाराचे प्रीजारोपण झाले तर बंगालच्या भूमीत उत्तम पीक येऊ शकेल, असा विनोदाचा विश्वास आहे. सराळीं युक्त समेलनात विनोदानीं अहिंसाशास्त्रावर एक प्रथम माडला.

“आज जगभर हिंसकी शक्ति वाढविली जात आहे. हिंदुस्थान हि त्याच मार्गानें जाईल तर त्याला अमेरिका मित्रा रशियाला गुरू करावें लागेल आणि पराधीन व्हावें लागेल. मग देशातील गरिबांमध्ये अर्थातच दुर्लक्ष होणार. तेव्हा दुसऱ्या म्हणजे अहिसेच्या शक्तीचा आश्रय घेण्यातच आमचें कल्याण आहे. अहिसेचा अर्थ केवळ हिंसा न करणें एवढाच नाही. अहिसेचा एक अर्थ आहे निर्भय बनणें, दुसरा प्रेमयुक्त सहयोग आणि तिसरा विधायक कार्यात श्रद्धा ठेवणें. ही शक्ति जर वाढवायची असेल तर आपल्याला एक मत घ्यावें लागेल. आम्ही कोणाला भिणार नाही आणि कोणाला भिववणार नाही. आम्ही शरीर नसून आत्मा आहोंत. आमच्या शरीराला जर कुणी त्रास दिला तरी हि आम्ही त्याला बस होणार नाही. समोरच्या माणसाचा विचार पडला तर मात्र त्याचा स्वीकार करू .. हाच वेदान्त.”

“सर्व भेदामुखाचा नाश करून प्रेम आणि सहयोगाच्या तत्त्वावर नवी समाजरचना करू आमची साधनें विधायक राहतील. समोर कुणी तलवार घेऊन येईल तर आम्ही हातीं वीणा घेऊन जाऊ त्याची कर्णश बाणी राहील

तर आम्ही तुमधुर सभाषण कर. असल्याला सत्यानें जिंकायचे आहे. विध्वंसक कार्याला विधायक कार्यानें जिंकायचे आहे ”

बंगालचे सर्वश्रेष्ठ साहित्यिक श्री. ताराशंकर दत्तोपाध्याय आज विनोदना भेटले. त्यानीं सपत्तिदान दिलें आहे. विनोदा त्यांना म्हणाले, “ मला तुमच्याकडून वागूदान हवे आहे. ” ताराशंकरजी बंगालीमिश्रित हिंदीत बोलत होते. असख्य तुषार उडवीत नाचत गात चाललेल्या धनधन्याप्रमाणें त्याचा शब्दप्रवाह सुखकर वाटत होता. ते म्हणाले, “ भारत काहीं कायद्याचा देश नाही, अतरींच्या प्रेरणेचा देश आहे. सूर्याचा आलोक (प्रकाश) आणि उष्णता जशी सर्वत्र पसरते, तशीच तुमच्यासारख्या साधूची सहज अलंकारविरहित भाषा जनतेला बोधमय होते ... कारण भारताची ही परंपरा च आहे की येथील राजे राज्ये पेंकून काढाय बळ लेऊन बाहेर पडत ... बंगालला तुमची गरज आहे. तुम्ही पुन इथें या. आम्ही सर्व तुम्हाला सहयोग देऊ. केवळ राजकारणी लोकच नाही तर लेखक, सर्गीतज्ञ, शिल्पी, चित्रकार, सामान्य जनता सोरे आम्ही तुमच्या मार्गे मार्गे येऊ. रवींद्रनाथानीं लिहिल्या, ‘ हे चिरसारथि नव रथचक्रे मुरारित पथदिन रात्रि ’ ... आमचा तो चिरसारथी आहे - सन्यासी ! खरेंच, तुम्ही जहूर या. आमच्या बंगाल देशात पुनः या. ” ... ताराशंकरजी म्हणजे बंगालमधील एका फार मोठी शक्ति आहे. त्याचें आयुध आहे लेखणी ! ते गेल्यानंतर कार्यकर्त्यांना विनोदा म्हणाले, “ वाल्मीकि तुमच्या हातीं आला म्हणजे रामायण तुमच्या हातीं आलेंच समजा. ”

जानकीदेवी बजाज याची - विनोदाच्या भाषेत - ‘ अरुड बालक श्रुति ’ दायम आहे. बालकाच्या उत्साहानें त्या कूपदानाचें काम करतात, आणि विनोदाकडे आल्यावर आपल्या सहज विनोदानें त्यांना रूप हसयतात. गेले काहीं दिवस त्या बाकुडाला येऊन विहिरी बाधण्याकरता भ्रियाना अलंकारदान करण्यास प्रवृत्त करीत आहेत. त्या यात्रेत असल्या कीं दागिने घेऊन व्यासपीठाकडे येणाऱ्या भ्रियाची रीघ लागते. विनोदा तर दागिन्यांना बचराच समजतात. ‘ बचन्याचें काय दान करायचें, तो तर पेंकून घ्यायचा असें दि ते सांगतात. “ दागिन्यानीं भ्रियाना दाबून टाकलें आहे. निर्भय व्हायचें असेल तर दागिने पेंकून घ्या. ” भ्रियाना ते नेहमी हाच संदेश

देतात. इथें आमचा मुकाम एका धनाढ्य मारवाडी गृहस्था गार्गेतील बगल्यात होता. बगल्याच्या चारी बाजूंना तलाव होते. आमच्या यजमानांनी जानकीदेवीच्या प्रेरणेने या जिल्ह्यात १०८ विहिरी बांधून देण्याचा सत्कर्म केला. जानकीदेवीचा आणखी एक प्रिय उपक्रम म्हणजे घुघट ठेवणाऱ्या मारवाडी स्त्रियांना विनोबाऱडे आणून विनोबांना म्हणावल्या, “याना घुघट फेकून आमच्यासारखे हिंदायला सागा.”

: ८ :

परदेशी प्रवासी

ओन्दा

१ जानेवारी '५५

घाट चालून मुकामावर पोहचताच स्वागतार्थ आलेल्या जनसमुदाया-समोर विनोबा आज्ञाल रोज एखादा नवा विचार सांगतात आज म्हणाले, “आपला देश पूर्वेकडचा आहे. पूर्वे दिशेला ज्ञानप्रभेचा उदय झाला. ह्याचे स्मरण करून देऊन त्यांनी ‘विश्वभारती’ चा उद्देश्य केला. सान्या जगतातल्या लोकांनी तिथे येऊन एकमेकांच्या सत्कृतीचे अभ्ययन करावे हा ‘विश्वभारता’चा मूळ उद्देश. परंतु सत्कृतीचे अभ्ययन केवळ ग्रंथांनी होत नाही तर सामाजिक जीवनात होत असते, असे सांगून त्यांनी रविबाबूंचे स्वप्न साकार करण्याचा व कान्तीचा आदर्श नमुना उपस्थित करण्याचा आदेश दिला.

विनोबा नेहमी म्हणतात, “भारतात एक पत्नीर प्रेमाने जमीन मागतोय व लोक त्याला प्रेमाने लापों एकर जमीन देत आहेत, ही घटना युरोप, अमेरिकेतील लोकाना चमत्कारासारखी घाटते. म्हणून हा चमत्कार पाहायला कित्येक स्त्री पुरुष इथे येतात. कायद्याने जमीन घाटली गेली असती तर लोक असे पाहायला आले असते का?” आमच्या यात्रेत

सतत कुणी ना कुणी परदेशी पाहुणा वा पाहुणी येत असतात च. कुतूहलाने आलेला एखादा विशीतला तरण असो की शान-अनुभवाची शिंदोरी घेऊन आलेला एखादा वयोवृद्ध प्राध्यापक असो, प्रत्येकजण हेंच म्हणत जातो, “जमिनीच्या आकड्याचें महत्त्व नाही, महत्त्व आहे अहिसेच्या मार्गाचें. भारतात जर हा प्रयोग यशस्वी झाला तर जगाला हवा असलेला मार्ग मिळेल.” गेले तीनचार दिवस यात्रेत असलेली इंग्लिश महिला म्हणत होती, “फार भाग्यवान् आहेस तूं. मला गात्र आता अशी भीति वाटूं लागली आहे की जास्त दिवस इथें राहिलें तर मला परत जाण्याची इच्छाच उरणार नाही ... पण मी जरी गेलें तरी मला पत्र पाठवून यावेची

कालपासून एक अमेरिकन विद्वान जोडपें यरोवर आहे. त्यांनी मोठ्या उत्सुकतेने विनोबांना अमेरिकेकरता संदेश मागितला. विनोबा म्हणाले, "My work is my message" [माझे काम हाच माझा संदेश आहे.] — ती दोघे Quakers आहेत. आज त्यांनी आपल्या एका सभेचा वृत्तान्त विनोबांना सांगितला. "एवढा आम्ही निर्णय करूं शकत नव्हतां. आमचे सारं निर्णय सर्वसमतीनेच होतात. बराच वेळ झाला, निर्णय होऊ शकला नाही. मतभेद मिटेना म्हणून शेवटी आम्ही वांही काळ शांत राहिलो. थोड्या वेळानें पुनः चर्चा सुरू केली. मतभेद मिळले. निर्णय झाला." हें ऐकताच विनोबा म्हणाले, "Yes, silence is the greatest eloquence"

दुपारी बंगाल प्रांतिक काँग्रेस कमिटीच्या कार्यकारिणीची बैठक बारांच्या उपस्थितीत झाली. पण ती पडण्याआट झाली. डॉ. कमिटीचे अध्यक्ष अनुस्यारूप व चिटणीस श्री. नाहरजी यांचेच आहेत. भूदानानें काम चालू ठेवण्याचा संकल्प त्यांनी घेतला आहे

"पराजमाची कामे श्रद्धेवाचून होत नाहीत. ज्ञानप्राप्ति देखील श्रद्धा असल्याशिवाय होऊ शकत नाही भक्तिमार्गाचा तर श्रद्धेची अन्यत्र जरूर आहे. आज्ञान्याची सेवा करताना हा यदाचित् मरेलहि अशी शक्ता नव्हे तर आपल्या सेवेनें शुश्रूषेनें तो बरा होईल ही श्रद्धाच मनात असते. आज हजारों वर्षे दिसेवर श्रद्धा ठेवून माणूस असफल प्रयोग करित राहिला आहे. माझी मागणी एवढीच आहे—मी आता जरा अहिमेवर श्रद्धा ठेवा आणि भूदानाचा प्रयोग करा—तुम्हाला फळ अवश्य मिळेल..... साहित्याची शक्ति दुर्गत्या कुटल्यादि शक्तीहून श्रेष्ठ आहे. बंगालवर त्या शक्तीचाच परिणाम होतो." ताराशंकरराूप शस्त्रन् शब्द ऐकून गुप होत होते. साहित्याच्या शक्तीचा जेहं वाचा गौरव कम त्यागले तेव्हा तर ते उडण्याचेच नव्हती राहिले होते — इतरा अतोनात आनंद झाला होना त्यांना ! शब्द उगम पाव्या ताराशंकरराूपची मनःस्थिति ही अशी व्यक्त होत होती. पण पलीकडे बसलेला तो भोळा जीव ! त्याला शब्द पुढें उमगत होते ? पण भाव फळत होता, त्याचा मन त्याच्या निष्कण्ट हृदयात होत होता, आणि म्हणूनच झोळे निराम्य, पान टरताम्य एकाप्रमाणे तो साधुमानाचे शब्द

ऐक्य होता. भाषण सपलें तेव्हा हातातला कोयता वाजूला ठेवून, जमिनीला डोकें टेकवत होता तो. वाजूला उभ्या असलेल्या ताराशंकरनाचूचे शब्द ऐकू येत होते - “ आज तो नानाने कमाल की ! मी सचमुच बहुत प्रभावित हुआ हू ” - बारा धीमेपणें पायलें टाकित निवासाकडे जात होते. त्याच्या शब्दानें कवीच्या हृदयात भावतरंग उठले होते. भोळ्या गाव-कन्याच्या हृदयात भक्तितरंग उठलेच होते - पण ते स्वतः मात्र शब्द ऐकून पुन आपल्या ‘ ब्रह्ममय जगात ’ जाऊन वसले होते.

: ९ :

गंगा आणि सागर

विष्णुपूर

१० जानेवारी १९५५

विष्णुपूर हें ऐतिहासिक महत्त्वाचें शहर आहे. पूर्वीची महाराजाची राजधानी. याठें ठिबठिराणीं प्राचीन मंदिराचे व सिन्ध्याचे अवशेष लोटेलेल्या काळाचें स्मरण करून देत होतें. शहरातल्या दीड मैलाच्या वाटेवर घराघरातून, गप्पीयस्न सतत पुष्पगुटि चालू होती. प्रत्येक घरागमोर आरतीने वाट हाती घेतलेल्या व शंग पुंजणाच्या म्हिया उभ्या होत्या. बंगालात शेर

“ ज्या देवीची पूजा तू करतोस तीच मी आहे ” अशी आख्यायिका आहे त्याच जागी विनोबाचे आज प्रथम स्वागत झाले तलावातून सूर्यप्रभ वर येत होत समाधिस्थ अवस्थेत विनोबाच्या मुरातून शब्दसरिता प्रवाहित झाली, “ आज आम्ही अशा जागी बसलो आहोत की ह्या ठिकाणी आपणा सर्वांचीच समाधि लागली पाहिजे. महापुरुषाच्या जीवनात जे अनुभव येतात त्यांना सामाजिक रूप देणे माझ्यासारख्या सेवकांचे काम आहे. समाधीमध्ये कुठले हि क्लेश नसतात. सामाजिक समार्थीत हि कुठलेच क्लेश राखला नकोत समाजात आणि जगात चालणारे नाना प्रकारचे क्लेश, भाडणे व सधर्प यापासून मुक्ति मिळून तेव्हाच सामाजिक समाधीचे समाधान मिळू शकेल. रामकृष्ण काचनाला स्पर्श करीत नव्हते. त्याच्या हाताला चुकून स्पर्श झाला तेव्हा त्यांना तीव्र वेदना झाली ह्याचा अर्थ, सपत्तीच्या सग्रहाला ते पाप मानीत. समाजाची सपत्ति एकाच जागी राहिली तर समाजाला त्रास होतो. पण काचन वितरित झाले तर प्रत्येक घराला त्याचा फायदा मिळेल आणि त्याची हानि, नुकसान शून्य होऊन जाईल वितरित काचन परमेश्वराची विभूति होईल आणि मग त्याचा स्पर्श नारायण स्पर्शी होईल. ”

शब्द हवेंत त्रिह लागले आणि धीरगभीर गीताचे स्वर त्या शब्दाचा पाठलाग करू लागले. एका वयोवृद्धाच्या गळ्यातून सुस्वर बाहेर पडत होते. आशादेवी बागाना सागत होत्या, “ हे बगालचे श्रेष्ठ संगीतज्ञ गोपेश्वर बघोपाध्याय. ह्याचा आज ८० वा वाढदिवस आहे. ” वृद्ध व्यक्तीसमोर बाबाचे भारतीय मन एकदम विनम्र होते त्यांनी गोपेश्वरबाबूना वाचून नमस्कार केला. कलावताचा आनंद आसवावाटे बाहेर पडला त्रिपुणूर हें संगीताचे केंद्र आहे आशादेवींनी सध्याकाळी संगीताचा कार्यक्रम ठरवला बगालात विनोबाच्या स्वागतात आढळणाऱ्या कलात्मकता, कल्पनता आणि योजनेच्या मागची प्रेरणा म्हणजे कलाप्रिय आशादेवी.

बगालमध्ये प्रवेश केल्यानंतर विनोबांनी बगालच्या परिस्थितीचे विश्लेषण करून वैष्णव संप्रदायाच्या भक्तिमार्गातील निष्क्रियतेवर प्रहार केला होता त्यामुळे बगालमध्ये खळखळ उडाल्याच्या बातम्या येत आहेत वर्तमानपत्रांनी

त्यावर अग्रलेख हि लिहिले आहेत. विनोबा भजन आणि कीर्तनाच्या विरुद्ध च आहेत असा गैरसमज हि पसरला आहे. आजच्या संभेत येथील वैष्णवांनी विनाशाना जे मानपत्र दिले त्यात ह्यानदल दुसऱ्या प्रगट करून अत्यंत नम्रतेने आपले विचार मांडले होते — मानपत्र वाचून सपले. सारी सभा चित्रवत् झाली होती प्रत्येक व्यक्तीच्या चेहऱ्यावर उत्फुल्लित शिवाय दुसरा कुठला हि भाव नव्हता विनोबांच्या वाणीचा गंगोघ्र सुरू झाला — आरंभी वैष्णव अधूरी क्षमा मागितली गेली —

“मी तर स्वतःला चैतन्यमहाप्रभूच्या चरणांच्या धुळीतला रेणु समजतो एवढे सर की, कुठल्या हि मानसाला अत्यंत परिपूर्ण मानायला माझी बुद्धि तयार नाही. आईवदल लहानग्या पाळाच्या मनात जसा आदर असतो तसा गुरुशिष्यां शिष्यांच्या मनात आदर असतो, शिष्यांच्या मनात गुरुशिष्यां जी परिपूर्णतेची भावना असते ती मी समजू शकतो बुद्ध भगवान्, येशू ख्रिस्त, महमद पैगबर आदि महापुरुषांचे अनुयायी त्यांना परमेश्वरस्वरूप च मानीत होते ही भक्तीची भाषा आहे परंतु याशिष्यां इस्लाममध्ये जे म्हटले आहे ते मला अधिक महत्वाचे वाटते. “ला ईल्लाह ईल्लाह, महमदुर रसुल्लाह” ईश्वर एकच आहे. महमद पैगबर त्याचा पैगाम आणणारा एक सेवक मात्र आहे. ही मला विवेकाची भाषा वाटते चैतन्यमहाप्रभू जी भक्तिधारा इथे प्रवाहित केली तिला मी गंगे सारखी पवित्र मानतो परंतु गंगेची धारा होणे एक गोष्ट आहे तर समुद्र होणे दुसरी गोष्ट आहे. गंगेचा प्रवाह देखील समुद्र वनण्याचा दावा करित नाही

तेव्हा एकादा जीवनविचार जगात प्रगट झाला तरी त्याच्या एकेक पैलूचा विनाश होत जातो एकाद्या पथामध्ये, विचारधारेत जर त्या विचाराचा परिपूर्ण विकास झाला तर मानवसमाजावरता काही कामच उरले नसते, मानवसमान मुक्त झाला असता, नाहीसा झाला असता. आणि बुद्ध भगवानांतर चैतन्यमहाप्रभूची गरजच उरली नसती ह्या बाबतीत वैज्ञानिकांचा दृष्टिकोण, वृत्ति विचारात घेण्यासारखी आहे. आजचे उत्तमोत्तम, श्रेष्ठ वैज्ञानिक म्हणतात की विज्ञान अनंत आहे त्याचा एक अंश तेवढा आमच्या हाती आला आहे हाच न्याय आत्मानुभवाला लागू होतो विनाश होण्याला

त्यात हि जागा आहे. आता हे सरे क्वी, भक्तिभावनेच्या भरात कुणी अतिम सीमेपर्यंत पोहोचला हि असेल नदी समुद्राला मिळाल्यानंतर समुद्ररूप होतेच.

परंतु साऱ्या समाजाच्या उत्थानाचा जिवें प्रश्न येतो तिथें कुठला हि एकच गुण वा विचार प्रतिपादन केल्याने समाजात एकागिता येते. म्हणून गुणाचा समन्वय करावा लागेल आज भक्तिमार्गाच्या चिंतनात संशोधन करण्याची अत्यंत जरूर आहे, हें माझें नम्र निवेदन आहे.

येथील वैष्णव भूदानयज्ञात पूज्य सहयोग देऊन आपली वैष्णवता सिद्ध करतील अशी मला आशा आहे. म्हणून मी म्हणतो, “जो आपल्याला जमीन आणि संपत्तीचा स्वामी समजतो तो ईश्वराची जागा घेतो म्हणून तो जवैणव आहे. जे सर्वांना विष्णुमय समजतील व आपल्या सर्व गोष्टी परमेश्वराच्या आहेत, समाजाच्या आहेत, असे समजतील तेच सरे वैष्णव ”

पन्तीस वर्षांची तपस्या अत्यंत स्पष्टपणे, नि स्पृहपणें व निर्भीडपणे सत्य गेलत होती. आजचें भाषण म्हणजे ‘गीता प्रवचन’ होतें ज्ञान, भक्ति व कर्माच्या समन्वयाचें विवेचन हातें सभा आटोपली आमच्या पुस्तकाच्या दुकानावर लोकांची एकरुच गर्दी झाली. प्रत्येक जण एकच पुस्तक मागत होता — ‘गीता प्रवचन’. आणि त्याच्या प्रति संपविण्यात आमच्यात स्पर्धा चाटली होती. मदालसांने अग्रवाल याची छोटी मुल—भरत व रजत—सव्या यात्रेत आहेत. ते तर आज खूपच खुर्शीत होते भराभर पुस्तकें विकताना व रिक्षात पैसे कोंत्रताना त्यांची धादल उडाली होती. ‘गीता प्रवचन लीजिये एक एक रुपिया’ असे ओरडून ओरडून रजतचा घसा वसून गेला. गर्दी ओसरल्यावर ती दोघे विनोबाजगळ जाऊन म्हणू लागली, “नामा, आज ‘गीता प्रवचन’ विकताना तर आमची त्रेधा उडाली आणि आता इतक्या ‘गीता प्रवचना’वर सधा करता करता तुमचा हात मुद्धा मिती दुसरेल नाही ? ”

रात्रीची प्रज्ञात वेळ. हेमताच्या थडीनें अग गारडून गेलें होतें सूरजहाराच्या तारा छेडल्या जात होत्या. सूरजहारवर दरबारी आळवला जात होता त्या स्वरलहरींनीं मनाला वेगळ्या जगात नेले. ‘उपनिषदांचा अभ्यास’ या पुस्तकात विनोबांनीं ॐकाराचा मजुळ गोल गोलणाऱ्या शांतिगणेचा उल्लेख केला आहे सात सुरातून सारी संगीतसृष्टि निर्माण करण्याची मला

साधली म्हणजे एक च चेतन आत्मा व जड प्रकृति यापासून सारी सृष्टि निर्माण झाली आहे याची अनुभूति घेण्याचा मार्ग सापडल्यागत वाटेल. आरम्भाचा 'सा' छान्ताना समस्त त्रिधात्री अविरोध वृत्ति निर्माण करण्याची आकाक्षा हृदयात उमटू शकेल, सूरताललयनद्ध सगीताची नला साधल्यास कर्म, ज्ञान व भक्तीचा समन्वय साधण्याची मनीषा निर्माण होऊ शकेल.

एक राग सपला होता. निरनिराळ्या 'रागा'चीं नावें मैफलीतून ऐकू येत होती. आशादेरी विनोयाना म्हणाल्या, "तुम्ही एकाद्या रागाची परमाईश करा." सर्वांनीं कान टवकारले. विनोय हसत उद्गारले, "मला एक च राग माहीत आहे - भूदान राग !"

: १० :

‘ सर्वेपामविरोधेन ’

वाँकादह

११ जानेवारी '५५

वाभूच्या नी आब्याच्या दाट, हिरव्यागार वनामध्ये उभारलेल्या तबूमध्ये आम्ही तळ दिला होता. भरत, रजत वानरासारखे उड्या मारीत होते व कोणत्या झाडाखाली राहायचें त्याचे बेत करीत होते. विनोयानरता गवताची कुटी तयार केळी होती. ती पाहून खुप होऊन ते म्हणाले, "अरे वा ! ही तर पर्णकुटी हि नाही, तृणकुटी आहे. म्हणजे पर्णमुटीहून हि दरिद्री." त्याची प्रसन्नता वातावरणाच्या प्रसन्नतेत भर घालीत होती. सकाळीं विशाल आम्रतृक्षाच्या छायेत ते महादेवीताईंना गीता शिन्वीत होते. दोन श्रोत शिक्कून झाले. तेवढ्यात कुणीतरी भेटीला आले. त्याची शिन्वायची पद्धतच अशी आहे की कुणी हि मष्ट विद्यार्थी शानी होऊ शकेल. त्यामुळे त्यांनीं बोलत रहायें नी आपण ऐकत रहावें असें पार घाटतें.

या भागात कम्युनिस्टांचा जोर आहे असें ऐकलें होतें आज ते काळे झेंडे घेऊन येणार वगैरे ऐकलें होतें. त्यामुळे आज काहीं तरी मौज पाडला मिळणार अशी आमची अपेक्षा होती पण नेहमीप्रमाणें च आज हि उत्साहानें स्वागत झाले कम्युनिस्ट व काळे झेंडे कुठें गायन झाल होते कुणास ठाऊक ! दुपारीं येथील श्रीमत वर्गाचे काहीं लोक विनोमाना भेटायला आले होते तेव्हा कळले त्याच्यापैर्मी काहीं 'विनोमा गावात येणार' म्हणून जाहेर गावीं निघून गेले होत भूदानात जमीन देण्याची त्याची तयारी नव्हती—पण विनोमाना भेटलों तर त्याच म्हणण पटून जाईल की काय अशी भीति त्यांना वाटली असावी जी मज्जी आली होती त्यांनीं आपल्या अडचणी मांडल्या, 'मुलाचीं शिक्षण व्हायचीं आहेत, मुलींचीं लग्न आहेत, उत्पन्न पूर्वीपेक्षा कमी झाल आहे ' विनामा एवढें च म्हणाले, " काळाचीं पावलं ओळखा जाना उद्याच्या खाण्याची भ्रात आहे त्याचा विसर पडू देऊ नका त्यांनीं आन्वर सार शातपण सहन केले आहे. त्याच्या शांतीचा अंत पाहू नका त्याच्याशीं प्रेमाचें नातें जाडायच असेल तर तुम्ही स्वतः दान द्या व ह्या कामाचा झेंडा हातीं घ्या मुलाला भूक लागून तें मूल रडण्याची वाट आई पाहत नाही ती तर मुलाची भूक ओळखून स्वतः च दूध पाजायला धावते तुम्ही ह्या कार्याचा झेंडा हातीं घ्या. "

प्रार्थनाप्रवचन अविरोध तत्वाचे दर्शन घडाविणारें होतें. जगालच्या आजच्या दुदृष्टेच विश्लेषण करून त म्हणाल, " इंग्रजी राज्याचा परिणाम म्हणजे येथील कारागीर वर्ग नष्ट झाला व जमीनदार वर्गाला बळ मिळालें म्हणून येथील तरुण कम्युनिझमच्या विचाराकडे झुजतात त्याचें मला आश्चर्य वाटत नाही व दुसरे हि होत नाही सुस्त जनतेपेक्षा जास्त जनता वेव्हा हि चांगली या तरुणांच्या विचारात परिवर्तन करण्याचें काम रड्डीण नाही मी माझ्या त्या निराश व काहींशा उताऱ्हीळ तरुण नित्राना म्हणतों कीं, इंग्रजी राज्याच्या परिणामानें निर्माण झालेल्या जमीनदाराचे दिवस संपले आहेत. ते आता अधिक काळ टिकणार नाहींत. तुम्ही त्यांना रात्री अपरात्री जाऊन का लुटता ? माझ्यासारखे दिसादिवळ्या प्रेमाने लुटायला शिका आणि त्यांना औदार्य प्रगट करण्याची संधि द्या, व तिथे मी

माझ्या जमीनदार भित्ताना सांगू इच्छितों कीं तुम्ही चोर डाकूना तर भिता च, कम्युनिस्टाना व सरकारला हि भिता, आता माझी हि तुम्हाला भीति वाटू लागली आहे. माझी भीति सोडा, उदार वना. भूदान व संपत्ति दान चाल तर मग पहा जनतेचे प्रेम तुम्ही संपादन कराल. मग हे कम्युनिस्ट भारतीय संस्कृतीचे गीत गातील, गरीब लोक तुमच्याकरता प्राण द्यायला मार्गपुढे पहाणार नाहीत. तसेच तेलगणामध्ये मी सैनिकाना म्हणत असं, 'अरे ! कम्युनिस्ट काय जनावर आहेत ! त्याची अशी शिकार का करता ? ते 'शेर' (वाघ) नाहीत. चितनसूर आहेत. त्याच्यामागे तत्व-ज्ञानाचें ऋळ आहे. एका प्रथाचा त्याना आधार आहे. त्याच्याशी सामना करायचा असेल तर त्याना जशी अन्यायाची चीड आहे तशी चीड आपल्याला हि द्यायला द्या. गरिबीवर व विषमतेवर जोरदार हसा चढवायला द्या. '

एका न भाषणात उभयपक्षाचे गुणदोष दाखवून दोघाना हि भूदानाकडे आकर्षित करण्याचें हे तन अभिनय वाटलें. त्याच्या हृदयात साऱ्या विधाविषयी अनिरोध भावना निर्माण झाल्यामुळे जो शातात्मा झाला आहे त्याच्या न मुखानून अशी भाषा प्रकट शकते. भूदानाचें कार्य हें 'ब्रह्मचर्य' आहे आणि म्हणून तें 'सर्वेषामनिरोधेन' झालें पाहिजे असें ते नेहमी म्हणतात. ही हिमालयाच्या एकान्त, शान्त गुहेत चाललेली शांतीची उपामना नव्हती, तर आजच्या काळाची एक ज्वलंत समस्या सोडविण्याकरता आदिसेच्या मार्गाचा अवलंब करीत शांतीची साधना चालली होती. चाला-मुग्रीच्या शिगरावर बसून, जगाच्या संघर्षभोलादलात हि शर्ताना राग आलापुन जगाला त्याकडे आकृष्ट करणाऱ्याचा महिमा कोण यणू शकेल ? बापू इप्रकार प्रेम करीत. आम्हाला तेव्हा त्याची भाषा कळत नसे. विनोद जमीनदार, कम्युनिस्ट, सरासरच प्रेम करतात. ही भाषा देखील प्रथम आम्हाला अनाकलनीय वाटे. पण जेव्हा परस्परनिरोधी मतांच्या लोकांना भूदानाचा विचार पटताना दिसतो तेव्हा ही भाषा समजू लागते.

मगेची गर्दी पुराकारता दुकानाकडे वळते आणि श्री. अस्पृश्याच्या भोंवती—अस्पृश्या वॉरुडा निःश्रांते निःश्रांतिकारी आहे—सरकारी अधिकार्यासमोर आदर्श दर्शवत असं त्यानें व्यंगिमय आहे. ते राम-

कृष्णाचे भक्त आहेत. यात्रेची व्यवस्था पाहत असताना त्यांच्याकडे पाहून ते 'सरकारी अधिकारी' आहेत ह्याचा विसर पडतो. भूदानाच्या कार्य-कर्त्यांपैकी च एक वाटतात. सभेच्या वेळी सामान्य स्वयंसेवनाप्रमाणे जातीने लोभामध्ये मिसळून शांति ठेवायला सांगतात. भूदानाची पुस्तके विकतात, रोज आमच्याबरोबर पायी चालतात. पण कधी च कुठे समोर दिसणार नाहीत. सदा मार्गे राहून चुपचाप काम करीत असतात.

दिवेलागणीला बाँकुडा जिल्ह्याच्या कार्यकर्त्यांची सभा होती. उगा मेदिनीपूर जिल्ह्यात प्रवेश व्हायचा आहे. आतापर्यंत सारे कार्यकर्ते एकत्र येऊन काम करीत होते. पण आज जिल्ह्याचे संयोजक निगडण्याच्या प्रश्नावर राजकीय पक्षभेदामुळे मतभेदाचे रण माजले. शेवटी विनोदा जाबाज चढवून म्हणाले, "मी तर एक ब्रेदरकार फकीर आहे. जगाला मिथ्या समजून त्याची सेवा करतो. लोक जगाला सत्य मानून सेवा करतात. जिथे भाडणे, मनोमालिन्य असेल तिथे मला रसच वाटत नाही. तुमची भाडणे मिटली नाहीत तर मी असा च सगळ ओरिसाला निघून जाईन. भूदानाचे काम तर ह्या च करणार आहे."

: ११ :

चैराग्य नव्हे, अनुराग

गढगेना, चंद्रकोना रोड, सालगेनी

[जि. मेदिनीपूर]

१२ ते १४ जानेवारी '५५

बाँकुडा जिल्ह्याची अकरा दिवसाची यात्रा संपवून आज आम्ही मेदिनी-पूर जिल्ह्यात प्रवेश केला. बाँकुडा जिल्ह्याच्या एका कार्यकर्त्याने निरोपादाखल केलेल्या भाषणात म्हटले, "ह्या जिल्ह्यात हिटताना आमचे दोष दिसले असतील, तर क्षमा करा." विनोदांनी त्यांना प्राचीन कर्मीच्या दिशालेख

स्मरण करून दिले. “ आपल्या कविमुनींची ही शिक्कण होती कीं आपण स्वतः ला ‘ मी ब्रह्म आहे ’ असं म्हणावें. मी क्षुद्र आहे असं कधीं हि म्हणू नये. आपले मन क्षुद्र असतें आणि मनापामून तर आपण अलग आहोंत. ही जाणीव होईल तेव्हा आपण ब्रह्म च राहू, क्षुद्र राहणार नाही. ... नाँमुडाचे अजरा दिवस म्हणजे एकादशीच झाली आमची. ही एकादशी माझ्या नित्य स्मरणात राहिल. कारण मला इथें जनतेच प्रेम भरपूर मिळालें आहे. नाँमुडा जिल्ह्यात चार हजार एकर जमीन मिळाली. पण आता आपल्याला लाराची कोटीची भाषा वापरली पाहिजे. आपला देश विशाल आहे, मोठा आहे. मोठमोठी कामे करण्याकरताच परमेश्वरानें आपल्याला जन्म दिला आहे. अहिंसेची भूमिका इथ तयार झाली आहे. ती साऱ्या विधात पाँच वायची आहे. ”

आज एका शाळेंत आमचें रिहाड थाटलें होतें. शाळेचे शिक्षक दुपारीं विनोबांना भेटले भूदान आणि समोदयाचें तत्त्व त्यांना पटलें होतें. विनोबांच्या म्हणण्याप्रमाण प्रत्येक पाठशाळा ही समोदयविचाराचें केंद्र असावें हें त्यांना मान्य होतें. परंतु त्याची एक च तयार होती. कदाचित् कलियुग आहे म्हणून असे असेल, पण हल्लीं विद्यार्थ्यांमध्ये शिस्त कशी राहिली च नाही. शिक्षकांना ते अगदीं च क पदार्थ समजतात काय करावें कळत नाही. कदाचित् ... ” त्याचें वाक्य पूर्ण होण्यापूर्वीं च विनोबा आवाज चढवून म्हणाले, “ ह्याला जबाबदार विद्यार्थी नाहीत. आजची शिक्षणपद्धति आहे आणि काहीं प्रमाणात ही जबाबदारी शिक्षकावर हि येते. आपल्या ग्रथात तर ‘ शिष्यापराधे गुरोर्दण्ड ’ म्हटल आहे. शिष्याचा अपराध झाला तरी शिक्षा गुरूला द्यायला पाहिजे. प्राचीन काळचे गुरू शिष्यांना म्हणत, “ वान्यनयनानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि, नो इनराणि ”—हे शिष्यानो, तुम्ही आमच्या सत्कर्मांचें, सदाचरणाचें अनुकरण करा, दोषाचें अनुसरण नत्रा कर. आता माझा अनुभव ऐका. माझा विद्यार्थ्यांशीं पुष्कळच सवध येतो. मला तर ते अतिशय नम्र वाटतात. आजची शिक्षणपद्धति इतकी सदोष असून हि ते इतके नम्र वसे राहतात याचें च मला आश्चर्य वाटतें ” शिक्षकाजणळ उत्तर नव्हतें.

विनोबांवरचा एक ठराविक आक्षेप म्हणजे “ विनोबा स्वतःसारखें च सर्वांना वैराग्य शिकवतात, वैराग्याची च भाषा वापरतात. ” या आक्षेपाला आजच्या भाषणात उत्तर मिळाले.

“ रात्री आकाशांत असंख्य तारे चमकताना दिसतात. आपला देशहि असा च लाख लाख लहान लहान खेड्यांनीं मडित आहे. आज खेड्यांची परिस्थिति फार च बिघडली आहे. परंतु सर्वोदय समाजांत खेडीं स्वर्गासारखीं स्वच्छ, सुंदर आणि निर्मळ राहतील. गावागावांत लक्ष्मी आणि शांति नांदेल. आरोग्य, प्राचुर्य आणि पुष्टि-पुष्टि राहील. प्रत्येक मुलाला दूध, तूप, लोणी मिळेल. बावाला वैराग्य नको आहे. त्याचें म्हणणे आहे कीं, सर्व लोकांना समान उपभोग मिळाला पाहिजे. प्रत्येकजण म्हणेल, ‘ आधीं त्याला द्या, मग मला. ’ आई बाळाला आधीं साक घालते नी मग स्वतः खाते. आईचें हें वैराग्य आहे कीं अनुराग ? ”

सर्वोदयाच्या जगांत खेडीं कशीं राहतील ह्याचें चित्र रंगवताना बाबांच्या वाणीचा ओघ भरधाव धावत मुटला होता.

“ आपलीं खेडीं श्रीसपन्न झालीं पाहिजेत. आमचें श्री निकेतन राहील खेड्यात, भ्रमनिकेतन राहील शहरांमध्ये व शांतिनिकेतन दोन्ही ठिकाणीं राहील. खेडीं व शहरें यामध्ये सहयोग राहील तर उभयपक्षां लाभ होईल. गावात तयार होणाऱ्या कच्च्या मालाचा पक्का माल गावाला हवा असेल तर तो गावातच तयार व्हावा. तिकडे शहरांत असे उद्योग चालले पाहिजेत कीं ज्याच्या योगें आज परदेशातून येणाऱ्या मालाचें आक्रमण बंद होईल. कपडा, तेल इ० खेड्यात तयार होईल व शहरात लाकूड स्पीकर, चन्मा, थर्मामीटर इ० असे होईल तर च देशात लक्ष्मी वाढेल. प्रत्येक गावात विद्यापीठ असलें पाहिजे व सर्वांना समान शिक्षण मिळाले पाहिजे. एक काळ असा होता कीं ज्ञानी खेड्यात च राहत असत. पाणिनी, कणाद वगैरे ऋषि खेड्यापाडीं च राहत. आम्ही दरिद्रनारायणाचे उपासक आहोंत पण त्याला लक्ष्मीवान् करण्याची आमची मनीषा आहे. ”

समोहून घराबडे परतताना बाबांनीं थट्टेंत विचारलें, “ काय मुर्लीनो, आमच ऍनिंग (नियोजन) कस काय वाटत ? ”

चद्रकोना जयळ येऊ लागले. आज तर स्त्रियांनी कमाल च केली. छुडीने समोर येणं, रस्ता अडवून गंधाक्षता, पुढे ह० यथासांग विधि आटोपून मग च गाढ सोडणं, असें कित्येकदा घडले होतं. पण आज त्याची सगल्या जास्त च होती. प्रत्येक चौकावर सोंपतास स्त्रिया उम्या होत्या. एका जागी तर नजो नजो म्हणत असताना एका घोळरा जयळ आला. विनोबाच्या कपाळाला त्या इतक्या जोराने गंध फासू लागल्या की, धक्का लागून विनोबांनी पडता पडता स्वतःला सावरलें जन्म मग मिस्त्रिपणें हसत म्हणाले, “ह्या राया मला दगड च समजतात झाल !” त्यांना तेलगणाच्या यात्रेचें स्मरण झालें. “तिथे स्त्रिया अशा च आरतीचीं ताट घेऊन जयळ पायच्या. मी त्यांना म्हणायचा, ‘ह ! जरा संभाळून आरती करा, नाही तर अशान माझी दाढी जळेल एसादे दिवशी.’” हसता हसता आमची मुरकुडी वळली.

निवासस्थानी वैदिक पद्धतीनुसार पूजा-साहित्यानें मंच सजवला होता. ब्राह्मण मनोच्चारण करीत होते उद कापुराचा मुवास सर्वत्र दवरवळला होता हाराचा ढीग विनोबासमोर पडला होता. गंधाक्षतांनी त्याचें कपाळ रंगलें होतें. हाराच्या दिगावर दृष्टि रोवीत ते गभीरपणें बोलू लागले, “हा तुमचा भक्तिभाव हृदयाला स्पर्श केल्यावाचून राहत नाही. परंतु त्यानें मला आत तृप्ति वाटत नाही, सजोच होतो. मी व्यक्ति या नात्यानें तुमच्याजयळ येत नाही. दरिद्रनारायणाचा प्रतिनिधि म्हणून येतो साहजिक च माझ्या मनात निचार येतो, या गंध, मालापुष्पांनीं दरिद्रनारायणाची तृप्ति होईल ना ? देवळातला देव आधींचा च परितृप्त आहे. पण दरिद्रनारायण सतत आहे. त्याच्या सताप शमनाकरता ‘पत्र पुष्प फल तोय’ पुरेस नाही. आपल्या जमिनीचा, संपत्तीचा एक हिस्सा द्यावा लागेल. दरिद्रनारायण प्रसन्न झाला तर श्रीमत हि मुली राहतील दरिद्रनारायणाचा शाप मिळाला तर समाज कधीं मुरली व्हायचा नाही. दरिद्रनारायण अत्यंत क्षमाशील आणि शांतिशील आहे. त्याच्या शांतीचा असा अत नका पाहू तुमचा हा सारा भक्तिभाव प्रत्यक्ष कृतीमध्ये उतरू द्या. म्हणजे मग उगाल सकटातून पार होईल.”

विनोबा हरिभक्त आहेत. त्यांना सारे हरिमय च दिसतें. आज चद्रकोनाच्या रहिवाशाना त्यांनीं कधीं हि न ऐकलेली गोष्ट ऐकवली. “वेदामध्ये

हजार हाताच्या, हजार पायाच्या, हजार डोळ्याच्या देवाचे वर्णन आहे. तो कोण असेल वरें ? माझ्यासमोर हजारों लोक उसले आहेत, तेच देव आहेत. हे सारे हजारों हात एकमेकांना मदत करतील तर त्यात परमेश्वराचें रूप प्रगट होईल. ”

गेले वर्षी विनोबांनी बोधगयेला ‘समन्वयाश्रमा’ची स्थापना केली होती. आश्रमानून आलेल्या गोविंदरावांनी सालगेनीला जाताना तेथील कामाचा श्रुतान्त सांगून म्हटलें, “समन्वयाश्रमात जर्मन उधु-भगिनी आले होते. ते विचारत होते, समन्वयाची काय जरूर आहे ?” चर्चा सुरू झाली. बाबा पोलत होते, “अहिंसा व वेदान्त ह्या दोहोंचा समन्वय करण्याचें आम्हीं म्हटलें आहे. अहिंसेत हि कुणी सत्यपरायण, न्यायपरायण तर कुणी दयापरायण असतो वेदान्ततत्त्वज्ञानामध्ये कुणी शून्यवादी तर कुणी अस्तित्ववादी असतात. अशा च तन्हेने इस्लाम, ख्रिस्ती, हिंदु, बौद्ध इ० धर्मांमध्ये हि अशी विविधता आहे. या सर्वांचा समन्वय या वेळीं भरत-भूर्मात होत आहे. इथें एक ‘रसायन’ तयार होत आहे, त्याला आम्ही व्यक्त रूप देऊ इच्छितों.” नंतर समन्वयाश्रमातून ते म्हणाले, “आश्रमाच्या आगपासच्या गावामध्ये सर्वत्र स्वच्छतेचें निर्मलतेचें दर्शन होईल असा प्रयत्न करित राहिले पाहिजे. परदेशातून आलेल्यांना तें स्थान आपलें घर आहे असे वाटलें पाहिजे. ”

आज मकर संक्रांत. आजच्या दिवशीं गंगालमध्ये लागीं लोक अतर्नाल गुर्यासाठीं गंगासागरामध्ये स्नान करतात म्हणे. विनोबा त्या शब्दाचा गभीर अर्थ सांगत होते, “सक्रांतीचा दिवस म्हणजे जीवनपरिवर्तनाचा दिवस. गंगासागर तुमच्या हृदयात येऊं वा. व्यक्तीचें जीवन म्हणजे गंगा व सामाजिक जीवन म्हणजे सागर होय. जीवनगंगा समाजकूपी समुद्रात प्रेमाने रिंगीत होईल तर दोन्हीचें जीवन शुद्ध होईल. व्यक्तीची प्रत्येक शक्ति समाजात समर्पित झाली पाहिजे. आजच्या दिवशीं हें ठरवा कीं आम्ही जमीन वा संपत्तीचे स्वामी गण्यार नाही. मात्र गार राहीन. ‘आधीं वा, मग वा’ हा आमचा मंत्र राहील. ”

: १२ :

कायदा आणि क्रांति

गोदापियासाल, मेदिनीपूर

१५, १६ जानेवारी '५५

गोदापियासालमध्ये आम्ही प्रवेश केला तेव्हा गावचा आठ दहा वर्षांचा धोवळा मुलगा पेटीवर पूरिया रागात कोमल व गोठ स्वागतगीत गात होता. त्याचे वडील तद्रव्यावर साथ देत होते. अगाधरच्या कपड्याचीं लत्तरें झालीं होती. पण त्याची पर्वा कुठें होती त्याना ! त्याच्या सेवेला चाडून आलेल्या रुषीचे स्वागत करण्यात ते भक्त मस्त झाले होते. आज विवेकानंदाचा जन्मदिवस. बाबानीं विवेकानंदाच्या महान् कार्याचा गौरव करित रामकृष्ण मिशनच्या कार्यकर्त्यांना आवाहन केले. दारिद्र्य मिटवून 'नारायणा'ची प्रतिष्ठापना करणाऱ्या कार्यात भाग घ्या असें ते म्हणाले. "बंगालमध्ये अपार दारिद्र्य आहे तें नाहींसें केल्यावाचून विवेकानंदाच्या आत्म्याला शांति मिळणार नाहीं. त्याच्या पुढच्या जन्मदिवशीं बंगाल-मधील साऱ्या भूमिहीनाकरता जमीन मिळविण्याचा सङ्कल्प करा."

सूर्योदयाचे वेळीं प्राचींचें वैभव अपूर्व भासत होतें. आरक्त ग्रिन क्षितिजावर सरसर चढत होते. विनोबाची पावलें झपाझप मेदिनीपूरच्या दिशेनें पडत होती. विचारजीज पेरत पेरत आणि हृदयें जिंकित विश्व-विजय करायला एक पथिक निघाला आहे. पण तो प्रत्येकाला सागतो, 'आधीं स्वतः ला जिंका.' मेदिनीपूर शहराच्या सीमेवर हजारों लोक उत्कटतेनें महर्षींच्या आगमनाची प्रतीक्षा करित उभे होते. 'उलुधनि' कानावर आला. तो ऐकून बाबा सांगू लागले, "हा शब्द थेट उपनिषदातला आहे. सूर्य उगवू लागला कीं पक्षी 'उल् उल्' असा धनि करतात, असें त्यात वर्णन आहे. हा प्रदेश पूर्वेकडचा आहे ना ? म्हणूनच इथे हा शब्द प्रचलित दिसतो."

समाळी येथील भंगी बाबांच्या भेटीला आले होते. त्यात गहुतेक सारे ओरिसातले होते. "मी जन्मानें नसलो तरी कर्माने भंगी आहे" असें

चाया अभिमानाने सांगतात. पवनार आश्रमाजवळच्या 'सुरगाव' गावात त्यांनी कितीतरी वर्षे सूर्याच्या नियमिततेप्रमाणे भगीराम केले होते. कटक ऊन असो, वडात्याची थंडी असो की मुसळवार पाऊस असो, त्याच्या कामात नियमितपणे जाण्यात कधी खड पडला नाही. एक दिवस पावसान रुद्र रूप धारण केले आणि दोन गावांच्या मधल्या नदीचे पाणी बहून वाहू लागले तेव्हा कितीतरी वेळ पाणी कमी होण्याची वाट पाहत ते एका दिनाच्यावर उभे होते. पाणी कमी होण्याची लक्षण दिसेनात तेव्हा त्यांनी पलीकडील किनाऱ्यावर उभ्या अमटेच्या गावरच्याला जोरघन सांगिते, "सुरगाववाल्यांना सांगून द्या, भगी वेळेवर आण होना पण नदीने त्यांना अडवले." ते अनेकदा विनोद करताना म्हणतात, "मी जर निवडणुकीला उभा राहिलो तर माझ्या निवडणुकीच्या जाहीरनाम्यात (Manifesto) दोन गोष्टी राहतील. (१) समाजात भगी-वर्ग राहणार नाही. प्रत्येकाला ते काम कराव लागेल. (२) मना काढून घेतली जाईल (Disband). आणि मग मी निवडणुकीत अशी जोरदार हापटी लाईन."

विनोद प्रगल्भतेचे प्रथमच आठे अहेत आणि आजपर्यंत इथे काम पारच कमी झालेले म्हणून की काय, पंचवीस दिवसांच्या या प्रयासाला विनोदचे विचारदानाचे कार्य तांत्रिक गतीने चालले आहे. मग टाईपरायटरवर त्याचे शब्द अक्षिप्त करताना आम्हाला हि त्याच्या गतीची स्पर्धा करारी लागत आहे. आज मुकामावर पोहोचून नव्वट नास्ता उरवून मी तावटतोर कामाला बसले. थोड्याच वेळात कुठली तरी ओळखीची हाक ऐवू आली म्हणून मागे वळून बघिते, तो चाचाजी (धन्याप्रसाद गाडू) येताना दिसते. ते गादी रोडोच्या मीटिंगवरून मद्रासला चालले होते आणि बाबांच्या व आम्हा सर्वांच्या भेटीवरून काही ताग इथे थांबणार होते. एक डबा हाती देत ते म्हणाले, 'बघोनेलिये.' उतरून बघिते, त्यात विठ्ठलू हेना. बाबांच्या संवातीचा निळगुळ इकडे आम्हाला प्रथमच मिळत होता.

चाचाजी मारुतळच्या गाडीने मद्रासला उतरून होते. मद्रासमध्ये याच वेळी आपदीला काँग्रेस कमिटीचे अधिवेशन होणार होते. चाचा चाचाजींना म्हणाले, "गुन्ही नेमके आगतात. गुन्हा या वेळच्या वेळाने काही ईश्वरी

सनेत असावा. तस मला दरवर्षी च काँग्रेसच निमंत्रण येत असतं पण मी त्याला आजवर कधी हि उत्तर दिल नाही. कारण मी तर असाच देशाच्या कुठल्या तरी कोपऱ्यात हिंडत असतो. पण आज तुम्हाला पाहताच मनात विचार आला त्या निमंत्रणाला उत्तर देण्याचा. ”

चाचाजी निमित्त बनले. पत्र लिहिले गेले.

श्री. देशरभाई,

काँग्रेसमें आनेके लिये आपका निमंत्रण पत्र मिला । मैं आ तो नहीं सक्ता । कारण जाहिर है ।

काँग्रेस-जनोंको मेरा प्रणाम निवेदन कीजियेगा । और मेरी तरफसे कहियेगा कि आप सब लोग कभी न कभी मददमें दौड़े आयेगे, ऐसी आशा रखकर एक शस्त्र सतत घूम रहा है । आपसे मदद पाने का वह अपनेको हफदार समझता है ।

विनोबाके प्रणाम ।

दुपारी शहरातली प्रतिष्ठित मडळी रात्राना भेटली. कुणीतरी कायद्याचा प्रश्न काढला. चाना जरा तीव्र शब्दात बोलले, “ नालविवाह होऊं नये असा कायदा झाला आहे. परंतु राजा राममोहन रायच्या या भूमीत त्या कायद्याचें सरळ उल्लंघन होताना दिसत आहे. राजा राममोहन रायनं सामाजिक सुधारणेकरता जीवन घालवले. माझी अपेक्षा होती की, हिंदु-स्थानात इतर कुठे नाही पण निदान या प्रदेशात तरी नालविवाह होत नगर्ताल. इथे ‘ सीलिंग ’चा जो कायदा होऊ पाहत आहे त्याबद्दल तुमच्या मुख्य मंत्र्यांचे म्हटले आहे की, आशावादी दृष्टिकोनाने पाहिले तर चार लाख एकर जमीन मिळेल अशी अपेक्षा आहे.

मरी गोष्ट अशी आहे की ‘ नाटक कंपनी येणार, येणार ’ अशी जाहिरात लावली जाते ना ? तरी च ‘ कायदा होणार, होणार ’ असे म्हणत म्हणत चार वर्षे लोटून जातात. लोख बाय मूर्ख, बायळट आहेत ? तेव्हा ते मिळालेल्या तेव्हा अवधीमध्ये जमीन वाटून घेतात. मग त्यानंतर कायदा झाला तरी हि सरकारच्या हातात काही येत नाही. कायदा च करायचा असेल तर तो असा झाला पाहिजे की गावची जमीन गावाच्या मालकीची होईल. व्यक्तीची मालकी राहणार नाही. पण मला प्राप्ति

करायची आहे. म्हणून मी कायद्याच्या भानगडीत पडत च नाही. मला त्यात रस च वाटत नाही. जाहीर सभेत लोक जयघोष करतात, “आमच्या गावात कोणी हि भूमिहीन राहणार नाही, आणि तस न झाल तर मग देशाला आग लागल्यावाचून राहील का ?”

प्रत्येक व्यक्तीला शब्दन् शब्द रुचत होता, पडत होता. पण सत्य विचार पडला तरी पचनायला हि वेळ लागतो च ना ?

आज दान शून्य होते. भूदानाच्या इतिहासात आजवर असें कधी घडलें नव्हतें. सायकळच्या विराट् समूहाला विनोबा म्हणत होते, “सरकारनें एकेक काम—उदाहरणार्थ शिक्षण, आरोग्य, न्याय जनता आपल्या हातीं घेईल तर सरकारची सत्ता हळूहळू क्षीण होत जाईल. आणि सरकारला हि असें झालें तर आनंद व्हायला पाहिजे. आज इथे दान निळाले नाही. बंगालची जनता विचार रुचल्याशिवाय दान देणार नाही. परंतु एरुदा विचार पडला तर मात्र ती उदारपणे दान देईल.”

एरुदा ते म्हणाले होते, “लोक जमीन देत नाहीत याचा मला आनंद च होतो. कारण आमचे भारतीय लोक विचाराने भिंती पक्के आहेत हें दिसून येतें. कुणी हि जाय, तिला दान मागाय अन् तिन तें द्याय इतक सोप हें काम आहे अस दिसल असत तर मी घाबरून गेलों असतो. पण जनता देखील सेवकाना कसोटीवर वसून घेते. तुम्हीं त्याची कधी सेवा केली नाही, त्याचेजवळ कधी प्रेमान गेला नाही अन् एरुदम च जमीन मागाल तर ती का देईल ? जनता परीक्षा घेते सेवक एरुनिष्ठ, प्रामाणिक आहे की नाही ! तो कदा दिसला तर ती त्याला दाद लागू देत नाही. जमिनीवर चेंडू पेरला तर जमीन त्या चेंडूला दुप्पट जोरानें परत पेरते. जमिनीवर कुदलीचा घाव घाला, जमीन कुदलीला एरुदम आन घेते.”

...‘तत्त्वमसि’ (तू धुद्र नाहीस, तू ब्रह्म आहेस) असें गोलणारी श्रुति, ‘असत्य अपराध केले तरी लेंगराला पोटाशीं कपटाळणारी माता, आणि जो आज देत नाही, तो एवढा च करता देत नाही की तो उद्या देणार आहे, तो उद्याचा दाता आहे,’ असें अचल विश्वासानें बोलणारे धावा ! भिन्न कोणतें नी प्रतिभिन्न कोणतें, मला कळेना !

: १३ :

शेषनाग

राड्गपूर

१७ जानेवारी '५५

हैं शहर रेल्वेचें स्टाप मोठें केंद्र आहे म्हणून या शहरात बंगालीशिवाय हिंदी, ओडिया, तेलगु, मराठी इ० भाषा बोलणारे लोक हि आढळले. तीन चार मैल दुरता दर्शनार्थी उभे होते. त्यात नाना तऱ्हेची वेपभूषा नी केशभूषा पाहून ह्या नगरीचें कॉस्मोपॉलिटन (Cosmopolitan) स्वरूप घ्यानात आलें. शाळकरी मुली शुभ्र कपड्यात दोन अडीच फर्लांगाची ओळ करून स्वागताला उभ्या होत्या. सभास्थान राहत्या जागेपासून दूर नसावें म्हणून एका विस्तीर्ण मैदानात तबू ठोकून आम्ही राहिलो होतो. शहराच्या सर्व सोयींनी सुसज्जित तबूची एक छोटीशी नगरीच बनली होती.

शहर असल्यामुळें नाना सस्थांचे प्रतिनिधी विनोबांना भेटून गेले. कलकत्त्याहून माडेन्स सभ, मुस्लिम समाज, निर्वासित सभ इ० आपआपल्या अडचणी माडत होते. विनोबाजवळ सर्व रोगाकरता एन्च ओषध आहे. दुपारी जेन साधु भेटीला आले होते. विनोबा म्हणत होते, “जैनधर्माची ही विशेषता आहे की, त्यात आज अनेक ब्रह्मचारिणी स्त्रिया धर्मप्रचार करीत फिरत आहेत. महावीरस्वामी स्त्रीपुरुषामध्ये भेद करीत नव्हते. त्यांनीं दोघाना हि समान अधिकार दिला होता. भूदानात काम करणाऱ्या स्त्रियांनीं जैन ब्रह्मचारिणींचा जादर्श समोर ठेवावयाला पाहिजे.”

बिहार सोडल्यापासून विनोबांच्या हिंदी भाषणाचा अनुवाद बंगालीमध्ये होतो. ते दोन चार वाक्यें बोलले की आशादेयी जनतेला बंगाली अनुवाद ऐक्यतात. आज अनुवादाची गरज नव्हती. विनाल सभेंत विनोबाची असड वाहणारी प्रवचन-सरिता सळसळू लागली : “मजुरांच्या नगरींत माझ येण झाल ह्याचा मला अतिशय आनंद होत आहे. मी तर जन्मभर मजूरच राहिलों अन् भूदान यज्ञ हि मजुरांची च चळवळ आहे. शेतात रावणाऱ्या बेजमीन, बेजमान (मूक) शेतकऱ्याची समस्या मी हार्ती घेतली आहे.

मजूर मालक हा भेदच मिटो, रीच माझी डच्छा. समाजात जोंवर हे असले दर्जे राहतील आणि भारतीय ह्या नात्याने प्रत्येक जण एक दुसऱ्याशी भावाचे नाते जोडणार नाही तोंपर्यंत मी विश्रांति घेणार नाही, सतत फिरत राहीन. कारखाने आणि शेती दोन्हीचा मास्क कोणी राहणार नाही. शेती गावाची व कारखाने देशाचे. माझ्या प्रिय मजूर नाथवानो ! हा देश तुमचा आहे. तुमच्याच परिश्रमान, घामान बनला आहे. ”

मार्गे एरुदा त्यांनी मजुरांना पृथ्वी डोक्यावर धारण करणाऱ्या शेषनागाची उपमा दिली होती. जणू त्यांना मुचमायचे होते, “ आपण सारे त्या नागोशाच्या भरवशावर जगत आहोत. जर का त्याची मर्जी गेली तर संपलेंच सारें ! आवडीच्या काँग्रेसमध्ये ‘ समाजवादी रचने ’चा ठराव पास झाल्याची बातमी आली आहे. त्याबद्दल समाधान व्यक्त करून विनोबा म्हणाले, “ जुनी मूत्ये कायम राहिली तर समाजवादी रचना कशी होणार ? नया माणूसच नवी रचना, नवे जग निर्माण करील. तुमचें हें स्थान अखिल भारतीय केंद्र आहे. ज्याच प्रांताचे लोक इथें आले आहेत. तेव्हा इथें भारतीय संस्कृतीचे दर्शन व्हायला पाहिजे. संगीतात एक नाही, अनेक स्वर असतात, पण ते सुसंगत असतात. त्या सर्व स्वराचे मीलन होतें, म्हणून संगीत निर्माण होते. भारतीय विविधता व एकता दोन्ही मिळून आपल्या संस्कृतीचे एक संगीत बनल आहे. ते इथे प्रगटलें पाहिजे. ”

सधेनंतर पुस्तकें त्रिकुताना आज पारच मौज वाटली. व्यासपीठाला लोकानी घेरलें होते. आणि कुणी ओडिया ‘ गीता प्रचने ’ मागायचा, कुणी हिंदी, तर कुणाला ‘ वगाली ’ हय होत, कुणाचा तेडगू. मराठी गीता प्रचनेची मागणी झाली तेव्हा मात्र गृपच गमत पाटली. भारतीय एकतेचें दर्शन गीता प्रचनेच्या द्वारें होतें. १९३२ साली धुळ्याच्या तुरुंगामध्यें असताना तामांनी मराठीमध्ये गीतेवर प्रचन दिनी होती. चाना स्वान्त मुग्गाय योत्त आणि खाने गुरुनी स्वान्त मुग्गाय त्या शब्दांना विविध करीत. त्या वेळी प्रोत्साहनाच्या कल्पना नव्हती ही निदिष्टांनाला कल्पना नव्हती, की हे शब्द भारताच्या चानाकल्पनाय पोहोचतील नी लाग्यो तोवना प्रकाश देतील, कुणाचे जीवन उजळतील, कुणाचा शांति देतील,

कुणाला परमार्थाचे वेड लावतील नी कुणाला वैराग्याची प्रेरणा देतील ! ती प्रवचने प्रथम मराठीत प्रसिद्ध झाली होती. नंतर भारताच्या जवळ जवळ सर्व भाषामध्ये त्याचा अनुवाद झाला आहे आणि आज तर ती प्रवचने अहिसर कातीचा पाया च बनली आहेत.

: १४ :

‘गीताई’च्या जन्माची कहाणी !

बलरामपूर

१८, १९ जानेवारी ’५५

नुकते च कुठे ताचडे फुटू लागले होते. चार मैलाचे अंतर चाळून आम्ही बलरामपूरच्या अभय आश्रमात पोहोचलो होतो. रानादीचे शुभ्र वपडे घाळून मुलामुलीची टोळकी स्वागत करित होती. इथे ‘कस्तुरबा ट्रस्ट’चे व ‘नई तालीम’चे केंद्र आहे. अधोन्मीलित पहाटेच्या वेळी मातीचे दीप आणि रागोळीमुळे आश्रमात सर्वत्र प्रज्ञात सौंदर्य भासत होते.

व्यासपीठावर बाबा बसले होते. मूलोद्योगी विद्यालयाच्या प्रत्येक वर्गातील मुलांनी आपआपल्या परिश्रमाने तयार केलेल्या वस्तु कलापूर्ण पद्धतीने ताटल्यातून आणून बाबासमोर ठेवल्या. एका ताटलीत पादरे स्वच्छ ताडुळाचे दाणे हसत होते, तर दुसरीत लाल ताल टमाटे, गुबगुबीत गोबी आणि वाटाण्याच्या होंगा खुर्षीत दिसत होत्या. एका ताटलीत मुलांनी स्वतः कातलेल्या सुताच्या गुड्या होत्या, तर दुसऱ्या ताटलीत वरच्या वर्गातील मुलांनी स्वतः विणलेला कपडा होता. प्रत्येक वर्गाच्या प्रतिनिधींनी एकेक ताटली बाबांना भेट दिली. जीवनाला आवश्यक अशा बहुतेक सर्व वस्तु पाहून बाबा हसत म्हणाले, “अरे या ! मी तर आता स्वावलंबी झालों.”

फळभाज्यांनी समृद्ध असलेल्या त्या वागेत मातीच्या लहान डुमदार झोंपड्या कशा रम्य वाटत होत्या. लोभविणारे ते दृश्य पाहून ही जागा

सोडू नये असे ब्राटू लागले. आश्रमाच्या भगिनींसमवेत आमचा प्रेमालाप, हास्यविनोद चालू होता. त्याच्यापैकीं बहुतेकींना हिंदी समजत नव्हतें. आणि मला तर ‘रसगुळे’ सोडून बंगाली भाषेतलें एक हि अक्षर कळत नव्हते. परंतु हृदयाची भाषा आम्हाला जयळ आणीत होती. बंगालमध्ये आम्हाला आणखी एक भाषा अवगत झाली होती, शब्दाची नव्हे, स्वराची. आश्रमात कुठल्या हि कामाच्या निमित्ताने दुरुडून तिकडे जाताना कुणी हि सरती दिसली कीं तिला म्हणावे, जरा तेवढी ओळ म्हणून दाखव कीं !”

‘अबोझ शिशु मायेर घरे, सहज मने विहार करे ।

अभिमानी ज्ञानी तोमार, बाहिर द्वारे ठेके आशे ॥’

(परमेश्वरा ! अज्ञानी, निष्पाप बालक मातेच्या घरात सहज भावाने विहार करतो, परंतु अभिमानी ज्ञानी मात्र तुझ्या दाराबाहेर च उभा राहतो.)

मग ती ओळ गुणगुणत आम्ही पुढें सटवत असू !

प्रफुल्लबाबू व त्याची भगिनी जमुनादेवी या आश्रमाच्या प्रमुख आहेत. अतिथिसेवेंत बारीक सुद्धा उणीव राहू नये म्हणून दोघे हि सतत धडपड करीत होती. जेवणाचे वेळीं लाक्षणेचे लाडू वाटताना प्रफुल्लबाबू म्हणाले, “ही आमच्या बंगालच्या रेड्याची मिठाई वर का ?” बंगालच्या जेवणात ‘मासळी’ आवश्यक मानली जाते. इथें ब्राह्मण तर मासळी खातात च पण आश्रमात हि मासळी खाल्ली जाते. मात्र आतिथ्यधर्माला अनुसरून आम्हा लोकांप्रीत्यर्थ यात्रेंत शुद्ध निरामिष जेवण तयार करतात.

सन्नाळीं नऊ वाजता बंगालच्या भूदान कार्यकर्त्यांची सभा होती. सभेला आरंभ झाला तो गीनादी व गोपालबाबूच्या गोड सुरांनी—

‘आमादेर यात्रा हल शुद्ध, एखन ओगो कर्णधार तोमारे करी नमस्कार ।

एखन बाताश छुट्ठक, तुफान उठूक फिरियोना गो आर ॥’

ईश्वराला आपल्या नौकेचे कर्णधार बनून व त्याला प्रणाम करून ज्यांनीं आपलें तारु अफाट सागरात सोडून दिले, त्याला कुणाचें भय आहे ? उपेक्षेची हवा वाहू लागो वा विरोधाचे तुफान उठो, ते मागें फिरणार नाहींत. त्याचे तारु पुढें पुढें च जाणार.

कार्यकर्त्यांनीं आपआपले अनुभव सांगितले इथें प्रत्येकजण कर्णितेंत च बोलतो आहे असें वाटतें. सुंदर काव्यमय संस्कृत शब्दाची रेलचेल असते.

बंगालची परिस्थिति जरा बेगळ्या तऱ्हेची आहे आणि अजूनपर्यंत जास्त काम होऊ शकलं नाही म्हणून कार्यकर्त्यांना बऱ्याच अडचणींना तोंड द्यावं लागत आहे. यात्रा म्हणतात, विहीर खोदताना प्रथम टणक दगड पोडावे लागतात, तेव्हा खाली स्वच्छ, सुंदर पाण्याचं दर्शन होतं. आज ते कार्यकर्त्यांना म्हणत होते, “तुम्ही सारे कामाला लागाल तर रामस्या सुटायला वेळ लागणार नाही. नाही तर ‘एकश्चद्र तमो हन्ति’ असं चालेल. हा आपला ‘चारुचद्र’ आहे च सतत एकटा काम करीत !” चारुनामूनी विधानसभेचा व प्रजा समाजवादी पक्षाच्या सभासदत्वाचा राजीनामा देऊन भूदान यज्ञामध्ये उडी घेण्याचा निर्णय जाहीर केला तेव्हा यात्रांनी त्याच्या निर्णयाचे स्वागत करित त्यांना लिहिलं, “नि पक्ष वृत्ति आणि अनन्य भक्ति या दोन पक्षावर आपला पक्षी गगनसत्कार करू शकतो.”

आश्रमाविषयी आपले विचार प्रगट करताना विनोबा म्हणाले, “आश्रम-व्यवस्था ही आपल्या देशाची प्राचीन योजना आहे. तिथं विद्यापीठाचे व जनसेवेचे काम होत असे गार्धीच्या काळात आश्रमसंस्थाचं पुनरुत्थान झालं. आश्रमाचा आराधनासंस्था गावाशी मायलेकरासारखा संबंध असावा, गुरुशिष्यासारखा संबंध असावा. मातेपारून मुलाला प्रेम आणि पोषण

सुट्टीचा दिवस च गायन आहे. आज हि तीनची घटा खणाणली. साडे-तीनला प्रार्थना झाली व चात्रा जवळच्या गावाकडे फिरायला निघाले.

रात्र सरली होती, दिवस उगवायचा होता. अधुक प्रकाशात गावात पोहोचलो. तिथे ग्रहितले तों वरचे आकाश जणू पृथ्वीवर उतरले होतं. शेंपनास दीपक हातीं घेऊन ग्रामीण भगिनींनीं स्नेहपूर्ण स्वागत केलें. ते दीपक सुट्टीतील भौतिक आधार मिटवू शकत होते, पण समाजातला अन्याय व विषमतेचा आधार कसा नी केव्हा नाहीसा होणार ? सर्वोदयाचे प्रदीप्त हृदय दीप पेटतील तेव्हा. त्या दीपानीं उजळलेल्या जगात जो काळा जुद्ध आधार दिसत होता तो पाहून चात्राचें हृदय विदीर्ण झालें. त्या गावात अर्धेअधिक लोक भूमिहीन होते. तेथील जमिनीचे मालक कुणी शेजारच्या गावात तर कुणी शहरात राहत होते. आजवर त्याचेजवळ दान मागायला कुणी पोहोचले देखील नव्हतें.

मध्याकाळच्या प्रवचनात त्याची वेदना खोलत होती. “ दयल्या लोका-जवळ दान मागणारे पोहोचले असते आणि तरी हि दान मिळाले नसतं तर मला त्याचें यत्निचित् हि दु ख झालें नसते. कारण चात्राजवळ दुसरे हि चाण आहेत. अहिंसेच्या शस्त्रागारात शस्त्राची कमतरता नाही. अहिंसा कधीं हि निष्फळ होणार नाही जर तुमच्या आमच्यात तितकी अहिंसा नसेल तर तुम्ही आम्ही नि पळ होऊ शकतो. परंतु अहिंसेचा एक प्रयोग होत आहे, तो पूर्णपणे अजमावला गेला नाही जिथे विधायक कार्याचा आश्रम आहे, तिथे दान मागायला कुणी पोहोचत नाही तर ती वेगळी गोष्ट आहे. प्रयत्नच दिसत नाही तेव्हा तो एक चिंतनाचा विषय बनतो. काळपुरुष आपल्या करता थात्रेल का ? आपली वाट पाहील का ? आपल्याला उसत देईल का ? मात्र कार्यकर्त्यांची निष्क्रियता पाहून माझा उत्साह दुणावतो. मी अत शोधन केले व ह्या निर्णयावर येऊन पोहोचलो की, हे काम परमेश्वराचें आहे आणि तो च हे करील. ज्याच्यावर परमेश्वराचा आशीर्वाद असेल त्याला तो निमित्त मात्र बनवील. ज्याचें सर्व जीवन आणि चिंतन मार्क्सच्या मार्गाने गेलें त्या जयप्रकाशसारख्या क्रांतिकाराचें चित्त देखील ह्या आदोलना मुळें प्रभावित झाले. मला ही ईश्वरी घटना वाटते. जे शक्तिशाली नाहीत पण भक्तिशाली आहेत, अशा कित्येकांनीं ह्या कार्यांत जीवन समर्पण

केले. हें कार्य शक्तीने होणार नाही की युक्तीने होणार नाही. परंतु ज्याची हृदये भगवताच्या भक्तीने भरली आहेत, अशा माणसाच्या द्वारे होईल.”

आजची दुसरी विशेष महत्त्वाची घटना होती साहित्यिकाचा मेळावा. माशी माँ (निरुपमादेवी) च्या निमंत्रणावरून जगातचे अनेक मान्यवर साहित्यिक आज इथे एकत्र जमले होते. माशी माँनी स्वतः कातीचा मधुरस चाखला होता, म्हणून त्यांना उत्कटतेने वाटत होते की, इतरांनी हि त्यात त्यांना साय द्यावी व आनंद घुटावा. आश्रमाचे बालावत माशी माँच्या बरोबर सभेचा हॉल मजबूत होते. गात्राच्या आसनामागेच बापूची रूप मोठी प्रतिमा होती. त्याच्या मुखावर प्रसन्नता होती. सत्याच्या मार्गावर ते एकाकी निघून गेले. पण त्याची हाक कुणी तरी ऐकली होती आणि त्याने ती इतरांना हि ऐकवली होती. भूदानयज्ञात प्राप्त झालेल्या चाळीस हजार एकर जमिनीवर त्याच्या नरणांनी धूळ विखुरली होती.

बापाच्या आसनासमोर मातीच्या पणत्याचा एक दीपस्तंभ ठेवला होता. जमुनादी, श्यामा रागोळीने भूमि सजवीत होत्या. कुणितरी कलश आणून माडीत होती व निर्मला व नीगार्दा पुण्याच्या माळा करीत होत्या. पूजेचे साहित्य ठेवले होते. माझ्या हातात ‘गीता प्रवचने’ पुस्तक होते त्यातील एका वाक्यावर माशी नजर थावली होती. “पुरुषोत्तम सेव्य, पुरुष सेवक, आणि सारी सृष्टि पूजेचे साधन.” बापा नेहमी म्हणतात, “तासा दोन तागाची पूजा पुरेशी नाही. तुसी प्रत्येक वृत्ति पूजामय होऊ दे ”

सभेच्या आरंभी साहित्यिकाचा परिचयसमारंभ झाला नंतर भूदान-विविध गायन. बापांनी काही क्षण दीपस्तंभावर दृष्टि रोवली व नंतर ते दोळे मिटून ध्यानस्थ झाले. धूप, उदनरी आणि पुलाच्या मुगांसाठी यातावरणे दवरले होते. पण त्याची रचना अशी केली होती की स्तंभाच्या पायाशी अन्ना पणत्या. नंतर त्यावरच्या थरावर नऊ, पुढे सात, पाच, तीन व सगोत उच्च जागी एत पणती होती. जणू एकादश इद्रिये, नवद्वार, सतत्पुरुष, पंचप्राण, त्रिगुण, पुरुष प्रकृति ‘एकमेवाद्वितीयम् ब्रह्मा’ चे प्रतीक स्वरूप ठेवलेल्या ज्योतीचा प्रशान्त प्रकाश पसरला होता. शब्द-सरिता गंगीर भाषने यादू लागली.

“ लहानपणीं कविता करण्याचा नाद होता मला. माझ्या दृष्टीने कविता उत्तम झाली कीं ती मी अभिनारायणाला अर्पण करीत असें. एकदा माझ्या आईने मला गीतेचा मराठी अनुवाद आणायला सांगितला. जो अनुवाद प्रमाशित झाला होता तो जरा अवघड होता, म्हणून तो काहीं तिला आणडला नाही. मग ती मला म्हणाली, ‘ विन्या, तूच का नाहीं करीत रे अनुवाद ? ’ तिला विश्वास होता कीं तिचा ‘ विन्या ’ उत्तम अनुवाद करू शकतो.” गोष्ट सांगणे सुरू होतें. आईच्या कोमल स्मृतीने मृदु हृदय व्याकुळ झालें, गळा भरला. कसेवसे शब्द उच्चारले गेले, “ मला सर्वांत अधिक बळ जर कुणी दिलें असेल तर...” थावले शब्द पुटेनात. आसवाचे मणी ओघळू लागले. सरस्वतीच्या उपासकांनीं डोळे पुसले. सारी सभा चित्रवत् होती. पुनः शब्द ऐकू आले. “ माझ्या आईने दिलें. तिनें माझ्यावर असीम विश्वास ठेवला. त्या विश्वासानेंच मला अपार बळ मिळालें. त्यानूनच पुढें ‘ गीतार्द्र ’ चा जन्म झाला. साहित्याची शक्ति परमेश्वराच्या शक्तीसारखी आहे. मला तुमचा आशीर्वाद द्या आहे ”

अश्रु पुलें, शब्द सुमनें, भाव-कुसुमे, गुणास ठाऊक आणली कसला सुवास होता तो ! पण ते सारे साहित्यीक मनमुग्ध होऊन परतले.

: १५ :

‘ शांतीचे प्रयोग ’

मेडिसा, गानरा, गोसाईं
२००२ जानेवारी '५५

तेव्हाणी निर्मगळी परमप्रिय सखी आहे. आणि अलीकडे ज्ञानांनीं तिच्यापासून दूर राहायला सांगितलें आहे. पुढून एका गिने दाती देन घेतलें तर त्यांनीं लागलीच दटली, “ तज्जेन अगदीं उत्तम दोरेपरी मी तुला एका कार्यरत मागलों. द्या जा, नाच जा, येवळा जा, गात जा.”

भरत, रजत त्यामुळे खुप झाले, कारण त्यांना रेळायला एक सवगडी मिळाला. काल कलमत्याहून आमची बाल भैत्रीण - सिंधु तिवारी - भेटीला आली होती. सिंधु आली की हसण्याशिंदळण्याला अगदीं ऊत येतो. काल दिवसभर तिने आम्हाला खूप हसवले. निर्मला तिला म्हणाली, “तू बरोबर राहशील, तर मामांनी मला दिलेला कार्यक्रम छान पार पडेल.”

आज सकाळीं ते मारे परतले त्यामुळे सुन सुन वाटत होत. तेमध्यात च मामांच्या शब्दांनीं लक्ष वेधले. सेवाग्रामाहून आलेल्या कलापत देवीभाईशीं वाचा बोलत होते, ‘ जी कला समजायला ट्रेनिंगची जरूर आहे, trained eye, trained ear ची जरूर आहे, ती श्रेष्ठ कला नाही. श्रेष्ठ, उच्च कला तर सूर्यनारायणासारखी असते. क्षितिजावर तिचे दर्शन होताच सर्वांच्या हृदयात आनदाच्या ऊर्मि उसळू लागतात. ’

काल्पासून आलेली स्वीडनची वृद्ध महिला ‘ स्टॉलिन शांति पुरस्कार ’ विजेत्री आहे. आज सकाळीं वाचा तिला म्हणाले, “ लढाई न होणे म्हणजे शांति नाही. शांतीकरिता विधायक दृष्टिकोण हवा. ” दिवसभर त्याच विषयावर त्याचें चिंतन सुरू होते. मग सायंकाळच्या प्रयत्नात त्यांनीं शांतीवर सूत्रबद्ध विचार प्रकट केले.

“ शांतीकरिता शस्त्रास्त्रासारखीं अशांतीचीं साधनें बनविण्याचे परशुरामाचे असफल प्रयोग आज हि चालू आहेत. त्याज्जबजळ विचार नाही. दुसरा प्रयत्न आहे ‘ यूनो ’चा. त्यामध्ये राष्ट्रांप्रमाणे प्रतिनिधी व पुढारी एकेच असून सहस्रमस्तक करून समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न करीत असतात. परंतु त्याज्जबजळ परस्परविश्वास नाही. नैतिक शस्त्रवर्धन (Moral Rearmament) करणाऱ्याचा तिसरा प्रयत्न आहे. परंतु त्याज्जबजळ हिंसा कीं अहिंसा याचा निर्णय नाही. शांततावादी (Pacifists) चा हि एक प्रयत्न चालू आहे. त्याचेजबजळ निर्णय असला तरी हि सक्रियता व विधायक दृष्टिकोण नाही. जागतिक शांति आंदोलन (World Peace Movement) चालविणाऱ्याचे हि प्रयत्न सुरू आहेत.

वास्तविक परिस्थिति अशी आहे कीं, राशिया, चीन, पाकिस्तान, हिंदुस्थान १० देशांना आज देशाच्या भिन्नभासरता शांतीची जरूर आहे.

म्हणून त्यांना शांति हवी आहे. शांति पाण्यासारखी असते. पाण्याचा उपयोग दोन तऱ्हेने होऊ शकतो. एक धान्य पिकविण्याकरिता तर दुसरा तहान भागविण्याकरिता. समृद्धीकरिता ज्याला शांति हवी आहे तो एकदा समृद्धि झाली म्हणजे असे म्हणू शकतो की, आता शांति नको परंतु ज्याला पाण्यासारखीच शांतीची स्वतः तहान आहे, त्याला कुठल्या हि परिस्थितीमध्ये शांति हवी असते. मानवाला जोंवर शांतीची अशी स्वतः तहान लागत नाही तोंवर जगात शांति होऊ शकणार नाही. भूदानयज्ञ-द्वारे लोकाना शांतीचे असे स्वतः मूल्य कळायें असा आमचा प्रयत्न चालला आहे. ”

हृद्-देशात साऱ्या विश्वाविषयीं अविरोध भाव निर्माण करून व्यक्तीच्या जीवनात शांति प्रस्थापित करण्याचे सफल प्रयोग भरतभूमीत प्राचीन काळापासून झाले आहेत. आज हिमालयापासून सागरापर्यंत पसरलेल्या ह्या देशात भिन्न भिन्न वर्ग, जमाती, धर्म, प्रात ३० सर्वानध्ये अविरोध भाव निर्माण करून समाज जीवनात शांति स्थापन करण्याचा प्रयोग चालू आहे.

त्रिहार यात्रेतील शहानाद जिल्ह्याची घटना आहे. विनोबांनी एखादा एका लहानशा गावात प्रवेश केला. गावचे लोक जयश्रोत्र करित होते— “आमच्या गावात भूमिहीन कोणी राहणार नाही, राहणार नाही (हमारे गाँवमें भूमिहीन कोणी न रहेगा, न रहेगा।)” विनोबा त्यांना म्हणाले, “वा ! फारच उत्तम गोष्ट आहे ही. सुप्रभाती तुम्ही शुभसंस्कार केला आहे. आता दिवसभर संस्कारसिद्धीसाठी प्रयत्न करा, कामाग्न लागा. सशालचा मंत्र तर तुम्ही बोललात सध्याकाळचा मंत्र दुसरा आहे तो म्हणजे “आमच्या गावात कोणी भूमिहीन राहिला नाही, राहिला नाही (हमारे गाँवमें भूमिहीन कोणी न रहा, न रहा।)” गावचा मंडळी उत्साहाने कामाला लागली. सारे एकत्र आले. भूमिहीन जमले, भूमिगले जमले हिशेब केला. गावात किती भूमिहीन आहेत, त्यांना किती भूमि द्यावी लागेल. हिशेब झाला, आकडा निश्चित झाला. भूमिगल्याच्या हृदयात करुणा जागली त्यांनी आपआपला हविर्भाग यज्ञात अर्पण केला आणि

गावातील भूमिहीनाकरिता पुरेगी जमीन गोळा केली सध्याकाळीं सभेला सारे जमले. प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावर सकल्पपूर्तीचा आनंद ओसडत होता. प्रार्थनेची वेळ होताच विनोबा सभास्थानी येऊ लागलेले पाहून त्यानीं उच्चरवानें घोषणा केली, “हमारे गाँवमें भूमिहीन कोओ न रहा, कोओ न रहा।” खाजन्याला पोहोचलों तेव्हा तसाच उप काल होता. बाबाना शहाबादमधल्या घटनेचे स्मरण झालें. ते राजारानिवासींना म्हणू लागले, “शहाबाद जिल्ह्यात जर ही धटना होऊ शकते तर तुमच्या गावात का नाही होऊ शकणार ?”

सकाळीं विहिरीवर कपडे धुता धुता डाक मिळाली. धरून झीलाचे पत्र आलें होतें त्यात तिनें हलवा पाठवला होता. बाबाना हलवा घायला गेले तर तोंडात टाकत हसत हसत ते म्हणाले, “ही बूर्वा समाजातील कला आहे. खूप मेहनतीनें तयार करायचा पण तोंडात टाकला की विरघळून जातो.”

सध्याकाळची प्रार्थना आटोपली. त्रीनार्दीनीं अखेरची तान घेतली. स्वर तरंग वातावरणात विलीन होऊं लागले. परमेशदानें तबोरा खाली ठेवला, शब्दतरंग उठू लागले “वगालमध्यें प्रवेश केल्यापासून रोज पहाटे व सायंकाळीं प्रार्थनेंत भक्तिमय मधुर संगीत मी ऐकता आहे. त्याचा माझ्या मनावर त्रिलक्षण प्रभाव पडत आहे आणि वगाल सोडून जावेसें वाटत नाही. असल भावमय संगीत मला रोज कुणी ऐकवील तर आध्यात्मिक साधनेकरिता आणखी काहीं करायची गरजच उरणार नाही, अस मला वाटत.” सान्याचे चेहेरे अत्यानंदानें चमकू लागले. तोंच त्याच्या वानीं पुढील शब्द आले, “पण आश्चर्य वाटतें की इथ इतकें भावमय संगीत आहे तिथें कार्यकर्त्यांच्या जीवनात संगीत का आढळत नाही ? भेदभाव, द्वेष, मत्सर, भाडणें का दिसतात ? याचें कारण हेंच की हिंदुस्थानात आम्ही भक्ति व धर्माचा जीवनाशीं समर्थ ठेवला नाही. भूदान हें भक्तीचें कार्य आहे. आमचे कार्यरत खेडोपाडी, गावोगावीं हिट्ण लोखना संगीत ऐक्यतील तर भूदानाचा संदेश चटमन् वळेल. आन संगीत स्थिर राखलें आहे. नारदाच संगीत असं पैठ नव्हतें. नारद फिरत होते, हिंडत होते व जागनागीं लोकांच्या कानावर गीत पडत होतें. आपलें चालत फिरतें ज्ञातिनिक्तेता ज्ञानें अशी माझी इच्छा आहे.”

कोकई गावात आम्ही प्रवेश केला तेव्हा ग्रामवासींच्यालापर्यंतच सीमित देऊन विनोबांचे स्वागत केले. गाव लहान होतें पण एक लहकरतात आणि निष्ठावान् कार्यकर्ता तिथे सतत काम करतो आहे. मेदिनीपूरसारखे विचार एक हि दानपत्र मिळाले नाही व इथें १०१ चा आरुडा होता किंती दाट काळोख असो, तो नाहीसा करायला एक लहानशी पणती पुरेशी होते. विनोबाची क्षुधा दरिद्रनारायणाच्या क्षुधेशीं एकरूप झालेली. त्याचे एवढ्याने कुठलें समाधान होणार ? बिहारने त्याची भूक समवली होती. १९५३ च्या एप्रिलमध्ये हजारीनाग जिल्ह्यात एका ठिकाणी त्यानीं प्रथम 'विष्णुसहस्रनाम' ऐकवले होते. त्या नावाची यादी वाचण्यात किती तरी वेळ गेल्या पण विनोबा तन्मयतेनें ऐकत होते.

त्यानंतर त्याची ही नेहमींची मागणी. पलामू जिल्ह्यात पहिल्या च प्रवेशाच्या दिवशीं दोन हजार नावे वाचलीं गेलीं. त्याचा हा हट्ट बिहारमध्ये ठिकठिकाणीं पुरवला गेला. त्या गोड आठवणी सांगून बाबा म्हणाले, “दान देण्याच्याचे नाव मला 'विष्णु'नामासमान आहे. इथें आरंभ झाला आहे ही आनदाची गोष्ट आहे. शून्य होतें तिथें एक झाला आहे ही मोठी च गोष्ट आहे. आता त्यावर शून्ये चढवणें सोपें आहे ”

शेजारच्या उरुई गावच्या लोकानी आपली सर्व जमीन दिली होती. नास्ता घेऊन आम्ही विनोबाच्या मागोमाग त्या गावात पोहोचलो. गाव पार च लहान होतें एका विशाल पिंपळाच्या पारावर आंब्याच्या डहाळ्या व वेळींच्या खाद्यांसाठीं विनोबाचे जासन होतें. गावच्या चिमण्या पोरानीं मज्जुळ आवाजात गाणें म्हटले, “माटीर प्रदीप जलेडी आलो, आमार माटीर घरे.” विनोबांनी आशीर्वाद देऊन म्हटलें, “तुम्ही हें एक धर्म-कार्य केले आहे. आता तुम्ही सारे भावाभावासारखे सुखाने व स्नेहाने नादा. तुमचीं हृदये प्रेमाने भर द्या.” बाबांनीं गाववाल्यांचा निरोप घेतला. वाटले, मातीच्या घरात तेवणारा तो मातीचा प्रदीप जणु या कातीचा प्रतीक च आहे.

आजच्या सभेत बाबा म्हणाले, “बगालची बुद्धि कलकत्त्यात आहे आणि हृदय रेड्यात आहे. मात्र ती बुद्धि तारक नाही, वचक आहे. हें हृदय मात्र

: १६ :

सप्तपदी

रसूलपूर, नेकुरसेनी

२३, २४ जानेवारी '५५

सध्या नागपूरचे श्री. आर. के. पाटील यात्रेत काही दिवस राहण्याच्या हेतूने व विनोबाशी चर्चा करण्याच्या निमित्ताने आले आहेत त्यांनी नुकताच मध्यप्रदेश सरकारातील मंत्रिपदाचा त्याग केला आहे. भूदानात त्यांना जराच रस वाटतो. पाटीलसाहेब Planning Commission चे (नियोजक मंडळाचे) सभासद होते. वाटेत योजनेवर चर्चा सुरू होती.

वाचा म्हणत होते, “योजना करताना भूतकाळ, वर्तमान आणि भविष्य तिन्ही लक्षात घ्यावे लागतात. ज्यांना जनतेत जाऊन चळवळ करायची असते त्यांना भूतकाळाबद्दल विचार करावा लागतो. देशाचे बुद्धिवैभव, देशाची परंपरा समजून घ्यावी लागते. टिळक आणि गांधींना अशी चळवळ करायची होती म्हणून त्यांनी गीतेचे अध्ययन केले. मी देखील त्रिहारमध्ये बुद्धाचे स्मरण केले आणि इथे आता वैष्णव संप्रदायाचे संशोधन करून त्यांना ‘अहिंसक कर्मयोगा’चा विचार दिला.

“परंतु जे राजकारणी असतात, त्याची दृष्टि वर्तमानकाळापर्यंतच सीमित राहते. म्हणून ते विचारे त्रैकारीनिवारणाच्या रायतच विचार करतात आणि पंचवर्षिक योजना करीत राहतात. जे द्रष्टे असतात ते भविष्याचा विचार करितात मला भविष्याचें रूप दर्शन होत आहे आणि म्हणूनच मी म्हणतो की, याच्यापुढे विज्ञान आणि अहिंसेचें युग येणार आहे केवळ विज्ञानाने मनुष्याचा सर्वनाश होईल. आणि विज्ञान नसेल व केवळ अहिंसा राहिली तर समाज जीवन Primitive व्हाईल. म्हणून विज्ञान व अहिंसा या दोहोचा प्रयत्नच विकास झाला पाहिजे.

“लोकसंख्या वाढत आहे ह ध्यानात ठेवूनच योजना करायला हवी. सर्वाना काम द्यायला च पाहिजे. लोकसंख्या कमी व्हावी, जनतेला सयम कसा मिळवायचा हे समाजसुधारकाचें, धर्मनिष्ठाचे, ब्रह्मज्ञानी ऋषींचें काम आहे वैज्ञानिक आणि ब्रह्मज्ञानी दोघे मिळून याच विचार करतील.”

जशी रोचक चर्चा चालत असली म्हणजे अंतर केव्हा संपते कळत च नाही. पिढींनी प्रगुहित झेड्डीची पुढे व रानातलीं पानें यानीं सजवलेली कुटी दिसली गावच्या एका कवीने ‘महान् पथिका’चें स्वागत स्व रचित गीतानें केले गाताना तो भलता च भावावेशात आला होता दोन च दिवसांनीं बग्याचा सणार होती म्हणून कीं काय ज्ञानीं निरोपाची भाषा मुन केली स्वागताला जमलेल्या जनसमुदायाला ते सागत होते, “सातपदीन सग्यम्”—सात पावलें प्रयत्न चाललें कीं मंत्री होते आपण सारे इतके दिवस प्रयत्न राहिलों, चालणें तेव्हा आपला छाटासा मित्रसमाज, बहुसमाज बनला आहे. हा समाज लहानसा असला तरी दि तो प्रदेशाच्या समाजाला आपलें रूप दर्शेल परंतु त्यानरिता समाजाची एकरूप व्हावें लागेल. मला जर कुणी विचारलं कीं, पंचवीस दिवस बग्यामध्ये तुम्हीं काय केले? तर मी सागेन, थोडक्यो दही तयार केले हें दही प्रदेशाच्या सान्या दुधाला आपले स्वरूप दर्शेल.”

कुणी तरी आठवण करून दिली, आज नेताजीजयंति. ज्ञान प्रचरणात म्हणाले, “आता आपण ‘चलो दिल्ली’चा जयगोप कला तर आपली शक्ति धीन होईल. आता तर आपल्याला ‘चलो देशत’ गेड्यागडे कला म्हटलें पाहिजे.”

गेल्या आठवड्यापासून स्वीडनहून आलेली 'इरिना' आमच्याजरोवर आहे. तिला पाहून 'पॅट' चें स्मरण होते. तिचे वडील 'भारताचे मित्र' आहेत आणि शेतीचे प्रयोग स्वीडनमध्ये करित आहेत. काही दिवसापूर्वी त्यांनी बात्राना हिंदुस्थानातील रेड्यात उपयोगी पडतील अशी शेतीची सुधारलेली अवजार पाठविली होती. खादीचा पंजाबी पद्धतीचा पोशाख केलेल्या अठरा वर्षाच्या कोवळ्या बयात 'भारत' पाहायला आलेल्या 'इरिना' कडे पाहून आश्चर्य वाटते. ती आज परत जाणार होती. उत्कल मध्ये पुन येण्याचें ठरवून जात होती. म्हणून तिला आनदानें निरोप दिला. जाताना तिने बाबाजवळून 'गीता प्रवचना' वर सही घेतली. एरवी बाबा 'नित्यपठनीय-विनोदा' अशी सही करतात. इरिनाच्या पुस्तकावर त्यांनी 'सप्रेम' (With love) असे लिहून सही केली. इरिना खुप होऊन गेली.

इदूरच्या महाराणी देवी अहिल्याबाईंनी बैद्यनाथधाम ते पुरीपर्यंत रस्ता बाधला आहे. याच रस्त्याने चैतन्यमहाप्रभु पुरीला गेले होते. अलीकडे आमची यात्रा याच रस्त्याने चालू आहे. आज त्या रस्त्यावरून चालताना बाबा आम्हाला म्हणत होते, "तुम्ही रेल्वेचा आधार सोडाल तेव्हा तुम्हाला या रस्त्याचा महिमा कळेल, त्यात केवढी शक्ति आहे ते अनुभवाने कळेल." 'दोर कापण्याचे' तत्त्वज्ञान बाबा असें सहज बोलून जातात

अलीकडे माझे 'उपनिषदाचा अभ्यास', 'ईशावास्यवृत्ति', 'स्थितप्रज्ञ दर्शन' इ० बाबांच्या पुस्तकांचें अध्ययन चालू आहे. 'उपनिषदाच्या अभ्यासा'त एक उच्च उडी आहे तें वाचत असताना आत्माशात उच्च भरारी मारावी आणि 'स्थितप्रज्ञदर्शन' वाचताना योग्याच्या प्रयोगशाळेंतले प्रयोग पाहावेत. 'गीता प्रवचन' वाचताना नित्यजीवनाकरता मार्गदर्शन मिळवावें. हातीं अशीं पुस्तकें असावीत अन् पायाखालीं कधीं हि न सपणारी लावच लागू वाट असावी ! ही कल्पना मोठी उत्स्फूर्त करणारी व हृदयगम वाटते.

उद्याचा बगालयात्रेचा अखेरचा दिवस. गाणाऱ्याच्या दोळींतील मडळी म्हणत होती, "उद्या बाबा जाणार, तुम्ही जाणार ! आम्हाला रूप उदास वाटेल, चुनल्याचुकल्यासारखें वाटेल." दिवसभर सगीताच्या भाषेतच आम्ही बोलत होतो. चारुदानीं अखेरचे 'रसगुळे' ताऊ घातले. श्यामादी

म्हणत होती, 'तुम्ही मला हिंदीमध्ये पत्र लिहा. मी कुणाकडून तरी वाचून घेईन. मी तुम्हांला बंगालीमध्ये लिहीन.' ठिकठिकाणी आम्हांला मिळालेलं हें स्नेहामृत ही आमची फार मोठी ठेव आहे. वाचा म्हणतात, 'ज्याने आपलं घर सोडलं त्याला असा अनुभव येतो की, जगांतली सारीं घरे जणुं त्याचीच आहेत !' आजच्या प्रवचनांत बंगालसाठीं विशेष सूचना होत्या. "बंगभूमि मोठमोठ्या सुधारकाची भूमि आहे. तेव्हा इथें सृष्ट्यासृष्ट्य, जातिभेद इ० मिलकूल नष्ट व्हायला पाहिजेत. बंगाली लोकांना बंगाली भाषा व बंगाली लिपीविषयी अधिक प्रेम वाटलें पाहिजे. अजून हि इथें इंग्रजीला प्राधान्य दिलें जातें ही दुःखाची गोष्ट आहे. बंगाली लिपी पूर्व व पश्चिम बंगालला जोडणारा दुवा आहे. त्याच्याच बरोबर हिंदीचा हि अभ्यास करायला हवा म्हणजे तुम्ही साऱ्या भारताची सेवा करू शकाल."

***

: १७ :

प्रेमयात्रा

दातन

२५ जानेवारी '५५

एक अशी दत्तकथा आहे की, जैतन्यमहाप्रभूंनी वैद्यनाथधामाहून पुरीला जाताना याच गांवीं थांबून दात धावले होते (दातान) म्हणून या गांवाचें 'दातन' नाव पडलें. दातनला एका तट्याफाटच्या कपितुल्य शिवाल वट्टाधामाली आश्रमवासीयांनी स्वागत केलें. गुरूदयाचें नयनरम्य प्रतिबिंब तट्यात पडलें होतें तें प्रतिबिंब पाहून मग्य आठवण झाली. पातमाझ्याचे दियम होतें. चिगलाने मागलें त्या पायांनी बिदारमध्ये एका गाराहून दुसऱ्या गाराकडे जात होतें. भालांनीं भेरी कांसऱ्या दिरल्या रंगानें नटली होती. रम्याच्या फटेल्या दोन्ही नाजूकीं शिरांनीं सांठ पातमाचे धेंड नटवून टाकत होती. पाऊस नुसत्याच पडून येत होता. गृष्टि शान्त व टाटरीत शिवा होती. गुरूनें पांढळें बिंब घर चढू लागलें. गृष्टीची प्रसन्नता

न्याहाळीत आम्ही अतर कापत होतो. “ तो पहा रे जमिनीतून सूर्य उगवतो आहे.” बाबांनी लक्ष वेधलं. रस्त्याच्या नडेली असलेल्या रळग्यात साचलेलं पाणी झात, स्थिर होतं आणि चार पाच पावलावरून दिसत होतं. पाणी नसून तिथे सूर्यनारायण च आहे. जवळ गेल्यावर दिसलं की, ते आकाशीच्या सूर्याचं प्रतिबिम्ब होतं. आकाशातला सूर्य झाडाआड लपला होता. त्यामुळं तें प्रतिबिम्ब हुबेहूब सूर्यासारखं भासत होतं त्यानंतर जवळ जवळ पाव पर्लागाच्या अंतरावर दहा ठिकाणी असं सूर्याचं दर्शन झाले. बाबा म्हणाले, “ ह्यालाच अवतार म्हणतात ” त्या दिवशी आम्हाला अशा दहा अवताराचं दर्शन झालं होतं. ‘ अवतारी पुरुष म्हणजे परमेश्वराचं प्रतिबिम्ब. ’... नई ताळीमचा बंग झाला आमचा.

सूर्यकिरणात चक्रांगान्या तळ्यातल्या पाण्यात तरंग उठले. दुणी तरी घागर बुडयत असावे. बाबा म्हणत होते, “ सूर्योदय ही शुभसंकल्प करण्याची वेळ आहे. मग सारा दिवस या संकल्पसिद्धीकरता साधना करायची. सूर्यास्त झाला की सारं परमेश्वराला अर्पण करून रात्री समाधिस्थ व्हायचं. जीवनातल्या बात्य, तारुण्य, वृद्धावस्था व मृत्यु ह्या चारी अवस्थाना हें लागू केले तर समग्र जीवनाचं दर्शन एका च दिवसात होईल, आणि मग हे सर्व दिवस, जापले जीवन व हे ऋतु म्हणजे एक परमार्थाचा ग्रंथच होईल.”

आज सायंकाळच्या अखेरच्या प्रवचनात विनोबा बंगालच्या प्रेमयात्रेत झालेले लाभ सांगत होते “ या सुपीक भूमीमध्ये धर्मविचाराच बीज पेरले गेले आहे. आता या बीजातून विशाल वृक्ष निर्माण होणार आहे या यात्रेतला हा पहिला लाभ साहित्यिकाचा आशीर्वाद या जादोलनाला लाभला हा दुसरा लाभ क्रांतीची देवता सरस्वती. जगात जिथे कुठें महान् परिवर्तन झालं तिथ त्याची तयारी साहित्यिकानी केली आहे येथील साहित्यिकांनी मला अस म्हटले की, जगाला अलीकडे साहित्यिकाची चेतना मद झाली होती परंतु भूदानाच्या नवप्रेरणेनं ते पुन उत्साहित झाले आहेत या यात्रेचा तिसरा लाभ म्हणजे भक्तिमार्गामध्ये सुधारणा व्हावी व त्या दृष्टीनं सशोधन व्हायें, ह्यावर येथील वेण्वरामाज विचार करू लागला आहे हा. येथील काँग्रेसनं भूदानाचं काम करण्याचं ठरवलं आहे. पक्षातीत होऊन शुद्ध भावानं जर काँग्रेस भूदानाचं काम करील तर

ती अधिकाधिक शुद्ध होत जाईल. हिंदुस्थानातील प्रत्येक राजकीय पक्षाला शुद्धीकरणाकरिता त्यागाच्या कार्यक्रमाची आवश्यकता आहे. इथे आम्हाला काही साथी असे मिळाले की ज्यांनी हे काम म्हणजे परमेश्वरसेवा समजून च काम केले. सर्वात मोठा लाभ म्हणजे मंगलच्या जनतेच्या दर्शनाने माझ्या हृदयात प्रेमाची वृद्धि झाली. प्रेमाचरोपर जिये विचार जोडला जातो तिथे प्रेम अधिक बलवान होते.”

वगयारेंतील सेवन, यात्री आशादेयींचे सदा ऋणी राहतील. कारण त्यांनीं विनंति केली अन् ग्रामांनीं दररोज सायंकाळीं कार्यकर्त्यांना जीवनाची वाट चालण्याकरता दिशेरी दिली. सम्रातीच्या दिवशीं सांभोनीला ह्या वर्गाचा आरंभ झाला. ‘प्रार्थना का करावी, कशी करावी, समत्वयुक्त कर्मयोगाचें रूप त्याला कसे द्यावें’ इ० समजावें. मानसिक पातळीवरून चर उठणें आवश्यक आहे, अपरिग्रहाची साधना, ब्रह्मचर्य, प्रार्थनेचें रहस्य, सर्वत्र हरिदर्शन, शेती करित असताना जीवनविराम दसा होऊ शकतो, भक्तिमार्गाची साधना, अनिदावनाची आवश्यकता इ० सारें सांगून कार्यकर्त्यांच्या जीवनाचेचा मार्ग उजळला. दातनरा जमरेना रंगे झाला. त्यात यात्रा म्हणावे, “इतर कुठल्या हि पापापेक्षा मला अधिक पाप कोणतें असेच तर तें असत्य. त्यापुढे कुठले हि पाप इतरें भयकर नाहीं. आप्यामित्र माधनेन ‘मत्या’चे स्थान अद्वितीय आहे.”

उत्कल

: १८ :

कलिंगभूमीत

लखननाथ रोड
२६ जानेवारी '५५

घड्याळानें साडेतीनचा ठोका दिला आणि बीनादीनें ईशावास्याचा बगाली पाठ सुरू केला. बगालची अखेरची प्रार्थना आटोपली. स्वातंत्र्य-दिनाच्या उपेने आपलें आरक्त वैभव उधळीत क्षितिजावर पाऊल ठेवलें. वगजनतेचें भरपूर प्रेन लुटून विनोबांनीं उत्कलफडे कूच केलें. वाटेत लागणारी बगालचीं खेडीं अखेरचीं प्रेमपुष्पें उधळीत होती. वग उत्कल सीमारेषा दुरून दिसू लागली. मुदर सजवलेलें उच्च द्वार आणि लोकांची अपार गर्दी. एका च महिन्यात विरह-मीलनाचा, हर्ष विषादाचा एकाच अनुभूतीचा हा दुसरा प्रसंग होता.

चारुदा निरोपाचें भाषण करायला उभे राहिले. त्याचें कोमल वगहृदय विकल झाले होते. ते बोलू लागले, “आम्ही क्षुद्र आहोत, नाशक आहोत, पण बाबांच्या आशीर्वादानें पाऊल पुढें पुढें टाकीत आहोंत. कार्य सिद्धीस जाईपर्यंत मी स्वस्थ बसणार नाहीं.” एवढें वसंतसे बोलले आणि मटफनू खाली च बसले. त्याचा नेहमींचा सौजन्यशील, सोप्याळ, शांत चेहरा त्यांनीं दोन्ही हातांनीं झाडून घेतला आणि बाळगासारखे हुदरे देऊन ते रडू लागले. त्याची ती सात्त्विक नी प्रेमळ मूर्ति हृत्पट्टावर कोरली गेली. त्या क्षणीं परमेश्वराजवळ आपलें सारें मन मोरळें करणाऱ्या व त्याच्या हातीं आपल्या रथाचे च नवे तर जीवनाचे हि लगाम सोपविणाऱ्या अर्जुनाच्या वस्तुतेचें नी हरिहरणतेचें स्मरण झालें. अनुत्पनाधू म्हणाले, “विनोबांनीं आम्हाला ‘नूतन आत्मक’ दिला आहे. त्या च उजळलेल्या वाटेनें आता आम्ही हिंदू, काम करू.”

‘ पथेर साथी नमी वारवार ’ वीनादीच्या गोठ मळ्यातून फरुणोत्कट सूर निघत होते मधून मधून ती डोळे पुसत होती गोपालरावू आपले अश्रू तमोज्याच्या आड लपविण्याचा निष्फळ प्रयत्न करीत होते आणि परमेशदा डोळे मिटूनच साथ देत होते तमोज्याच्या तारा ठेडल्या जात होत्या त्या नाजूक जावाजातील कप सर्गाच्या हृदयाची स्थिति दर्शवीत होता वग उत्कलची सीमा जश्रुगगेने पावन झाली त्या अश्रूच्या प्रत्येक त्रिंदूमध्ये जणु शक्ति साठली होती. विनोबा म्हणाले, “ सगमस्थान नेहमीच पवित्र मानले जाते जशा स्थानावर आपण सारे एका भावगंगेत डुमत आहोत उत्कल मध्ये तर मी परिपूर्ण दर्शनाची अपेक्षा करीत आहे. इथ भूमिकाति होणार आहे ” भविष्यसूचक उद्गार वाटले ते. वगभगिनींनी रामाना कुडुमतिलक लावला वगभूमीला जखरेचे प्रणाम करून रामानी पाठ फिरवली -

उत्कलची जनता नितीतरी दिवसापासून वाट पाहत होती. विनोबाना पाहताच हजारों मुखानून गगनभेदी गर्जना झाली, ‘ महात्मा गांधी की जय ’ उत्कलच्या बतीने तेथील वृद्ध तपस्वी आचार्य हरिहरदास व गोपब्रधु चौधरी यांनी स्वागत केले. जनसागराला भरता आली होती. त्यातच पत्रकार, फिल्मवाले, फोटोग्राफर, सरकारी अधिकारी, मंत्रिगण इ० साऱ्यांना पाहून वाटठ आता जनता आणि सरकार ह्या दोहोंती अंतर नाहीत होण्याची प्रकिया सुरू झाली आहे. कुणी तरी म्हटले, “ नमस्ते (श्री. नवकृष्ण चौधरी, मुख्यमंत्री) दिमत नाहीत कुठे ? ” साऱ्यांनी डोळे फिरवले. गर्दीत कुठल्याशा जीपवर उभे होते ते. जनतेचा प्रथम सेवक जनतेत उभा होता

उत्कल गरीब आहे, त्याच्याजवळ पैसा नाही. उत्कल श्रीमान् आहे, त्याच्याजवळ सेवकरूपी धन आहे उत्कल मागाग्या आहे, त्यावर पाश्चात्य संस्कृतीचा रंग पारच बसला आहे. उत्कल पुढारलेला आहे, प्राचीन भारताच्या संस्कृतीचा उत्तम अद्य तिथ प्रगट होत आहे. “ धारणाऱ्या इतरांना त उभे राहून मागे टाकते. ” (तत्तु धायन जन्यान् अत्यति तिष्ठन् ।). विनोबानी उत्कल भूमिमध्य प्रथम प्रदेश देग आणि त्यांना पहिल्या भेटीत च एन लाख पंधरा हजार एकर जमीन, ४० हजार दानपैसे

व ४६ ग्रामदान अर्पण केले. हें उत्कलमध्ये च का घडले ? वैज्ञानिक म्हणतात, “कारणाविना कोणती हि गोष्ट घडत नाही.” ६ ऑगस्ट १९४५ या दिवशी हिरोशिमावर प्रलयाची आठवण करून देणारं काही तरी पडले. त्याचा सत्रध एका अतिसूक्ष्म परमाणूशी आहे.” वैज्ञानिकाचे हे म्हणणें आम्ही अज्ञानी मानव चटक्रन् कबूल करतो. परंतु महात्मा वारवार सांगतो, ‘तपस्यैत, निरहकार सेवेत शक्ति असते, प्रलयकारी शक्ति नव्हे तर निर्माणकारी.’ तें मात्र आपल्याला कळू शकत नाही.

१९२१ सालीं गांधीजींची हाक ऐवून आपल्या सुरी जीवनाचा त्याग करणारे जे पराक्रमी वीर निघाले त्यात उत्कलचे गोपबाबू व त्याच्या पत्नी रमादेवी होत्या. त्या क्षणापासून गेलीं तीस वर्षे सतत त्या उभयतांनीं गांधीजींवरोबर ‘सत्याची उपासना’ केली. पारतं याच्या बेड्या खळखळ तुटल्या, स्वराज्य आले परंतु गांधीजींचे स्वप्न साकार झालें नव्हते ही गोष्ट या गांधीभक्ताच्या हृदयाला बेचैन करित होती. देशात सर्वत्र असतोष होता. पण मार्ग सापडना. चिंतन चालले च होते. तों च एका दिवशीं अर्गी चैतन्याचें वारे खेळविणारी बातमी आली. तेलगणातील धगधगत्या ज्वाला विझविल्या गेल्या. अशातीचे शमन शातीनें झालें. शांति मिळविण्याकरता शांतीची उपासना शातीनें करित- विनोबा तिथें पोहंचले होते. शांति मिळाली. अहिंसेचा विजय झाला. विनोबाच्या पायांना गति मिळाली आणि इकडे गोपबाबू व रमादेवींनीं उत्कलची प्रदक्षिणा सुरू केली. गावोगावीं, खेडोपाडीं पायीं चालत जाऊन गोरगरीबांच्या सुराडु खाशीं ते समरस होऊ लागले. तेलगणात विनोबांना भूमीचें दान मिळालें. पण इतरत्र तें कसें शक्य आहे, असा निचार प्रथम त्यांच्या मनात आला. परंतु रमादेवींनीं देवाचें नाव घेऊन एक दिवस जमीन मागितली. मातेच्या मागणीला उत्कलवासीयांनीं शिरोधार्य मानलें. उत्कलची दानगंगा अशी वाहू लागली.

एका विस्तृत मेदानासमोर मातीची स्तब्ध सारखेटी प्राथमिक शाळेची इमारत होती. तिला आम्ही आमचें ‘घर’ बनवलें. हिरव्यागर्द मेंदीचे कुपण होतें, पिवळींभमक झेंडूचीं फुले हसत होतीं नी रागोळी ‘खाली

पाहून चला ' म्हणत होती. सारं काही साधे होते. कुठला हि बडेजाव, दिसाउपणा नव्हता. तो साधेपणा च गोड नी सुदर वाटू लागला

दुपारीं कार्यकर्ते जमले. एकाने विचारलें, " भूदान चळवळीच्या मार्गे प्रेरणा तुमची आहे. तुमच्या मजतूत पण वृद्ध खाद्यावर हें आदोलन उभें आहे. आदोलन चालू राहावे म्हणून कोणाला वारस नेमलें आहे तुम्हीं ? "

विनोबा—मी तर म्हणतो, ही चळवळ परमेश्वराच्या साद्यावर उभी आहे, माझ्या नाहीं तोच मला प्रेरणा देतो आणि चालण्याची शक्ति देतो. माझ्यानंतर परमेश्वराला जो हवा असेल त्याचा हात धरून तो त्याला चालवील. त्याची चिंता मी का करू ? मी तर निमित्तमात्र वनलों आहे. याचा अर्थ असा की, ह्या कामाची जबाबदारी प्रत्येकावरच आहे.

प्रश्न — तुमची ही चळवळ निरनिराळ्या पक्षातील सधिसाधू (opportunists) लोकांना वाव देणारी आहे, अशी टीका काहीं लोका करतात. तुमचे यावर काय म्हणण आहे ?

विनोबा — सधिसाधू लोकांना मुअवसर, सुसधि मिळणे केव्हा हि चागलें. परंतु बहुधा असे लोक कुठल्यातरी भलत्याच (गुरे काममें) कामात अडकलेले आढळतात म्हणून अशा लोकांना तर माझे आव्हान आहे की त्यांनी सर्वोर्नी मिळून हें काम १९५७ पर्यंत पूर्ण करावे. ते आम्हाला exploit करू शकत नाहींत उलट ते स्वतःच exploit होतील.

‘ आम गॉरे भूमिहीन रहिबे नाहीं, रहिबे नाहीं ’ हा जयघोष करीत चारी दिशांनी लोकांच्या झुडी येत होत्या. पाहता पाहता विराट् जनसमुदाय बनला. उडिया भाषेंत स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणाचा पाठ आटोपला. उच्च आवाजात विनोबा मोलू लागले,

“ माझ्या अत्यंत प्रिय मित्रानो,

“ अखेर एकदा माझे या वीरभूमीमध्ये आगमन झालें आहे, त्याचा मला अतिशय आनंद होत आहे. ह्या च वीरभूमीत सम्राट् अशोकाला अहिंसेची दीक्षा मिळाली होती आणि ‘ चड अशोका ’चें परिवर्तन ‘ धर्म अशोक ’मध्ये झालें होतें. ही ती कालिंगभूमि ! येथील वीरांनी सख्यामल कमी असून देखील सम्राटाच्या नलशाही सेनेशी टक्कर दिली होती.”

कलिंगभूमि आणि सम्राटाचें हृदयपरिवर्तन ! यात्राच्या शब्दांनी चटुर्दिशीं काळाचा पडदा दूर झाला सख्याबल अपुरे असून हि महापराक्रमी चक्रवर्ति सम्राटाच्या अवाढव्य सनेला तोड देणाऱ्या शूर कलिंगवीराच्या तितिथेने सम्राटाच्या हृदयात परिवर्तन घडवून आणलें ते वीर कापले जात होते पण पळ काढत नव्हते. आपल्या रुधिरानें त्यानी सारी भूमि आरक्त करून टाकली त्या आरक्ततेच प्रतिबिंब सम्राटाच्या हृत्पटलावर उमटलें नी तिथें अनुराग प्रगटला गाहेरचा सम्राट सपला, आतला सुरू झाला रणागणा वरील सम्रामात शस्त्रशलानें विजय मिळवून हि तो पराभूत झाला होता आंतरिक सम्रामात पराभूत होऊन हि तो विजयी झाला होता विजय आणि पराजयाची ही एकत्र अनुभूति जगाच्या इतिहासात अद्वितीय स्थान मिळवून प्रसला होती मध्यतरींच्या अनेक वर्षांच्या काळात विस्मृतीत विलीन झालेल्या कलिंगभूमीत पुन एक वार नवदर्शनाची प्रभा पाकू लागली होती कलिंग भूमीला पुन एक वार श्रेय मिळणार होतें

एक काळ होता, वळीराजानें सर्वस्व अर्पण करून परमेश्वराला कायमचें जिकलें होतें कलिंगवीरानीं सर्वस्व अर्पण करून अशोकाच्या हृदयातील परमेश्वराला जागवल होतें आज सर्वस्वदान देणाऱ्या कलिंगवीरामुळें समस्त मानवजातीच्या हृद्देशात कातीची प्रक्रिया आरंभ हात हाती एका काळीं यज्ञात आहुति अर्पण करून विधिनियामक देवताना सतुष्ट करून शांति पुष्टि तुष्टीची निर्मिति केली जात असे कलिंगवीरानीं समरयज्ञात आपल्या प्राणाची आहुति अर्पण करून अशोकाच्या हृदयभूमीत शांति तुष्टि पुष्टीच्या तत्त्वज्ञानाचे बीजारोपण केले आज कलिंगवासी भूदान यज्ञात आपल्या काळजाच्या तुकड्याच्या आहुति अर्पण करून पृथ्वीतलावर शांति, तुष्टि, पुष्टीचें साम्राज्य निर्माण करू पाहत होते यज्ञाची ती च सनातन प्रक्रिया चाडू होती, आविष्कार तेमढा नूतन होता !

: १९ :

पूर्णाचा समन्वय

नाम्पो

२७ जानेवारी '५५

पहाटे पणत्याच्या प्रशान्त प्रज्ञाशात यात्रेला आरंभ झाला. वाटेंत लागलेल्या प्रत्येक गावात दुतर्फा पणत्याची राग होती. चोहोऱुडे जणु दिवाळी चालली होती. नवीन च तयार केलेला लहानसा रस्ता कच्चा होता. दोन च दिग्गसापूर्वी माझ्या चपला तुटल्यामुळे त्या खडकाळ रस्त्यावर प्रत्येक पाऊल सभाळून टाकाने लागे. 'क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं प्रथस्तद् ऋषयो वदन्ति'चे स्मरण होत होतें. बाचा बोलत होते अशा वेळीं बहुधा प्रत्येकाची च बाचाच्या जवळ जवळ चालण्याची धडपड असते वाट लहानशी च, अरुंद असल्यामुळे सारं ऐकू शकत नव्हतें पण आज रथें वेगळें च दृश्य पाहायला मिळत होते प्रत्येकाला वाटत होते, " आधी त्याला ऐकू दे " चोधरी कुटुंबाची सारी मंडळी बरोबर होती, पण सवा आणि त्याग ह्यामध्यं स्पर्धा करणे एवढें च त्यांना माहीत. त्यामुळे त्यांच्यापैकी कुणी समोर दिसेना. बाचाच्या मागीमाग चालणाऱ्याच्या गर्दीत कुठे तरी गोपनाचू होते एखाद्या तपस्वी ऋषीप्रमाणें दिसणाऱ्या गोपनाचूना येथील जनतेनें 'उत्कलचे गाधी' हा बहुमान दिला आहे गर्दीच्या दुसऱ्या कोपऱ्यात त्याचे धाकटे बहु नमनाचू होते, ज्यांना येथील जनतेनें 'मुख्य मंत्र्या'च्या पदावर बसविले आहे बाचाच्यापुढे शंभर पांगलावर चालणाऱ्या 'मुख्य मंत्र्या'ची पत्नी मालतीदेवी पथ प्रदर्शिकेचे काम करीत होत्या आणि रमादेवी चालता चालता यात्रीदलाच्या व्यग्रस्थेसमर्पि प्ररोवरच्या कस्तुरबा ट्रस्टच्या सेविकाप्ररोगर योजना आसीत होत्या. बाचाच्या एका बाजूला गोपनाचूचे चिरजीव मन मोहनभाई होते ते बाचाच्या भाषणाचा उडिया भाषेत अनुवाद करतात त्याच्या मार्गे आमची सुमित्रा वशिनी होती दुसऱ्यांना जेवू घातल्याशिवाय ती कधीं जेवीत च नाही. 'भावी, अद्याने आम्ही रस्त्या च नणदा बनून जाऊ' असें तिला म्हटले कीं नुसते स्मित करीत म्हणते, "बना कीं ! आवडेल मला !"

साधेपणाच्या गोष्टी घोलणें, त्याचें चित्र रंगवणें विती सोपें आहे ! परंतु उत्कलच्या ह्या भडळींा साधेपणा 'गोळे तैसा चाले' चें स्मरण करून देणारा पाटलो.

गुजराथून आलेल्या एका माईनीं विचारलें, "समन्वय म्हणजे काय?" दोन्ही हात उंच करून उंच स्वरात बाग म्हाणाले, "ॐ पूर्णम् अदः पूर्णम् इदम् ।" लोक मला विचारतात तुम्ही वेदान्त आणि गौड धर्माचा समन्वय का इच्छिता तर काय ते दोन्ही अपूर्ण आहेत ! मी म्हणतां, "अपूर्णाचा समन्वय होऊन पूर्ण दर्शन मिळेल हा विचारच मुळीं जुनीचा आहे. भारतात हिंदू, बौद्ध, इस्लाम, ईसाई इ० जे प्रमुख विचार आहेत ते सर्व पूर्ण आहेत; त्या सर्व पूर्णांचा समन्वय करून त्यातून परिपूर्ण निर्माण करण्याचा आम्ही प्रयत्न करीत आहोंत."

प्रश्नकर्त्याची जिज्ञासा वाढली. "त्याचा मार्ग कोणता?" सगोर रस्त्यावर निर्देश करीत हसत हसत बाग म्हाणाले, "अहो, हाच मार्ग, हाच रस्ता, ज्यावर आपण आता चालत आहोंत. आज नातेश्वर, उद्या वडक, परवा पुरी ! पुढें पुढें जात राहू. मजुराचा चागुलपणा मालकाजवळ, मालकाचा मजुराजवळ नेऊ. असेच गरीब श्रीमंत, शिक्षित अशिक्षित, स्त्री पुरुष प्रत्येकाजवळ जाऊ." एवढें बोलून ते गुणगुणू लागले, "बडोकी बडाई छोटेकी छोटाई दूर करे."

त्या गृहस्थानीं सत्याग्रहावर एक प्रश्नविचारला. बाग म्हाणाले, "आज हि माया सत्याग्रहच चालू आहे. थडी, वारा, ऊन, पाऊन याची पर्वा न करता चालणें, सर्व साधनें उपलब्ध असताना पायीं यात्रा करणें, हें सारे म्हणजे सत्याग्रहाचाच एक प्रकार आहे लोक म्हणतात, 'हा सत्याग्रहाचा पारच सौम्य प्रकार झाला. तीव्र प्रकार पाहिजे.' पण ते हे विसरतात की, सौम्य, तीव्र, तीव्रतर ही हिंसेची परिभाषा झाली. अहिंसेमध्ये जें सर्वांत सौम्य शस्त्र असतें तेच अधिक प्रभावी होतें."

चर्चा सुरू असतानाच मुक्कामावर पोहोचलों. बाग म्हाणतात, "आपल्या यात्रेचा हाच आनंद आहे. मुक्त आकाशातलीं मुक्त चिंतन." हल्लीं भारताच्या पूर्वकिनार्यावर यात्रा चालली आहे. समुद्रालगतचा प्रदेश

असल्यामुळे सृष्टीचे नवीन च रम्य रूप दिसत आहे. सर्वत्र ताड, गजूर, नारळ आणि केळीची झाडे दिसत होती. नास्त्याला ओला नारळ आणि केळी मिळतात आणि त्यापरोपर इथे सर्वांचे जे उन्मुक्त प्रेम मिळते त्याने जेवणाची गोडी वाढते. रमादेवी [ओरिसात आईला 'बोऊ' म्हणतात] आमच्या 'बोऊ' आणि मालतीदेवी 'नुमा' याच्या ओरिसाभर पसरलेल्या मुलींमध्ये आमची गणना पूर्वापासून च होती. बगात्म्ये जन्म घेऊन उत्कलला आपली कर्मभूमी बनविणारी मंगलामात्रा ही आमच्या यात्रेची व्यवस्था करते. उत्तरा (नमरावूची ज्येष्ठ कन्या आणि कै. महोदेवभाई देसाईची सून) नुमतीच गुजराथमधून इथे काम करायला आली आहे. तिची दोन मुले सप्तमित्रा व नचिकेता या दोघांची आम्हा मावशींशी दोस्ती व्हायला वेळ लागला नाही. सारा दिस त्याच्या सोड्या मुल असतात. सहा वर्षांची सधमिना सभेमध्ये भूदानाचे उडिया सातादिक 'ग्राममेव' निम्ने तर तीन वर्षांचा चिमणा नचिकेत सोड्या सोळात भूदानाच्या घोषणा करीत असतो.

इथे सकाळ सध्याकाळच्या प्रार्थनेची जबाबदारी मंगलामात्रावर आहे. आजच्या प्रार्थनेत मावशींनी अच्युतानदाचे एक भजन म्हटलं,

‘आत्मा रे आत्मातु देव’ (आत्म्यात जाग्याला पहा).

त्याचा उद्देश करून दावा आज भाषणात म्हणाले, “आत्मौपम्यनुद्धि नूदान यज्ञाचा पाया आहे.”

: २० :

‘मानपूर’चें ‘ऑस्ट्रेलिया’वर आक्रमण

बढापल, जामसूलि

२८, २९ जानेवारी ’५५

बाबा मनमोहनभाईंशीं (बुलुभाईं) उडिया लिपीविषयीं बोलत होते. बाबाचें म्हणणें, “उडिया लिपि कठीण आहे. तुमचा ‘त’ तन्लीफ देणारा व ‘र’ रडविणारा आहे. ज्या मुलाना ही लिपि शिकवावी लागते त्याच्यावर हा मोठा अन्याय आहे. त्याची मला मोठी दया येते. असें वाटतें, ही लिपि बालशत्रु पडितानी निर्माण केली आहे. इथें अद्याप बहुसंख्य जनता अशिक्षित आहे तेव्हा लिपिसुधार करणें तुम्हाला पार सोपें आहे. तुमच्या अक्षरावर मोठमोठे फेटे का आहेत ? इथे लोक तर फेटे घालीत नाहींत ” बुलुभाईं हसत हसत म्हणाले, “डोक्यावरचे काढून अक्षरावर ठेवले असतील ! ”

बुलुभाईं ‘ग्रामसेवक’ पत्रिकेचे संपादक आहेत. त्यांनीं लिपीविषयीं काही सुधारणा सुचविल्या आहेत आणि त्यांच्या साप्ताहिकात त्यांनीं त्या अमळात हि आणल्या आहेत. देशाची एकता आणि भाषाची देवाण घेवाण या दृष्टीने बाबाची सूचना अशी आहे. “प्रत्येक भाषेचीं काहीं उत्तमोत्तम पुस्तकें त्या त्या भाषेच्या लिपीमध्ये तर प्रकाशित व्हावीत च परंतु काहीं नागरी लिपीमध्ये हि व्हावीत. सर्व भाषावाले नागरी लिपि स्वीकारतील तर एक मेळाची भाषा शिकणें अतिशय सोपें होईल. ”

आज स्नान करण्याकरता सुवर्णरेखाचें निर्मळ व विशाल पात्र होते. कपडे धुताना उत्तराची झटपट काम उरण्याची पद्धत मोठी आनर्पक वाटत होती. ती दोन्ही पोराना स्नान घालून स्वयंपाकघरात काम करायला केव्हा पसार झाली कळले सुद्धा नाहीं. गोपनाभूची सोज्जवळ नी प्रेमळ बऱ्या अन्नपूर्णादेवी आमची चुनीअप्पा [इकडे बडील वरिणीला ‘अप्पा’ म्हणतात] आपल्या सारगर्भ विनोदानें वातावरणात खेळकरपणा निर्माण करते. अगदीं प्रथम एक वर्षा

पूर्वी मी त्यांना पाहिले होते तेव्हा वाटलें होते कुणी साधीभोळी रेडबळ नाई असेल, पण हळूहळू या झाकल्या माणकाची ओळख होऊ लागली. चुनी-अप्पानी ‘गीता-प्रवचन’ व इतर हि काहीं हिंदी पुस्तकांचे ओडिया भाषेत भाषांतर केलें आहे. ‘ग्रामसेवना’ची अर्धीअधिक जबाबदारी त्याच उचलतात. आपल्या बुद्धिमत्तेचा नि विद्वत्तेचा पत्ता कुणाला लागू नये असा त्याचा सतत प्रयत्न असतो. पण आम्ही मात्र त्याच्या ‘तिजोरी’ वर हल्ला करून त्यातील रत्ने लुटण्याची संधि कधी दगडत नाही. त्याच्या सर्व घरच्या मंडळींत वावरताना बाबांचे वाक्य राहून राहून आठवतें. “रक्त पाण्यापेक्षा घट्ट असत. पण पाणी रक्तापेक्षा अधिक पवित्र असत.” (Blood is thicker than water but water is purer than blood).

दुपारी कार्यक्रमाच्या सभेत एक प्रश्न विचारला गेला. “सान्या वातावरणात सर्वोदयाचा विचार पसरेल तेव्हाच काम होईल. तोंवर एनाच गावात काम होणे शक्य आहे?” या प्रश्नाचे उत्तर प्रार्थनासभेतील भाषणात होतें. “सर्वोदयविचाराचे हेच वैशिष्ट्य आहे की, ज्याला तो विचार पटला तो एकटा देनील तो विचार अमलात आणू शकतो. सान्या जगाविरुद्ध अन्यायाचा प्रतिकार करण्याकरता एक माणूस हि उभा राहू शकतो. हेच सत्याग्रहाचे तत्त्व आहे या तत्त्वाचा उदय आपल्या देशात झाला आहे. आजकाल शस्त्रत्यागाची गोष्ट निघाली की प्रत्येक राष्ट्र म्हणतें की समोरचें राष्ट्र जेव्हा शस्त्रत्याग करील तेव्हाच मी हि करीन. अशा तऱ्हेनें एकीकडे शस्त्रास्त्र वाढविणे चालू आहे नी दुसरीकडे शांतीच्या गोष्टी चालू आहेत. ज्या क्षणीं कुणी एक व्याक्ति, एक गाव वा एक समाज हिंमतीनें पुढे येईल, त्या क्षणीं हें दुष्ट चक्र (vicious circle) सडित होईल.”

उत्तलमध्ये सर्वात पहिले ग्रामदान ‘मानपूर’ या गावात झालें. त्याचा उल्लेख करून विनोबा म्हणाले, “जगातला प्रत्येक मनुष्य विश्वनागरिक आहे, हा भारताचा विचार आहे. भूदानाचा हा विचार आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात पसरेल, त्याचें नेतृत्व येथील रेडबळाकडे येईल. म्हणूनच माझें म्हणणें आहे की, मानपूरचें आक्रमण ऑस्ट्रेलियावर होणार आहे.”

हर्षभरानें सारे कातिविचार ऐस्त होते. सभा संपली. “आम गॉरे भूमिहीन रहिये नाहीं, रहिये नाहीं, रहिये नाहीं” (आमच्या गावात

कुणी भूमिहीन राहणार नाही) चा उद्घोष झाला. दोन्ही हात उंचावून जयघोष करणाऱ्या जनतेमध्ये मुख्यमंत्री (नयगानू) सामील झाले होते.

गोपगानू (बाप्पा) चे भाचे जितेंद्रभाई नुस्तेच जर्मनीहून तत्त्वज्ञानाची डॉक्टरेट घेऊन आले होते. सध्या ते यात्रेत आहेत. जामसूली या गावाकडे जात असताना त्याची तत्त्वज्ञानावर बाबाशी चर्चा सुरू होती. बाबा म्हणत होते, “ उपनिषद् हें वेदाविरुद्ध बड आहे अने पाश्चात्याचें जें मत आहे, तें सर्वथा चुकीचें आहे. उपनिषदातलीं काहीं वचनें घेऊन ते असा निष्कर्ष काढतात. पण तसें पाहिले तर प्रत्यक्ष वेदात हि असलीं वचनें आढळतात. वेदातील शब्दाचा अर्थ वर वर दिसतो तसा नाही. भाषा जेव्हा तयार होत होती तेव्हाचे ते शब्द आहेत. तेव्हा शब्दाच्या मुळाशीं जायला हवें. त्या शब्दाचे आधिभौतिक, आधिदैविक व आध्यात्मिक अशा तीन दृष्टी-कोणातून तीन अर्थ करता येतात.”

स्वागताकरिता उभारलेल्या द्वारानर गोकुळाचें चित्र होतें. त्याच्याकडे बोट दाखवून सकाळीं बाबा जमलेल्या समुदायाला म्हणत होते, “ असं गाव करायचें आहे बरें का आपल्याला ! ”

सध्याकालच्या भाषणात गोकुळाचें शब्दचित्र त्यांनीं गावऱ्यासमोर मांडलें. “ लोक म्हणतात, हा बाबा साऱ्या दुनियेलाच बाबा करायला निघाला आहे. पण असा आक्षेप घेणारे लोक असग्रही समाज म्हणजे काय ते समजले नाहींत. बाबाच्या असग्रही समाजाचीं पाच लक्षणे आहेत. (१) समाजात प्राचुर्य राहील, लक्ष्मी विपुल राहील, (२) लक्ष्मीचे समान विभाजन, वितरण होईल, (३) दारू, सिगरेट इ० निरर्थक वस्तूंचा सग्रह राहणार नाही, (४) कमयुक्त सग्रह राहील. तो नम म्हणजे उत्तम अन्न, कपडा, उत्तम घर, शेतीचीं अवजारे, शानार्जनाचीं साधनें, मनोरजनाचीं साधनें असा राहील, (५) पेशाचा सग्रह कमीत कमी राहील.

शेंवटीं बाबांनीं प्रश्न केला, “ असग्रही समाजाचें हें चित्र पाहून आशा वाटते कीं निराशा ? ” मीं सहज वळून पडिलें. माझ्या शेजारीं च बसलेल्या गावऱ्याच्या चेहऱ्यावरचे भाव किती गोलके वाटले ! सारी आशा प्रगटली होती तिथें. जणू त्याला म्हणावचें होतें, “ असें गोकुळ, असा स्वर्ग जर मिळत असेल तर जमीनच काय, सर्वस्व देतील अर्पण करू आम्ही ! ”

आजकाल श्रमदानाचा कार्यक्रम चालतो. आज सकाळीं काही मंडळी गावनाल्याचे तलाव खणणें चालू होतें तिन्हे गेली, काही स्वयंपाकघरात गेली. यात्रीदलाचे एक भाई सागत होते, “ मातीच्या टोपल्या वाहून वाहून आम्ही दमून गेलों होतो पण नुमा (मालतीदेवी) मात्र मजेत टोपल्या उचलीत होत्या. ” इकडे आम्ही कणीक मळत होतो तेवढ्यात कापेंत आसन व हातात चाकू घेऊन मामा तिथें आले अन् सरळ भाजीच्या दिगाजवळ आसन घालून बसले. मग एकेक वागे उचलून ते कापू लागले. त्याची ती पद्धत पाहून वाटेल की जणू एखादा चित्रकार कुशलतेने चित्र काढीत असावा किंवा कोणी भक्त एकाग्रतेने पूजा करीत असावा. कॅमेरापाठे आणि फिल्मनाल्याची धावपळ सुरू झाली.

बालकाला समजवायचें तें बोलून नव्हे तर करून. मामा आम्हाला कर्मयोगाचा पाठ असाच देत असतात. कृष्ण स्वतः अर्जुनाच्या घोड्याचा सरारा करीत असे, राजसूय यज्ञाच्या वेळीं उष्ट्या पत्रावळी उचलत असे; मग भक्ताकरता याहून दुसरा कोणता उपदेश द्या ? जेवताना हें सारें आठवत होतें. आज वाग्याच्या भाजीला अवीट गोडी होती !

: २१ :

‘ गांधीजींच्या विश्वासास पात्र व्हा ’

मथानी, रुपसा

३०, ३१ जानेवारी ’५५

सान्या सुष्टीला रमिसूनानात ओवून प्रकाशमान करणारा आदित्य अस्ताचलावरडे वळताच काळोखाची चाहूल लागते. पुढें पुढें जाणाऱ्या त्याच्या पात्रलागरी आशेची किरणें दूर पळतात आणि मग निराशेची लागण लागू लागू होते. उदीयमान आदित्याला पाहताच मानवाला वाटतें, कुणी नूतन दूत आला आहे. पण बाल त्याचा अस्त झाल्यासारखें वाटत होतें तो कालचाच सूर्य असतो !

आज ३० जानेवारी. राष्ट्रपिता बापूची पुण्यतिथि ! आजच्या भाषणात बाबा आत्म्याच्या अमरतेची अनुभूति सांगत होते, “ गांधीजींच्या प्रयाणाची वातमी मी ऐकली त्याच क्षणीं माझ्या मनात आले कीं, आता बापू अमर झाले. आज या क्षणाला हि मला हीच अनुभूति होत आहे. बापू देहधारी होते तेव्हा त्याच्याजवळ पोहोंचायला थोडा तरी वेळ लागत असे. पण आज तर त्यांना भेटायचें असलें म्हणजे क्षणाची हि वेळ लागत नाही. जरा डोळे मिटून विचार केला म्हणजे त्याची भेट होऊन जाते. ” ‘ आर्त भक्त ’ बोलू लागला, “ गेले वर्षी पावसाळ्यात पूरपीडित प्रदेशात यात्रा सुरू होती. तेव्हा देखील मला एक क्षणभर हि असं वाटलें नाहीं कीं मी मोठ्या कठीण मार्गानें चालत आहे. मला सतत वाटे कीं बापूंच्या मागे मागे, त्यांच्या चरणचिन्हावरून मी चालत आहे.

“ आज सात वर्षे झाल्यानंतर असं म्हणताना आनंद होत आहे कीं, देश हळूहळू बापूंच्या उपदेशाच्या जवळ जवळ येत आहे. आज ‘ पब्लिक सेक्टर ’ आणि ‘ प्रायव्हेट सेक्टर ’ हा वाद चालू आहे. पण सपत्तीवाले सर्वोदयाचा विचार समजून घेतील तर हा वाद मिटेल. आज गांधीजींच्या प्रयाणदिवशी माझ्या सर्व च श्रीमान् मित्रांना माझा प्रेमपूर्ण आग्रह आहे कीं, गांधीजींनीं आमच्यावर श्रद्धा ठेवली होती तर आपण त्या श्रद्धेला पात्र होऊ या. श्रीमतांनीं तीन गोष्टी कराव्या अशी माझी मागणी आहे. (१) नफा आणि व्याज सोडून द्यावे. (२) सपत्तीचा उपयोग ट्रस्टीच्या नात्यानें करण्याची जबाबदारी घ्यावी. (३) प्रेमाखातर सर्वोदयविचाराच्या मान्यतेची रूण म्हणून सपत्तिदानात सहावा हिस्सा द्यावा.”

: २२ :

जनतारूपी गाईचें दोहन

वैलिंगा, मानितरी, पूर्णगादीपदा

१-३ पेंतुमारी '५५

आजवागून आमची तीन दिवसाची मयूरभज जिल्ह्याची यात्रा सुरू झाली. मयूरभज पूर्वी सस्थान होतें आणि येथील इतर सस्थानापेक्षा सुधारलेले होतें. इथून जगलाचा भाग सुरू होतो. त्यामुळे वेळूचे वन व हरित-सर्पीची डोळ्यांना मेजवानी मिळते. मानितरीला शिवाच्या देवळाच्या भल्या मोठ्या जागारात फळाफुलांनी लदलदलेल्या रांगेत जागसाठी एक झोपडी व आमच्याकरता एक तबू होता. त्याच्यामागेच लाव रद हिरव्याधार पाण्यानें तुडुंग भरलेला तलाव होता. चारी जागूना उच उच हिरवी झाड होती. सर्व शांति, शीतलता आणि प्रसन्नतेच्या साम्राज्यात स्नान करताना स्वच्छ शीतल पाण्याचा स्पर्श विशेष सुगन्ध वाटला. चार भितींआड त्याच त्या वायव्यमध्ये स्नान करण्यात ह्या मुक्त आनंदाला पारलें व्हायें लागतें.

सिंधी भाषेत एक म्हण आहे, “पहले भूखीया पीर दुखीया बाद सुखीया.” सर्वप्रथम भुकेल्या माणसाला मदत द्यावी, नंतर जो दुःखी असेल त्याला व शेवटीं जो सुखी असेल त्याला मदत द्यावी. ती म्हण सागून जाग प्रचनेत म्हणाले, “भूदानानें सर्वांत प्रथम मदत भुकेलेल्यांनाच होते. सरकारचीं अर्शीं नित्येक कामें असनात कीं ज्यानें पहिली मदत सुखी लोकांना मिळते. भूदान एक शुद्ध धर्मकार्य आहे. त्याच्याकरता पिशाच-हृदयी, सत्यगुणी सेवकाची जरूर आहे.”

कार्यकर्त्यांच्या सभेत जाग म्हणत होते, “उत्कलमधील कोरापूट जिल्ह्यात ग्रामदानाची सख्या वाढते आहे. तिथे आदिवासी हि अनेक आहेत. तिथे काम करायला जाणाऱ्या कार्यकर्त्यांमध्ये ‘मिशनरी स्पिरिट’ अमलें तरच काम उत्तम होईल. या कामाकरिता आपलें जीवन अर्पण करावें लागेल.” यदुधा प्रभकर्त्यांचे प्रश्न नवीन नगतात, पण जागांच्या उत्तरात नात्र नित्यनूनात आढळते. एका प्रभाचें उत्तर देताना ते म्हणाले,

“ प्राचीन काळीं लोकांना हें माहीत नव्हते कीं गाय दूध देते. म्हणून ते गायींना मारून खात असत. पण हें जेव्हा त्यांना कळलें तेव्हापासून गाय मारण्याची आवश्यकता राहिली नाही. रशियाचे लोक गार्दला मारून तिला खाण्याचे प्रयोग करित आहेत. त्यांना हें माहीत नाही कीं जनतारूपी गाय दूध देते. पण माझे काम गार्दचे दोहन करून दूध प्राप्त करण्याचे आहे. ”

पूर्णवादीपदा कोण्या एके काळीं एका राज्याची राजधानी होती. बारा त्या गावऱ्या लोकांना म्हणाले, “ तुम्ही परस्पराची चिंता कराल तर हे गाव पूर्वीसारखेंच वैभववाला चढेल. दुसऱ्यावर जबरदस्ती करून स्वतः वैभव प्राप्त करण्याचे पूर्वीचे दिवस आता गेले. आता प्रेमानें व सेवेनें च वैभव मिळेल. ”

आगऱ्याहून आलेले श्री. बाबुलाल मिश्रल नुकतेच यात्रेत सामील झाले आहेत. बाबुलालजी उत्तर प्रदेश विधान सभेचे सभासद तसेंच आगऱ्याच्या सामाजिक जीवनातील एक प्रसिद्ध गृहस्थ आहेत. तीन वर्षांपूर्वी बाबा आगऱ्याला गेले होते तेव्हापासूनच भूदानानें बाबुलालजींच्या मनात बेचैनी निर्माण केली होती. आता सारीं बघनें शुगाहन देऊन सर्वस्वी मुक्त होऊन सेवा करण्याकरता ते बाबाकडे आले आहेत. त्यांच्याशी झालेल्या चर्चेवरून मीं ताडलें कीं, बाबा ह्यांना बहुधा कोरापुटनिवासी करणार व आदिवासींच्या सेवेचें भाग्य त्यांना लाभणार. पण मीं सहज विनोद केला, “ मिस्तरजी, बाबा तुम्हाला चांगलेच अडवणार अस दिसतयु. ” ते अत्यंत नम्र गृहस्थ आहेत. ते गंभीरपणें मला म्हणाले, “ माझ्या जीवनाचे लगाम च मीं त्यांच्या हातीं सोपविले आहेत. आता यापुढें त्यांनीं आज्ञा करावी आणि मीं तिचें पालन करारें हेंच माझे जीवन. ”

: २३ :

अमृतस्य पुत्राः

अयोध्या, रेमुना, बालेश्वर
४ ६ फेब्रुवारी '५५.

अयोध्येला पोहोचताच वामाचे 'नाटक' सुरू झाले. स्वागताला आलेल्या मडळींमध्ये गावचे जे पाच मुख्य लोक होते त्यांना जमळ बोलावून ते म्हणाले, "हैं पहा, हे पाच पाडव आहेत." मग त्यातील प्रत्येकाला एकेका पाडवाचे नाव मिळाले. तेव्हात आणखी एक गृहस्थ उठून उभे राहिले. ते प्रमुखा-पैकी होते. कुणीतरी म्हणाले, "वर्ण देतील आला आहे." वामा त्यावर पटकन म्हणाले, "अरे वा ! पार छान ! आता तुम्ही सर्व पाडव मिळून गावची सारी जमीन दांन द्या. वर्मात कमी गावच्या जमिनीचा सहावा हिस्सा तरी द्या. "

माझ्या आईने अमरावतीहून पाठविलेले तिळगुळाचे पासल ज्याच ठिकाणी हिंडून आज माझ्या हाती लागले. सध्या तिळगूळ वाटत मी महादेवीताईंना घायला गेले. ताईची तब्येत अलीकडे चांगली राहत नाही, म्हणून त्यांनी वामांना विचारले, "हैं सायला मला हरत नाही ना ? " वामा हसत म्हणाले, "सा की ! पण थोडा मला देऊन मग सा." आणि त्यांनी वडीचा एक लहानसा तुकडा तोंडात टाकला देखील मी लगेच आईला पत्र लिहून दाखले, "तुझ्या हातचा तिळगूळ वामांनी आपणहून खावा. "

वामां मुख्य मंत्री आहेत च पण भूदान कार्यकर्ते देखील आहेत. त्यामुळे यात्रेमध्ये सरकारतर्फे रेकॉर्डिंग मशीन फोटोग्राफर, निजेची गाडी इ० व्यवस्था केली गेली आहे. आमच्यापैकी राहणारे सरकारी अधिकारी देखील इतर कार्यकर्त्यांमध्ये मिमळून गेले होते. पण वामांना हा सारा थाट कुठून आणायला ? त्यांनी आज निजेची गाडी परत पाटविण्याचा आदेश दिला. निहारमध्ये असताना हि सरकारची एकेक मदत त्यांनी अशीच परत

पाटगिऱी होती. त्याची अशी च इच्छा असते की, जास्तीत जास्त काम जनशक्तिद्वारे व्हायें व सरकारी मदत कमीत कमी घ्यावी.

रेमुना हें गाव उत्कल भूदान समितीचे सयोजक श्री. शरच्चंद्र महाराणा (गोपनाचूचे जागई) याचें आहे. म्हणून आज चुनीअप्पानीं विशेष थाटानें आमचें आदरातिथ्य केलें. नास्त्याकरिता त्याच्या घरून च 'पीठा' नावाचें येथील एक पद्यान्न आलें होतें. या प्रातात ऋतेक पदार्थ तादूळ व नारळाचे करतात. मला मात्र चुनीअप्पाच्या घरच्या झाडावरील टपोरीं रानशेरे च रूप आवडलीं. ऋगालप्रमाणें च ह्थें हि लोक मासे खातात. अनेक घरात मिहिरीसारखी छोटी छोटीं तळीं असतात, त्याला 'पोसर' म्हणतात, त्यात मासळी पाळतात आज चुनीअप्पाचा मुलगा ज्ञानदेव मोठ्या मजेत मासे पकडीत होता.

रात्रीं सारें काम आटोपलें कीं कधीं कधीं आमची मैफल जमते. आज नुमा आणि चुनीअप्पा आपले जुने अनुभव सागत होत्या. नुमाच्या व्यक्ति-त्वाचा एकेक पैलू पाहून आश्चर्यानें दिग्मूढ होण्याची वेळ येते उत्कलच्या यात्रेला सुरुवात झाली त्या दिवशींची च गोष्ट. भगिनी वर्गाला दिलेल्या लहानशा खोलींत रूप च गर्दी झाली होती. रात्री आमची झोंपण्याची ठीक व्यवस्था करून नुमा डोक्यावर वळकटी घेऊन खोलीबाहेर जाऊ लागल्या. मी विचारले तर म्हणाल्या, " शेजारच्या झोपडींत ती सथातीबाई गाणें म्हणते आहे ना, तिथें जातें. तिचें गाणें ऐकेन आणि मग तिच्या जवळ च झोंपून जाईन." त्याच्या उत्तरानें मला जबरदस्त धक्का बसला ! त्या धक्क्यातून मी जागी होण्यापूर्वी च त्या निघून देखील गेल्या ! नापू ह्याना ' झन्नावात ' (cyclone) म्हणत त्याची विमुक्तता मोठी विलोभनीय वाटते.

जनतेची सेवा करताना जनतेशीं एकरूप होणारी मुख्य मऱ्याची ही मुक्त पत्नी आपल्या जीवनानें प्रातीचे पाठ आम्हाला देत होती. स्वातंत्र्यसंग्रामात नुमा नेहमी च आघाडीवर असायच्या. उत्कल प्रांतिक काँग्रेस कमिटीच्या अध्यक्षतेचें व भारतीय संविधान संमेल्या सभासदत्वाचें अशीं दोन्ही कामें त्या करून चुकल्या आहेत. पण त्यांना सत्तेमधें कधीं हि रस वाटला नाहीं. त्यामुळें तीं सारीं बंधनं पेटून देऊन त्यानीं अनुगुलला आश्रम आणि एक मूलोद्योगी

विशालय सुरू केले. खेडोपाडीं हिडून जनतेचें सुरू दुःख जाणून घेणे, सर्वोदय विचाराचा प्रचार करणे व अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवणें हें त्याचें नित्याचें काम आहे. एरुदा तर त्यांनीं मुख्य मंत्र्याकडे गेलेल्या एका मोर्च्याचें नेतृत्व स्वीकारलें होते आणि आदिवासींची दुर्दशा पाहून सरकारवर जाहीरपणें कडक शब्दात टीका देखील केली होती.

अलीकड दादा धर्माधिकारी आणि विमलताई ठकार दोघें हि यात्रेत आलीं आहेत. बाप्ताची त्यांच्याशीं जी चर्चा चालते, त्याने आमच्या बुद्धीला चांगली च मेजवानी मिळते. बालेश्वरला जाताना बाप्ता म्हणाले, “अहिंसेच्या परिभाषेत विचार करायचा आहे तर अधिक सौम्य उपाय शोधला पाहिजे. तीव्र पासून सौम्य, मग सौम्यतर आणि शेवटीं सौम्यतम ही अहिंसेची प्रक्रिया आहे.”

बालेश्वरला आम्ही एका कॉलेजमज्जें राहिलों. शाळा कॉलेजचे विद्यार्थी स्वागताला जमले होते. मुष्कामावर पोहोंचल्यावर बाप्ता नित्यक्रमानुसार जमलेल्या जमावाला उद्देशून कधीं गोड, कधीं गभीर, कधीं विनोदी असें छोटेंसं भाषण करितात. आज त्यांना नवीन च लहर आली आणि आवारात शिरता च नेहमींचा शिरस्ता मोडून सरळ हिरवळीवर जाऊन बसले. दवांनं हिरवळ ओलीचिन्न झाली होती. ताई चटकरन् धावल्या, धोंगडें पुढें केलें, पण विनोदाना चाफोरीत बसणें कुठें आवडतें ! आता ते मुलाना ‘घरती आपली माता आहे’ हा विचार सांगतात कीं सर्वोदय विचाराचा प्रचार करण्याचा आदेश देतात इकडे सर्वांचें च लक्ष लागलें. मीं पेन सरसावली तों च त्या गर्दीतील एका आठ दहा वर्षांच्या मुलाला ते म्हणू लागले, ‘तु ऊठ अन् भाषण कर.’ तो विचारा जागच्या जागीं चुळबुळ करू लागला. पण थोडा च वेळ. मग धिटाईनें उठून उभा राहिला आणि ओडिया भाषेंत अस्तलित व मुदर दहा बारा वाक्यें बोलला. त्याच्या बोलण्याचा आशय जसा होता : “महात्मा गांधींनीं देशाला स्वराज्य मिळवून दिल परंतु अद्यापि हि देशातील दुःख, दैन्य व विषमता नाहींशी झाली नाहीं. ती नाहींशी करण्याकरता हा ‘द्वितीय महात्मा आला आहे.’ त्याला सहयोग देण आपणा सर्वांच कर्तव्य आहे. त्याच आम्ही हार्दिन स्वागत करतो.”

भूदानाचा सदेश उत्कलमध्ये जसा कानाकोपण्यात, पोराभाळापर्यंत पोहोचला आहे. बाबा नेहमींच म्हणतात, “मी जमिनीवर फिरतो आणि जमीन च मागतो, असे असून हि माझा विश्वास मात्र हवेवरच आहे. माझे काम हवेनेच होणार आहे. उद्या हीं लहान लहान मुलें च नाहीत, तर हां झाडे, हे दगड, हे पक्षी - सारे भूदानाचा सदेश पसरविण्याचें काम करतात.”

आजची वर्तमानपत्रें सागत होती- फ्रान्समध्ये मॉंड फ्रान्स (Maunde France) चें सरकार हरलें. नुस्ता च तर तो फ्रान्सचा ‘हीरो’ झाला होता ! ती बातमी ऐनताच नावाच्या तोंडून उद्गार निघाले, “लक्ष्मी चचल होती है । ऐसा कहा जाता है । पर राज्यलक्ष्मी उससे भी अधिक चचल होती है । और प्राज्यलक्ष्मी तो और भी चचल होती है ।”

सनाळीं दहाच्या सुमारास उत्कलच्या मान्यवर साहित्यिकाची बैठक झाली. देवी सरस्वतीच्या मंदिरात नर्पीचें ब्रह्मविद्येवर स्तुतिगान सुरू होते. मंदिराच्या गाभाऱ्यातून देवी सरस्वती वीणेच्या तारा छेडून साथ देऊ लागली. बाबा बोलत होते.

“साहित्यिकाचें लक्षणच हें आहे, ते संप्रदायातीत असतात. संप्रदायात बद्ध राहणारे साहित्यिक चिरंतन नव्हे तर तात्कालिक साहित्यिक असतात. साहित्यिक ठिणगी ओळखतो. प्रकाशाचा अक्षुर पाहून च परीक्षा करतो.

“जगाच्या कुठल्याच भाषेंत निष्ठाभावाने ‘तत्त्वमसि’, ‘तू ब्रह्म आहेस’ असें म्हणणारे साहित्य नाही. हें च आमचे वैभय. ह्याचा च आम्हाला अभिमान आहे. भूदानानें भूमिसमस्या मुटेल, राजनीतीवर परिणाम होईल व लोकनीति येईल, हे आमचे सारे दावे गौण आहेत. आमचें म्हणणें हें च आहे. ब्रह्मविद्येच्या परिणामामुळें येथील हवेत जी अहिंसा आहे, त्याचें चिन्ह भूदानयज्ञात प्रगट होतें. ही ब्रह्मविद्या सगल्या जगात पसरेल असा माझा विश्वास आहे. शेवटीं, तुम्हीं याच भूमीत जन्म घेतलेले. हिंदुस्थानाचा मूळ स्रोत सोडून तुम्ही कुठ जाणार ! तुम्ही किती हि टाकावू असाल तरी तुम्ही जे लिहाल त्यातून आत्मविद्येचें प्रकाशन तुमच्या वळत नवळत होईल. तुमच्यावर माझी श्रद्धा आहे. कारण तुम्ही ‘अमृतस्य पुत्राः’ आहात !”

संध्याकाळच्या विराट् सभेत बायानी ' धर्मार्थक्रामा. सममेव सेव्या. ' वर भाष्य करताना समाजशास्त्राचें मूलभूत विवेचन केलें. " साऱ्या समाजाला मोक्षपरायण बनविणें हा च आमच्या समाजजीवनाचा महत्त्वपूर्ण आधार आहे. दुसरा आधार म्हणजे धर्म, अर्थ आणि काम ह्या तिन्हींचें समान सेवन समाजात होईल अशी योजना. तिसरा आधार हा आहे की, मानन-स्वमान दिवसेंदिवस बदलत जात आहे, त्याला आपण योग्य दिशेने नेऊ शकतो अशी निष्ठा आमच्यामध्ये असली पाहिजे, असा पुरस्कार आपल्याला केला पाहिजे."

***

: २४ :

सत्ता कुणाची ?

शेरगढ, वधानगाराजार, सोरो

७ ९ फेब्रुवारी '१९५५

दादाजी चर्चा मुरू होती. दादा म्हणत होते, " मार्क्सच्या Expropriation of the expropriators चा अनुवाद तुम्हीं ' अपहर्त्यांचे अपहरण ' असा केला आहे. परंतु मला ' अपहरण ' ऐवजी ' प्रतिहरण ' किंवा ' परिहरण ' शब्द अधिक आवडतील. भाडवलाच्याकरिता ' अपहर्ता ' ह्या शब्दाचा प्रयोग करणें उचित आहे, पण कम्युनिस्टाकरिता तो च शब्द-प्रयोग करणे उचित नाही. म्हणून कम्युनिस्ट जें काम करतात, त्याला ' अपहरण ' न म्हणता ' प्रतिहरण ' म्हणावें. कारण भाडवलाच्याचें कार्य जितकें वार्डट तितकें कम्युनिस्टाचें कार्य वार्डट नाही. "

त्यावर बाबा म्हणाले, " पण खुद्द मार्क्स स्वतःच दोन्हीकरिता Expropriation शब्दाचा प्रयोग करित असे. वास्तविक दोषाना हि ' अपहर्ता ' म्हणणें च ठीक होईल. हिंसा, मग ती कुणी हि करो, वार्डट च आहे सोन्याची मुरी झाली म्हणून काय झालें ? ती जीव घेणार च. म्हणून हिंसा सर्वथा त्याज्य च आहे. "

अलीकडे बाबांचें ओडिया 'गीता-प्रवचन' वाचणें चाललें असतें. त्यात त्यांचें ओडियाचें अव्ययन हि होतें व ओडिया 'गीता प्रवचना'त सुधारणा हि होतात. बाबांनीं आम्हाला ओडिया शिकण्याचा आदेश दिला आहे. ते नेहमीं म्हणतात, ज्या प्रदेशाची सेवा करायची त्या प्रदेशाची भाषा अवश्य शिकली पाहिजे. बाबांना हिंदुस्थानातील सर्व च भाषांचें ज्ञान आहे. त्यांनीं प्रत्येक भाषेचे अध्ययन केलें आहे. पण इतर भाषात बोलण्याची सवय नसल्यामुळें त्यांच्या भाषणाचा अनुवाद होतो. आता उत्कलमध्ये बुलुभाई त्याचे अनुवादक बनले आहेत. सभेमध्ये ते गानाच्या शेजारीं पद्यासन घालून डोळे मिटून बसतात, नी बाबांची चारपाच हिंदी वाक्यें सपता च तावडतोब त्याचा सरस अनुवाद करतात. गानाच्या भाषणात नित्यनूतनता असते. कधीं ब्रह्मविद्येचा महिमा गातील तर कधीं मुलांच्या शिक्षणावर सुस्पष्ट विचार मांडतील, कधीं आंतरराष्ट्रीय गोष्टी सांगतील, कधीं ग्रामसमाजाचें चित्र डोळ्यासमोर उभें करतील, कधीं प्राचीन काळात नेतील तर कधीं आधुनिक काळात, पण बुलुभाई तितक्याच सहजतेनें अनुवाद करतात. वषणारे लोक कौतुक करतात, 'बुलुभाई तर थेट बाबांचा आवाज च बनले आहेत.' 'अनुवाद ही देखील साधना च होऊ शकते' आणि बाबा हि कौतुकांनं, अभिमानांनं येणाऱ्या जाणाऱ्या पाहुण्यांना सांगतात, "मी तर बुलुच्या अनुवादावर पिदा आहे. तो ध्यानस्थ बसतो ना, म्हणून च इतका अचूक व सुंदर अनुवाद करू शकतो."

भौतिक वादानें उबून जाऊन जीवनाच्या शाश्वत मूल्याचा बोध करीत एक अमेरिकन गृहस्थ कुटुंबासह हिंदुस्थानात आले आहेत. गेले काही दिवस ते सोखोदेवरा (त्रिहार) येथील जयप्रकाशजींच्या आश्रमात राहत होते. तिथून च ते बाबांच्या भेटीला आले आहेत. आज ते बाबांना म्हणत होते, "भूदानाचे क्रित्येक कार्यकर्ते ह्या आदोलनाकडे केवळ आर्थिक दृष्टिकोनातून च पाहतात. तें पाहून मला अतिशय दुःख होतें. सान्या जीवनाकडे च आर्थिक दृष्टिकोनातून पाहिल्यामुळें च तर माझ्या देशाची अशी विलक्षण अवस्था झाली आहे. एवढा संपन्न देश आहे, पण आंतरिक समाधान मात्र कुणाला हि नाही. तिथें तुमच्या भूदानाच्या आदोलनातून आध्यात्मिक प्रकाश

मिळेल अशी मी अपेक्षा करीत आहे ” वाना त्यांना म्हणाले, “ भूदान-यज्ञाचा पाया च मुळीं अध्यात्माचा आहे. ”

वहानगानाजारला त्रानांनीं आपली ‘ नवी पेन्शन योजना ’ माडली. “ धरामत्यें आवश्यक वस्तूंचा तेवढा च सग्रह असावा व ताकी सारे समाज-रूपी बँकेत जमा करावे. ज्यानें तारण्यात गावाची सेवा केली त्याची वृद्धा-वस्थेत गाव खास सेवा करील. अशा वृद्धाचें ओझे वा भार होणार नाहीं, उलट त्याच्या अनुभवापासून सान्यांना लाभ च होईल. अपरिग्रहाची मूर्ति घरची ‘ स्त्री ’ आहे मी तुम्हाला मन्यासाची नाहीं तर ‘ गृहिणी ’ ची दीक्षा घायला आलों आहे. तुम्ही मातृमात्सल्यान समाजाला दान देत चला. ”

उत्कलमध्ये काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना आळीपाळीने त्रानांच्या प्रबोध राहता येईल अशी योजना केली आहे. रोज सकाळीं चालताना वाटेवर त्या कार्य-कर्त्यांचा बाबाशी परिचय करून देण्याचा कार्यक्रम चालतो. मग वाना कार्य-कर्त्यांच्या पाठीवरून हात फिरवतात व म्हणतात, ‘ ह, चल. आता साग मला तुझी गोष्ट अगदीं जन्मापासून आजपर्यंत ’ अन् मग अगदीं तन्मयतेनें ते त्याची रामम्हाणी ऐकू लागतात. आमच्याघरीं निशाकर दास नावाचा एक हरिजन कार्यकर्ता आहे. छूप छान गातो. त्याची त्रानांनीं विशेष च जिद्दल्यानें चोखी केली त्याच्या मनात हरिजनाप्रियीं जें अपूर्व प्रेम आहे त्याचें कित्येकदा अस दर्शन होतें. जणू आपल्या पूर्वजानीं शेंकडों वेंघें हरिजनावर केलेल्या अन्यायाचें परिमार्जन च ते करीत आहेत. निशाकर-भाईच्या गाण्याची प्रशंसा करताना वाना म्हणाले, “ भक्तीने गातो आणि आनाज तर गोड च आहे त्याचा. एखाद्या पक्ष्यासारखा गातो तो. ”

सोरोला जाताना त्रानांनीं विमलाताईंना त्याची कहाणी सांगायला सांगितलें. विमलाताईंना लहानपणापासून च देवदर्शनाची तीन तालसा होती. वयाच्या सातव्या वर्षी च देवाच्या दर्शनाकरता त्या जंगलात पळून गेल्या होत्या. त्याचे आजोबा मोठे रामभक्त होते. त्याच्याघरीं भजन, पूजाअर्चा परणें त्यांना पार आवडे पुढें कॉलेजचें शिक्षण संपून त्यांनीं काही दिवस तुकडोजी महाराजांच्या ‘ गुरुदेव सेवामंडळा ’ तर्फें काम केलें. काही दिवस हिमाचलात तन्मय श्रुत्याजवळ तपस्या दि केली. आता भूदान यज्ञाचें

कार्य करीत असताना त्यांना ईश्वरदर्शनाची अनुभूति होत आहे, असे त्या सांगतात.

उत्कल प्रापूचा प्रिय प्रदेश. येथील गरीब व दुःखी जनतेच्या सेवेकरता त्यांनी गुजरातहून काही सेनक पाठवले होते. त्यातील प्रमुख जीवरामभाई यांनी भद्रव्रजल आश्रम स्थापला होता आणि उत्कलची सेवा करीत असतानाच ते देवाघरी गेले होते. त्यांच्यापैकी ईश्वरलाल व्यास व पुरीगाई बापूंच्या आशेनुसार उत्कलची सेवा करीत. ते इतके 'ओडिया' बनले आहेत की, मातृभाषा गुजराथी देखील नीट गोळू शकत नाहीत. व्यासजी इट्टी यांनीदलात सामील झाले आहेत. बापूंच्या उत्कल यात्रेत त्यांचे प्रिय वार्य 'अन्नपूर्णें' होतें, असे ते अभिमानाने सांगतात. आज हि तेच काम त्यांनी उचलले आहे. पुरीगाई आज वृद्धावस्थेत हि उत्साहाने काम करीत आहेत. सोरो जवळ त्यांचा आश्रम आहे.

वाना सोरोला जाताना तेथे थोडा वेळ थांबले होते. पुरीगाईंच्या तोंडीत देवळावर तीन वस्तु होत्या. बापूंची प्रतिमा, टकळी व गीता प्रवचन. सारे मायेचे पाश तोडून भारताच्या पश्चिम किनाऱ्याहून पूर्वे किनाऱ्यावर येऊन अविरत सेवा करण्यामागे कुठले सामर्थ्य होते? जणू त्या तीन वस्तु या प्रश्नाचे समर्पक उत्तर देत होत्या पुरीगाईंनी त्यांना आलेलीं बापूंचीं जुनीं पत्रे बाबाना दाखविली. "ही तर तुमची संपत्ति आहे" त्यावर पुरीगाईंना जवळ बसवून घेऊन बाबा म्हणाले, "हा कोणत्या शान्याचा आश्रम नाही, तर भक्ताचा आहे. तेव्हा इथल्या कामाचे प्रमाण पाहायचे नाही, तर कामासागचे प्रेम पाह्ये आहे."

आज दुपारी काही गावची मंडळी बाबांच्या भेटली आली होती. भूदानाचा मार्ग परिणामकारी होऊ शकेल की नाही अशी शंका होती त्यांना. बाबा म्हणाले, "तुम्हाला हा करणेचा मार्ग पटत नसेल तर खुशाल कत्तली करा, रक्तरजित काति करायला समाजात जा. असे उदासीन, मेकडासारखे का बनता? मला जो मार्ग पटतो त्या मार्गाने मी जाईन, तुम्हाला जो मार्ग पटतो त्याने तुम्ही जा."

समंत प्रखर सत्याचे दर्शन करून देताना बाबांचा आवाज रूपाच बदलला होता. शब्द तीव्र होते.

“भूदानाचें कार्य सम्राटाच्या नाहीं, पैगवराच्या मार्गानें चाललें आहे. प्राचीन काळीं राजा उत्तम असला तर प्रजा सुखी होई व राजा वाईट असला म्हणजे प्रजेची दुर्दशा होई. त्या काळापेक्षा आज आपण पुढें गेलों आहोंत. आज प्रत्येकाला मताधिकार मिळाला आहे असें असून हि जनशक्ति तयार होत आहे असें दिसत नाहीं. उलट, ज्यांना निवडून दिलें जाते त्याच्या हातीं एखाद्या राजापेक्षा हि अधिक सत्ता राहते, प्रजा नामधारी च राहते. मद्रास आणि मुंबईला दारूबंदी झाली आहे, इतर प्रांतांत अजून झाली नाहीं ह्याचा अर्थ असा होतो का, कीं मद्रास व मुंबईच्या जनतेला दारूबंदी हवी आहे व इतर प्रांतांतील लोकाना नको आहे? याचा अर्थ इतका च कीं, मद्रास व मुंबई येथील मुख्य मंत्र्यांना दारूबंदी हवी आहे आणि इतर प्रांतांच्या मुख्य मंत्र्यांना ती नको आहे. सत्तेचें विकेंद्रीकरण होईल आणि पक्षनिष्ठ राजकारणापासून मुक्ति मिळेल तेव्हा च जनतेच्या हातीं सत्ता येईल. भूदानानें स्वतंत्र जनशक्ति विकसित करण्याचें काम चालू आहे. मी तर म्हणतां कीं, सत्ता ‘बाया’ची हि चालायला नको नी ‘बाबू’ची हि चालायला नको सत्ता तर विचाराची, आत्म्याची चालली पाहिजे.”

: २५ :

भूमिचोर

जामशाही

१० फेब्रुवारी '५५

चरणचक्राबरोबर बागाचें चिंतनचक्र देखील वेगानें फिरत होतें. “भूदानाच्या चळवळीचें अधिष्ठान अध्यात्मनिष्ठा आहे. अध्यात्मनिष्ठा हें जीवनाचें सार आहे. ज्याच्या हृदयात ‘ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या’ हा शोध निरंतर जाग्रत राहील तो च समाप्तेयेना अधिकारी होईल त्याच्या हृदयात प्रेम आणि वार्णित मधुरता येईल. जो जगाला सत्य समजतो तो च सत्ता आणि सत्तेच्या सम्राटाच्या मार्गे लागतो.”

एका रमणीय तळ्याकाठी झोपडीत बाबाचा निवास होता. झोपडीचा दरवाजा खूपच ठेंगणा असल्यामुळे बाबांना बरच वाकून आत जावे लागले. झोपडीत शिरता शिरता ते गुणगुणू लागले, 'नम्र झाल्या भूता त्याने कोंडिले अनता.' मग आमच्याकडे वळून विचारू लागले, 'सागा पाहू ही कहाणी?' मी पटकन तोंडकडे वळितले. तोंड जयभाईकडे पाहू लागल्या. निर्मला हळूच पुटपुटली, लक्षात नाही येत बाई. कुणालाच सांगता येत नाही व आम्ही एन्मेकाच्या तोंडाकडे पाहत आहात अस पाहून शेवटी बाबांनीच ती कहाणी सांगितली. "बळीराजाची कहाणी आहे. त्याने नम्र होऊन परमेश्वराला कायमचें कैद केलें होते."

इथून जवळच असलेले 'त्रिचीपूर' गाव समग्र ग्रामदानात मिळाले आहे. त्या गावच्या धनवान् लोकांचें मन जेव्हा माघार घेऊ लागलें तेव्हा रमादेवींनी त्यांना हिंमत दिली. त्या आज दुपारी गावच्या सर्व लोकांना बाबाजवळ घेऊन आल्या. त्यातील काहींची शक्का होती, ब्राह्मणांनी आजपर्यन्त नागर हातीं धरला नव्हता. आता ते तो हातीं कसा घेतील? बाबा ब्राह्मणांनी राजसत्ता हातीं घेऊ नये असें हि म्हणतात, पण तसें कुठें झाल्य? आणि नागर म्हणजे विंचू आहे का, की हातीं धरताच तो चावेल? काळ बदलला आहे. नदी कुठल्या दिशेने वाहत आहे याकडे जरा लक्ष असू द्या. आता यापुढें जो स्वतः बराणार नाही त्याजवळ जमीन राहूच शकणार नाही.

दुसऱ्याने प्रश्न केला : 'सारी जमीन देऊ तर मुलींच्या लग्नाचें कसे होईल?' प्रश्नकर्त्याला वाटलें असेल, सन्याशाला हा नाजूक प्रश्न कसा समजेल? पण त्याला हें माहीत नव्हतें की ह्या सन्याशाचें कुटुंब पार मोठें आहे. त्यात चाळीस कोटि माणसे आहेत बाबा मिस्त्रिलपणें हसत म्हणाले, "हें पहा, तुम्ही मुलींच्या लग्नाधिशाची फिरीर नका करीत वसू, तुम्ही म्हणाल ही आमची मुलगी लग्नाची आहे, तर आम्ही म्हणू हा बघा आमचा मुलगा लग्नाचा आहे. झाले, प्रश्नच मिटला." सारी मडळी खो खो हसत सुटली. गावऱ्याचें पूर्ण समाधान झालेलें दिसत होत. 'तुम्ही एका हातानें द्या, परमेश्वर तुम्हाला हजारों हातांनी देईल तुम्ही दुसऱ्याची चिंता करा, मग

सारा गाव तुमची चिंता करील.' हा विचार त्याच्या मनात ठसला होता. मोठ्या आनंदाने ती मडळी परतली.

आज प्रार्थना प्रवचनात ह्याच्या बापांनी उल्लेख केला : “ चालत्याबोलत्या दरिद्रीनारायणाची तुम्ही पूजा करा. अन् मग जर परमेश्वराने दर्शन दिले नाही तर मला येऊन सागा.” नंतर म्हणाले, “ कृष्ण जसा ‘ लोणीचोर ’ होता, तसा ‘ भूमिचोर ’ वनण्याची माझी इच्छा आहे. कृष्ण लोणी चोरून एरुदा खात नसे, तर सर्व बालगोपालाना बाधीत असे. भूमिदानात भूमीचें असें च वाटप करायचे आहे.”

सूर्यास्त पाह्यला मी व निर्मला बाहेर पडलो. विविध रंगानी नटलेले क्षितिज पाहून हृदय नाचू लागतें. मावळतीचीं सोनेरीं किरणें माडाच्या उच्च झाडाना खुलवत होती. सारी सृष्टि हिरवीगार दिसत होती. या दिवसात तिकडे वन्हाडात रसरसीत सुद्धा झालें असेल. मोरुळें रान आणि तहान तहान खोपटें न्याहाळीत असताना च सध्याच्या समोरच्या तळ्यात पडू लागली सूर्यकिरणानीं चमचमणारें पाणी क्षणाक्षणाला काळचडू लागलें. थोड्या च वेळात सर्वत्र काळोख पसरला. तेवज्यात वाजूच्या खोपट्यातून एक बाई बाहेर आली. भिंतीच्या कोनाज्यात तिनें पणती ठेवली. ती काळोखासमोर मोठ्या ऐटीनें प्रकाशू लागली. खुणेने च त्या बाईनीं आम्हाला बोलाविलें. ती गोधडें आथरु लागण्यापूर्वीं च मीं खालीं स्वच्छ सारवलेल्या जमिनीवर पटकन् बैठक मारली. मोडक्यातोडक्या ओडिया भाषेंत ठराविक दोन तीन प्रश्नोत्तरें झालीं. ती मला मोठ्या प्रेमाने ‘ भात ’ खा म्हणत होती, दोन दिवस रहा म्हणत होती. सत बापाच्या तुम्ही मुली आहात का? ह्या तिच्या प्रश्नाला मीं उत्तर दिले, “ हो ! जशी तू देखील त्याची मुलगी आहेस, तशी च मी आहे.” तिनें पुढें केलेल्या टोपलींतील चिंच घेतली मीं आणि निरोप घेतला. तिला नमस्कार करता करता माझ्या डोक्यासमोर ते शब्द नाचू लागले, “ अन् मग देवानें दर्शन दिलें नाही तर मग मला सागा.” बापाजवळ तक्रार करायची गरज च उरली नव्हती.

: २६ :

‘दोषांचे हि दोष माझे’

वैतापूर

११ फेब्रुवारी '५५

इथल्या स्वागतसमितीचे अध्यक्ष बाबांना भेटले. ते तादुळाच्या गिरणीचे मालक आहेत, व या गावच्या भ्रामपंचायतचे सरपंच आहेत; पण इथून पाच मैल दूर राहतात. हें ऐवून बाबा मिस्त्रिलपणानें म्हणाले, “इम्रज देखील असे च सिमल्याहून राज्य करीत होते.” त्या अध्यक्षमहाशयाचें म्हणणें असें होतें कीं, “गरिबांना मदत दिली पाहिजे ही गोष्ट खरी आहे, पण त्याकरिता ते लायक कुठें आहेत? लग्नसमारंभ, कर्ज इत्यादींपायीं ते जमिनी विकून टाकतात. त्याच्यामध्ये आळस असतो, निरनिराळीं दुर्व्यसनं असतात.” त्याचें बोलणें ऐवून बाबा गभीर झाले. त्यांच्या तोंडून शब्द बाहेर पडले, “तुम्ही ह्या गोष्टी मला कशाला सांगता? आज चार वर्षांपासून मी सतत हिंडत आहे, व गरिबांची परिस्थिति पाहतों आहे. मला तर त्यांच्या सहन-शक्तीची कमाल वाटते. त्यांची शांति अपार आहे. मी जर त्यांच्या जागीं असतों तर मला नाहीं वाटत कीं मी त्यांच्याइतकें सहन करू शकलों असतों.”

सारा दिवस त्याचें ह्यावर च चिंतन चाललें असावें. सध्याकाळच्या संभेत ते म्हणाले, “अत्यंत दारिद्र्य असल्यामुळें गरिबांमध्ये काहीं दुर्गुण आले आहेत हें मी कबूल करतो, पण त्याचें जीवन अपेक्षेनाहेर सात्त्विक असतें. आपल्या पुण्यमय जीवनात ते कधीं कधीं पाप करीत हि असतील. परंतु पाढऱ्या शुभ्र कपड्यावर काळे डाग दिसावे तसे ते दुर्गुण दिसतात. मान वरच्या वर्गाच्या लोकांचे जीवन काळ्याभोर कपड्यावरील दोन चार पाढऱ्या ठिपक्यासारखे आहे. अशी तुलना करताना मला अतिशय वेदना होत आहेत. पण मला ती करावी लागत आहे. पण त्या दोषांचे हि दोष माझे आहेत व दोषांचे हि गुण माझे आहेत, असें च मी समजतों. आणि म्हणून च स्वतःच्या चित्तशुद्धीकडे माझे जास्त लक्ष असतें.” दूरवर क्षितिजाकडे दृष्टि लावून ते बोलत होते, सर्वांचे दोष ते माझे दोष, सर्वांचे गुण ते माझे गुण.

पाप, पुण्य, सुख, दुःख सारीं रूपे माझीं च आहेत. 'ईशावास्य' म्हणतें, 'जो स्वतः मध्ये सर्व भूताना पाहतो आणि सर्व भूतांमध्ये स्वतःला पाहतो त्याला च परमज्ञाति लाभते.' दोघांचे हि गुणदोष माझे आहेत असें म्हणून शकणाऱ्याला ज्ञाति लाभणार नाहीं तर कुणाला ? म्हणून तर एका कवीनें त्यांना 'ज्ञातात्मा' म्हटलें होतें.

: २७ :

अहिंसक क्रांतीचा झेंडा

मद्रक

१२ फेब्रुवारी '५५

आज कोरापुट जिल्ह्याचे सेवक नामाना भेटले. आतापर्यंत त्या जिल्ह्यात ७९ गावांचें ग्रामदान झालें आहे. बाप्पा (गोपनाथू) शीं कार्यकर्त्यांमदल चर्चा करताना बाना म्हणाले, "ज्याच्यामध्ये विशेष वैराग्य असेल आणि ज्यांना विशेष दर्शन झालें असेल, असे च लोक ह्या कामाकडे आकृष्ट होतील. इमज्याचें राज्य होतें तेव्हा सरकारी नोकरा करणारे देशद्रोही मानले जात होते. पण आज त्यांना च 'देशसेवक' मानतात. आज सरकारी नोकरांत आराम हि होतो च देशसेवा हि होते. अशी संधि मिळत असून हि काही तरुण आपल्याकडे येतात, चागल्या चागल्या नोकऱ्या सोडून येतात, हे एक आश्चर्य च आहे. आता या सान्याचा चागला उपयोग करून घेण्याची योजना केली पाहिजे. एकेक सेवक असा मजबूत बनला पाहिजे कीं तो एक स्वतंत्र स्फूर्तिस्थान होईल. त्याकरिता सेवकाना हि निरंतर अभ्ययन, मनन आणि चिंतन करावें लागेल."

मद्रक जयल येता च लोकांचे थपे येऊं लागले, त्यावरून हें मोठें शहर असावें असें लक्षात आलें. आज सालेंदी नदीच्या किनाऱ्यावर एका शालेंन आम्हीं तळ दिग होता. बापी (नरनाथू) भुवनेश्वरहून आले होते. रान

कारभार सामाज्यत असताना हि त्याचें मन विनोबापरोवर फिरत असतें. म्हणून ते अधूनमधून यात्रेत येऊन राहतात.

सकाळीं कोरापुटच्या कर्मवीरासमोर गानाचें भाषण झालें. “कॉंग्रेसने ‘समाजवादी रचने’चा ठराव पास केला आहे आणि त्यापरोवर अहिंसेला हि जोडलें आहे तेव्हा आता तुमची जबाबदारी वाढली आहे आणि काम सोपें हि झालें आहे. सोपें एवढ्याकरिता की, आज देशात तुमच्याविरुद्ध कुठली शक्ति राहिली नाही. आपल्याला गरिबांविरुद्धीं प्रेम आहे, कळकळा आहे असें, जर दिसून आलें तर कम्युनिस्टांचे हि सर्वसाधारण कायदेशें (rank and file) आपल्याला अनुकूल होतील. आपली जबाबदारी वाढली ती एवढ्याकरिता की, ‘समाजवादी नमुना’ ह्याचा अर्थ आपण कुठवर न्यायचा तें आपल्यावर च अवलंबून आहे. आपण सक्रिय होऊन जनतेशीं एकरस होऊं, स्वतंत्र लोकशक्ति बनवू, तर त्याचा परिणाम सरकारच्या नियोजनावर हि होईल. आपलें काम जितकें सोल्वर जाईल तितका त्या शब्दाचा अर्थ हि सरसोल होईल.”

‘१२ फेब्रुवारीच्या दिवशीं गांधीजींच्या स्मृतीला सर्वोदय विचारांच्या मान्यतेची गूण म्हणून प्रत्येकानें आपल्या हातांनीं कातण्याचा गुताची एक गुंडी अर्पण करावी’ अस गानांनीं मार्गें च सांगितलें होतं. त्याच ते ‘सर्वोदयाच दिने’ मत’ (Vote) समजतात. आज दाट आमृतृक्षाच्या शीतल उांयां शालकरी मुंगामून बाबापया, सर्वांनीं आपली मूलाजगी अर्पण करून सर्वोदय समाजाला मत दिनें.

बाबाचें भाषण सुरू झालें तेव्हा सात जणांच्या लाब पाळ्यानें स्मरण झालें. मूलाजगीपरोवर आसताना जातली हि पाहिली गेली. पण त्या अभ्युत्थाने गात वर्षापूर्वींनीं अगोपिता नव्हती, निराशा नव्हती, तर त्या जागीं प्रार्थना होती की, “तुझ्या मार्गांवर चालणाऱ्या प्रप नात जर पाय अडवला, तर १ आम्हाला शक्ति २.”

बाबा म्हणत होत, “चरणा अतिरोधी शरीरभमाचें प्रतीक आहे म्हणून तो अहिंसक कार्याचा दंडा आहे रोग काही ना काही उत्पादन भ्रम करणारा प्रसन्न आनंददायक देणें पाहिले उद्योग अगोप अगोप कीं त्यानें एकाच्या

पोषणारोवर दुसऱ्याचें शोषण होऊ नये. शोषणरहित अविरधी श्रमाचे प्रतीक म्हणून आपण खादी घालू तर असे म्हणू शकू कीं आम्हीं सदा सर्वमाळ कांति परिधान केली आहे.” नित्याप्रमाण मृतकताई झाली पण आज त्यात नवीन प्राण सचारला होता.

अमेरिकेहून आलेले एक तत्त्वज्ञानाचे प्रोफेसर बाबाच्या भेटीला आले होते. त्यानीं आठवण करून दिली कीं बीस वर्षांपूर्वी ते बाबांना भेटले होते. पण बाबांना कुठून आठवायला ? ‘तो म्हणतोय म्हणून मी आपली मान डोलवली.’ असें ते मागून म्हणाले ते प्राध्यापक म्हणत होते, “गांधीजींना जस मीठ तशी तुम्हाला जमीन आहे (Land is to you as salt was to Gandhiji). बाबा म्हणाले, “अगदीं बरोबर !”

कालपासून बाबांची तब्येत चांगली नाहीं. आज तर त्यांच्या पोटात तीव्र वेदना होत हाती. त्यांच्या पोटातला ‘अल्सर’ असा मधून मधून त्यांना त्रास देतो तरी हि त्यांचें हसणें व हसवणें चालू च असतें. ते म्हणतात, “काहीं रोग अगदीं जिगरजान दोस्त बनतात व माणसाला मरेपर्यंत सोडत नाहींत. आजवर माझे पोट inactive होतें, आता active झाले आहे.” आपण देहापासून भिन्न आत्मा आहोंत, म्हणून देह-मनाच्या सुखदुःखापासून हि अलग आहोंत. हा देहात्मपृथक्करणाचा विचार ते समजावून सांगतात एवढें च नव्हे तर त्यांचें प्रत्यक्ष दर्शन हि करवितात ‘चरखा त्रिघडला’ तर रडत बसाल कीं तो दुरस्त कराल ? त्यांच्या दृष्टीन देह म्हणजे चरखा च आहे. देहाच्या दुःखानें त्यांची शांति ढळू शकत नाहीं.

सध्याकाळच्या भाषणात भद्रकृत्या नागरिकासमोर भारताच्या जबाबदारीचें भान करून देण्यात जाले. “हिंदुस्थान मोठ्या अभिमानानें हे जाहीर करील कीं, आम्हीं हेड्रोजन बॉम तयार नाहीं केला. आम्हीं आमच्या समस्या प्रेन व शांतीच्या मार्गानें सोडविल्या आहेत. आज पश्चिमचीं अल्ट्र मुलें असें अभिमानानें सांगत आहेत कीं, ‘आम्हीं एूप हेड्रोजन बॉम तयार केले आहेत.’ आपल्याला एवढें समजायला पाहिजे कीं, शेवटीं तीं मुलेंच जाहेत व हिंदुस्थानाजवळ दहा हजार वर्षांचा अनुभव आहे, आपण प्रौढ आहोंत, तेव्हा प्रौढ असून हि लहान मुलाच्या खेळात भाग घेतला तर अवश्य हर. म्हणून आपल्याला प्रौढ बुद्धीनें काम केले पाहिजे.”

दिवेलागणी झाली. आम्ही नित्याप्रमाणे अध्ययन संपवून चात्राजवळ जाऊन बसलों मागे एकदा ते म्हणाले होते, “मध्यंतरीच्या काळात असे मानले गेले होते की, स्त्रियांना वेदाध्ययनाचा, गायत्री मंत्राचा जप करण्याचा अधिकार नाही. पण हे सर्वथा चूक आहे. वेदामध्ये तर कित्येक मंत्र स्त्रियांनी रचले आहेत. सर्वाना ब्रह्मविद्येचा समान अधिकार मिळाला पाहिजे मी तुम्हाला गायत्री मंत्र शिकवीन.” आज चात्रांना आम्ही ह्याची आठवण करून दिली. तर त्यांनी लागली च पाठ सुरू केला. त्या मंत्राचे वैशिष्ट्य, छंद सांगून मग एक एक शब्दाचा गूढ अर्थ सांगितला. मंत्रजपाचा काळ म्हणजे सूर्योदय व सूर्यास्त. त्या वेळी सवित्याला—भगवान् सूर्यनारायणाला—ही च प्रार्थना करायची की तू माझ्या बुद्धीला उत्तम प्रेरणा दे. या मंत्राचा जप एकाचाने करावा लागतो, तरी हि त्यात ‘धीमहि’ शब्द आहे. त्याचा अर्थ हा आहे की, ऋषि साऱ्या विधाशी एकरूप होऊन मंत्रोच्चारण करीत असतो.

आजच्या पवित्र दिवशी चात्रांनी गायत्रीमंत्राचा पाठ शिकवला. त्याने आनंद तर झाला च, पण वाटले त्यात काही ‘गंभीर सूचना’ तर नसेल ?

: २८ :

देव पूजनीय, संत अनुकरणीय

गनीगज, हाटडीही

१३-१५ फेब्रुवारी १८५५

आज चात्रांची तन्मयेन चागळी च प्रियवृत्ती होती. दियसभर ते पडून च होते. सर्वाना पाळजी यादू लागली. नयनाधूनी पडतून सिद्धि संज्ञेला पोल्यानर्ह. दर दोन तीन तासांन थोडे थोडे दर्दी घेतले म्हणजे च चात्रांचा पोटातला अस्वर शांत राहतो. ते जरी पच दर्दी न दूध च घेतात अन् त दि पार च थोडे, तरी हि त्यांचा दोन शाण्यातील अंतर यादविण्याना नेहमी प्रयत्न असता. मध्यंतरी त्यांचा पांन गदा तासांनी त्यांच्याना प्रयोग चालण होता त्यामुळे आता पोटातले दुर्गणें पादरे आहे. टॉमरांनी

सुचविलें, आतां दुसऱें बंद होईपर्यंत एक एक तासानंतर थोडें दर्ही वा दूध घ्या.

गनीगज बालेश्वर जिल्ह्याचा असेरचा मुक्काम. नित्याप्रमाणे शेंवटचा दिवस म्हणून जिल्ह्याच्या कार्यक्रमांची बैठक झाली. बाबांनीं संदेश दिला, “निरतर अध्ययन आणि काम करीत रहा.” त्याच्या सोबत एक पथ्य हि सांगितलें. “कुणाची हि निंदा मनात सुद्धा करू नका. जो दान देतो त्याचे उपकार मानले पाहिजेत आणि जो देत नाही त्याच्याबद्दल मनात ही च सद्भावना ठेवा कीं, तो आज देत नाही, कारण उद्या रचित देणार आहे.”

हाटडीहीला जाताना वाटेंत एके ठिकाणीं बापूंच्या मूर्तीचा उद्घाटन-समारंभ व्हायचा होता. गावच्या लोकांनीं मोठ्या श्रद्धेनें व भक्तिभावानें मंदिर उभारण्याचे व त्यात बापूंच्या मूर्तीची प्रतिष्ठापना करण्याचें योजलें होतें. विचान्याच्या लक्षात येत नव्हतें कीं, मूर्ति ठेवून देवाचें रूपान्तर दगडात होत होतें. म्हणून बाबांनीं उद्घाटन करण्याचें नाकारलें व “मूर्ति देवाची पूजायची असते व सताच्या आचरणाचें अनुकरण करावचें असतें” असें समजावलें. त्या लोकांनीं हि बाबाची सूचना सहर्ष मान्य केली.

गरीब विचारे खेड्यापाड्यातील लोक ! तयाकथित मुशिक्षितांनीं त्यांना आजवर उपेक्षिलें होतें. माणसाचे दगड बनले असताना दगडी देवाविषयीं पूज्य भावना च तेवढी त्यांचा विरगुळा होता. आज सतानें त्यांना सहानु-भूतीचा शब्द दिला होता आणि सरें स्मारक म्हणजे काय हें आपल्या रसाळ वाणीनें सांगितलें होतें. खेडुतामध्यें श्रद्धा आहे. त्याचें भावजीवन अधिकाधिक विकसित केलें, उचित मार्गदर्शन केलें, तर प्रत्येक भारतीयाच्या हृदयाचें देऊळ बनउ.

पळापुलांनीं लपलेल्या गृक्षामध्यें दडलेल्या झापड्या पाहून मन आनदलें, फुल्लें. बाबा हि नित्याप्रमाणें प्रसन्न होते. गुगदु ग्रापरीवडील शाश्वत शांतीपटे जाण्याचा मार्ग त्यांना मिळाला आहे. दुपारीं ते हमत हसत म्हणाले, “मला किती यातना होतात त्याची कल्पना तुम्हाला कधी येईल ? मी जोरजोरानें ओरडलों अगतीं, रडलों असतीं, तर तुम्हाला कळलें असतें माझ्या पोटात किती दुःखतेंय तें. एवढें सरें कीं आजपर्यंत इतकी तीव्र वेदना

कर्फी झाली नव्हती. ” मग ते आपल्या वडिलांच्या आठवणी सांगू लागले, “ आजारात शात राहण्याची ही कला मी त्याच्यापासून शिकलों ते कधी आजारी पडले, कुठलें दुखणें वाढू लागलें, कीं शातपणें पडून राहत. अशा वेळीं ते इतर कुणाला जवळ हि येऊ देत नसत. ”

बुलुभाई बाबांना सांगत होते कीं, कोरापुटचे आदिवासी ओडिया हि समजू शकणार नाहीत; तेव्हा त्यांच्या सौरा, कथ भाषेंत अनुवाद करावा लागेल. बाबा आम्हाला ओडिया शिकण्याकरता सांगत असतात. म्हणून निर्मलानें विचारलें, “ मग तिथें गेल्यावर आदिवासींची भाषा शिकावी लागेल का ? ” बाबा हसू लागले, पण भाषणात हें सांगून म्हणाले, “ होय ! तुम्हाला त्याची भाषा हि शिकावी लागेल. आमच्या सार्थींनीं इंग्रजीच्या अध्ययनात वर्षेच्या वर्षे घालविलीं तेवढ्या अवकाशात ते हिंदुस्थानच्या सान्या भाषा शिकू शकत होते. मी सधाल परगण्यात (बिहार) मध्यें यात्रा करीत होतों तेव्हा सधाली भाषेचें अध्ययन मुरू केलें ती भाषा शिकून माझ्या ज्ञानात वृद्धि थोडी च होणार होती ? पण काहीं भाषा ज्ञानाकरता नव्हे तर प्रेमाकरता शिकायच्या असतात. ” भर समेत त्यांनीं आमची अशी हजेरी घेतली त्यामुळे आम्ही जागृत झालों आणि बुलुभाईला गुरु करून ओडिया शिकण्याचें ठरवून टाकले

भमजीवी आणि बुद्धिजीवी या भेदावर प्रहार करताना बाबांनीं सांगितलेली गोष्ट मोठी रोमहर्षक वाटली. शकराचार्य आपल्या शिष्यांना ब्रह्मविद्येचा पाठ शिकवीत होते त्यांना भेटायला कुणी एक सद्गृहस्थ तिथे आले. त्यांनीं शकराचार्यांना विचारलें, “ तुमच्या ह्या शिष्यवृंदात ब्रह्मविद्येंत सर्वांत अधिक पारंगत कोण झाला ? ” शकराचार्यांनीं उत्तर दिले, “ हे सारे बसले आहेत त्यांना तर ही विद्या अवगत आहे च पण जो निष्णात आहे तो बघा तिकडे पाणी भरतो आहे. ” झावरून हे सिद्ध होतें कीं, ज्याला पाणी भरण्याचे, लाकडें तोडून आणण्याचें काम दिलें होतें त्याला शकराचार्यांनीं पूर्वी च विद्या देऊन टाकली होती. “ प्रत्येकाला ज्ञानप्राप्तीचा अधिकार आहे व प्रत्येकाणें बाही ना काहीं शरीरपरिश्रम अवश्य केला पाहिजे माझी इच्छा तर अशी आहे कीं, विद्यार्थी व प्रोफेसरांनीं देखील चार तास अध्ययन व चार तास शेतात काम करावें ”

: २९ :

‘ स्त्री ’ शक्तीला आवाहन

आनंदपूर, रामचंद्रपूर, ताराकोट

१६-१८ फेब्रुवारी ’५५

आनंदपूरला आम्ही वैतरिणी नदीकिनारी राहिलों. तुडुंब भरलेल्या पात्रांत पोहताना ‘ नदी म्हणजे ईश्वराची कृपा ’ हे शब्द आठवत होते. माऊलीच्या अकावर घागडल्याचा विलक्षण आनंद होत होता. वैतरिणीचे स्नान पार पवित्र मानलें आहे. भरत-भूर्मीत जन्म घेतलेल्या मानवांकडून कळत नकळत कधी पाप घडले तर ते धुवून टाकण्याकरितां परमेश्वरानें पाठवलेल्या या नद्या ठिकठिकाणीं भेटतात.

“ विनोबा जें काम करीत आहेत त्यानें लोकाना पार तर भाकरी मिळेल पण खरें कार्य तर भक्तीनें च होणार आहे. ” अशा आशयाची टीका करणारा अग्रलेख एका वंगाली वर्तमानपत्रात आला होता. आजच्या भाषणांत याचाच त्यावरचें उत्तर होतें. “ मी भक्त आहे. आज जें कार्य करीत आहे तें भक्तिमार्गाचें च आहे. लोकामध्यें त्याग व प्रेमाची भाषा साक्षात् लोकांच्या हृतीमध्ये दिगून येईल तेव्हा हिंदुस्थानची पारमार्थिक शक्ति वाढेल, इहलोकची शक्ति वाढेल आणि धर्म दि परिपुष्ट होईल. ”

वर्तमानपत्रात नुकती च एक भजेदार बातमी प्रसिद्ध झाली होती की, न्यूयॉर्कमध्ये 'बायबल'ला जमिनीत पुरून ठेवले आहे व लकेच्या बुद्धधर्मीय लोकांनी त्याचे अनुकरण करण्याचे ठरवले आहे अन् ते त्याचा त्रिपिटक नावाचा ग्रंथ जमिनीत पुरून ठेवणार आहेत. कारण काय तर म्हणे त्यांचे ॲटम आणि हैड्रोजन बॉम्बपासून रक्षण व्हावे. ही बातमी वाचून विनोबा ताराकोटच्या भाषणात म्हणाले, "हे दोन्ही ग्रंथ जमिनीत गाढण्याऐवजी प्रत्यक्ष जीवनात उतरवाल तर कुठल्या हि शस्त्राचे भय राहणार नाही, आणि त्याने सान्या जगाचे रक्षण होईल." मग ते स्त्रियांच्या शक्तीला आवाहन करीत म्हणाले, "लढाया थांबविणे तुमच्या हाती आहे. ज्याच्या हाती मुलाना शिक्षण देण्याचे काम आहे त्याच्या हाती सारे काही आहे. तुम्ही पुढाकार घ्या व समाजाचा कारभार हाती घ्या. स्त्रियामध्ये ही शक्ति प्रकट झाली तर भूदान यशस्वी होईल, सर्वोदय येईल आणि लढाया थांबतील. लढायाना पूर्णविराम देणे तुमच्या हाती आहे."

भूदान सर्वोदय शांति ! बाबा स्त्रियांची सुप्त शक्ति जागवत होते. एखाद्या वैज्ञानिकाने अगदी असे च 'अणु' शक्तीला जागवले असेल. एकेक चित्र डोळ्यासमोर झळकत होते. दीर्घ तपश्चर्येने क्षीणकाय झालेल्या तथागताला रीर पाजणारी सुजाता, शाश्वत सुराच्या मार्गावर 'सर्व शरण गच्छामि' म्हणत कोमल पावळना राजप्रासादापासून दूर दूर समुद्रापलीकडे नेणारी सधमित्रा, तिच्या सुरात सूर मिळवून 'बुद्ध शरण गच्छामि' हा मंत्र उच्चारून जियाचा होम करायला निघालेल्या त्या हजारो भिक्षुणी,... याज्ञवल्क्याने माझ्या प्रश्नाला उत्तर दिली. तो ज्ञानी आहे, त्याला आता कुणी प्रश्न विचारू नका, असे आत्मविश्वासाने विद्वत्सभेत बोलणारी मार्गी, प्राचीन भारतातील तेजस्वी स्त्रियांची ही अशी अभिमानास्पद परंपरा आहे. काळाचे चक्र चालू आहे. धर्मचक्र त्याहून गतिमान झाले आहे. आता हा 'सत' सूर्याजी वगून दोर कापायला निघाला आहे. त्याचे म्हणणे च आहे 'बापाचे घर मुलीचे नमतें च.' पुढे हि निने जोडले नाही म्हणजे मागचे सुटलेले व पुढचे न जोडलेले म्हणजे ती भिती मुक्तपणे पराक्रम करू शकते !

सोसायत्याचा वारा सुटला. जणु तो साथ देत होता. मी गुणगुणू लागले,

बिजली नाचेल गगनात, वादळ होईल जोषात ।

जगल जळेल वणव्यात, मगल होईल देशात ॥

बौद्ध साहित्यातली एक कहाणी आहे. एकदा फार मोठा दुष्काळ पडला होता. तथागताने साऱ्यांना बोलाविले आणि विचारले, “कोण उचलेल दुष्काळनिवारणाचे काम ?” राजा विनम्र होऊन बोलला, “भगवन्, माझी शक्ति सीमित आहे, मला क्षमा करा” सेनापति मस्तक नमवीत म्हणू लागला, “भगवन्, मी दुर्बल आहे.” धनिक श्रेष्ठाने चरणस्पर्श केला. “भगवन्, माझी संपत्ति अत्यल्प आहे” दूर कोपऱ्यात बसलेली दरिद्री सुप्रिया हें सारें ऐकत होती ती हळूच म्हणाली, “भगवन् ! मी हें काम उचलू शकते, कारण प्रत्येक घरात जे काही आहे, ते सारें माझे आहे.”

: ३० :

शांतीचा मार्ग

सरगचिला, रसालपुर, सुजनपुर

१९-२१ फेब्रुवारी '५५

किती दाट धुके होतें आज. जवळचा माणूस देखील दिसनासा झाला. मनात विचार आला, “सूर्यनारायणांनी आज सुट्टी तर नाही घेतली ?” पण हळूहळू ते जागे होऊ लागले. धुकें विहू लागलें. प्रकाशाची किरणे हलकेंच प्रकट लागली. मी अमळ दृष्टि आजूबाजूला फिरवली, तों प्रत्येकाच्या केसावर झळले मोतीं विखुरलेले दिसले. जणू दवत्रिदूचा अभिषेक च झाला होता.

साऱ्यांच्या विनंतीवरून बाबांनी थोडा वेळ पालखीत बसण्याचें कबूल केलें. पण या तीन दिवसात मिळून ते जेमतेम चार सहा मैल पालखीत बसले असतील. मैल दीड मैल झाला की ते खाली उतरून चालू लागायचे. डॉक्टरांच्या सल्ल्याने ते आता दर तासाला म्हणजे दिवसातून अठरा वेळा दर्ही, दूध घेतात. आज ते विनोदात म्हणत होते, “दिवसातून अठरा वेळ राणारा महापुरुष कुणी पाहिला आहे ? पोटावर अभिषेक मुरू होता च सतत

महादेव शात होऊ लागले. अठरा वेळ खाणें म्हणजे मी गीतेचे अठरा अध्याय च खातो !” जयदेवभाई त्याच्याकरिता दही आणतात तेव्हा राधा विचारतात, “आता कोणता अध्याय देतोस ?” जयदेवभाईने अध्यायाचा आकडा सांगितला कीं मग ते त्या अध्यायाचे श्लोक मनात म्हणत दही खाऊ लागतात.

कर्नाटकमध्ये विद्यालयात उच्च शिक्षण घेणाऱ्या ‘जयसिंगा’ला त्या शिक्षणात ‘राम’ वाटेना. तें सोडून तो मूलोद्योग शिक्षणातला रस चाखण्याकरता बापूच्या सेवाग्रामला पोहोंचला. तिथले ट्रेनिंग पुरें करून पजावात त्या शिक्षणाचा विचार पसरविण्याचें काम तो करू लागला. पावसाळ्याचे दोन महिने गंगेच्या काठी घालून विनोबांनीं यात्रेला पुन. आरंभ केला. जयसिंगाचें मन पूर्वीपासून च विनोबांबरोबर भ्रमण करीत होतें. आठ पधरा दिवस तरी विनोबा यात्रेत राहण्याची परवानगी देतील कीं नाहीं अशी शका वाळवून च एक दिवस तो यात्रीदलात सामील झाला. पण त्याचें भाग्य च थोर ! आठ पधरा दिवसासाठीं यात्रेत पोहोंचलेला ‘जयसिंग’ चार वर्षे झालीं आपल्या स्थानावर निमूटपणे, शातपणें मूकसेवा करीत आहे. बाबांनीं आपल्या लाडक्या शिष्याचें नाव ‘जयदेव’ करून टाकलें. जयदेवाचें अस्तित्व आज हि भासत नाहीं.

आज विद्यार्थ्यांनीं विनोबांना मोठे छान प्रश्न विचारले त्यापैकी एक प्रश्न होता, “नैतिक व भौतिक उन्नति बरोबर च होऊ शकतात का ?” बाबांनीं मार्मिक शब्दात उत्तर दिलें, “दोन्हींमध्ये काहीं फरक नाहीं. दोन्ही मिळून एक च वस्तु उरते. दुसऱ्यांना मदत करणें हें मोठें धर्मकार्य आहे. त्यानें चित्तशुद्धि होते. ही च गोष्ट देशसेवेला हि लागू आहे. हिंदुस्थान दुसऱ्या देशावर स्वारी करून त्याला छुटून आपल्या देशाला सपन्न करण्याचें ठरवील तर भौतिक उन्नतीबरोबर आध्यात्मिक पतन हि होईल आध्यात्मिक पतन झालें म्हणजे भौतिक उन्नति जास्त काळ टिकू शकत नाहीं. मग दोन देशांमध्ये लढाई सुरू होईल आणि त्या च नरोत्तर भौतिक अवनति हि होईल. पण भूदान यशद्वारें लोकामध्ये सद्भावना निर्माण होईल, म्हणजे आध्यात्मिक उन्नति होईल. गरिबांना जमिनी वाटल्या जातील तर ते अधिक उत्पादन करतील नी भौतिक उन्नति होईल. मनुष्य आपलीं सासारिक कर्मे

परमेश्वराला अर्पण करित जातो तेव्हा भौतिक उन्नतीबरोबर च आध्यात्मिक उन्नति होते. हें च भक्तिमार्गाचे वैशिष्ट्य आहे.”

स्वीडनची इरिना सकाळीं च आली होती. आजचें भाषण ऐकून तर ती वेद्द खूप झाली. तिच्या देशात हि हा च प्रश्न होता, अन् त्याचें उत्तर तिला आज मिळालें होतें. आनंदाच्या भरात तिनें माझा व निर्मलाचा हात पकडून आम्हाला ती शेजारच्या तलावावर घेऊन गेली तलावाच्या पाण्यात अस्ताला जाणाऱ्या सूर्याचें प्रतिबिम्ब पडलें होते. जणू तें म्हणत होतें, ‘जगाच्या एका कोपऱ्यात तुमची आणखी एक बहीण आहे. तिचा रंग पाहून जग तिला आपल्याजवळ फिरवू देतील देत नाही. तिचा हात हातीं घ्याल कीं नाही?’

भयाच्या काळोखात बुडून गेलेल्या जगातून कुणी हि मुसafir इथें आला कीं त्याला एखादा तरी दीप गवसतो च. शेजारच्या सिंधापूर गावचे लोक वाचाना येऊन म्हणू लागले, “आमचें गाव ग्रामदानात देण्याची आमची पार इच्छा आहे. आम्ही सलोख्याने राहू, बहुभावानें एकत्र नादू, सारे मिळून विहिरी पाधू, उत्पादन वाढवू, शाळा सुरू करू ”

इंग्लंडहून आलेल्या समाजवादी तरुणानें तें पाहिलें आणि ‘हीं छोटी छोटीं गावें जगाचें नेतृत्व करतील’ हे वाचने शब्द ऐकले तरी हि त्यानें इतर परदेशी पाहण्याप्रमाणे प्रश्न विचारला च, “युद्धें कशीं नाहींशीं होतील?” वाचा मागून म्हणाले, “जमिनीचे वाटप करायला निघालेल्या माणसाला हीं जाहेरचीं माणसें हा च प्रश्न का विचारतात? ह्याचें कारण असें आहे कीं, आमचा मार्ग प्रेम आणि शांतीचा आहे. ह्या मार्गाला जर यश मिळालें तर त्याचा परिणाम सान्या जगावर होईल आणि विश्वशांतीचा मार्ग सुस्पष्ट होईल.

“मूलभूत जीवन परिवर्तनाचें कार्य केवळ बाह्य विचारानें होणार नाही त्याकरता तत्त्वज्ञानानें अधिष्ठान हवें. देशातील निरनिराळे अवयव एकमेकांवर प्रेम करतात, परस्परांच्या सुखदुःखात सहभागी होतात, कारण त्यात एक चेतनाची अनुभूति आहे. त्या च प्रमाणें मानवगमाजात देखील एकात्मतेचा, एकचेतनेचा अनुभव रायग पाहिजे मग आम्हाला संपत्ति यांनाची भीति वाटणार नाही व त्यांना हि आमची भीति वाटणार नाही. गरिबांच्या पोटाची भूक आम्हाला लागेल आणि दुःगितांच्या दुःखानें

आम्ही द्रवित होऊं. आमच्या बालकांना, तरुणांना, असें आत्म्याच्या व्यापकतेचें दर्शन व्हावें अशी माझी तीव्र इच्छा आहे.”

सुजनपूरला दाट आंब्यांच्या झाडींत दहा दहा मैलांवरून आलेले खेडूत शांतपणें ऐकत होते. आजवर त्यांच्याकडे असें कुणी आलें नव्हतें; जे आले होते ते सारे ‘घेणारे’ होते. कुणी त्यांना मत्तें मागितलीं होती, कुणी फंड. आज हा ‘देणारा’ आला होता. ब्रह्मविद्येचा धक्का त्याच्या मुखावाटे पडत होता. ते तहानेले होते, घटाघटा पीत होते, तृप्त होत होते, पावन होत होते, धन्य होत होते !

झोंपण्याची वेळ होऊन गेली. ‘कुसुमअप्पा, चला, झोंपा ना आतां !’ एका ओडिया अप्पा (ताई) ची प्रेमळ आज्ञा ऐकू आली. मी कागद आवरले. जवळ झोंपलेल्या इरिनाच्या अंगावर पांघरून घालून कदील विझवला. त्या अंधारांत बात्रांचें वाक्य कानांत घोळत होतें : “मैं चाहता हू कि हमारे बच्चों को, नौजवानों को आत्मा की व्यापकता का दर्शन हो जाय ।”

: ३१ :

आधुनिक तीर्थक्षेत्र

रामचंद्रपूर

२२ फेब्रुवारी '५५

बाबूंचें दाट वन, आंब्यांचीं हिरवीं गुथगुथीत झाडें, वड-पिंपळांचे ऋषितुल्य वृक्ष, सत्यश्यामला सृष्टि या सर्वांचा आस्वाद घेत बरी-रामचंद्रपूरला पोहोचलों. हें गाव गोपनाबू व रमादेवीचें तपस्यास्थान आहे. इथें आश्रम, कस्तुरबा केंद्र, प्रसूतिगृह आणि नई तालीमचें केंद्र आहे. हें अहिंसक क्रांतीचें ‘पॉवर हाऊस’च आहे. इथून च सान्या उत्कलला बीज मिळते. प्रथम बरीच्या कस्तुरबा केंद्राच्या दवाखान्यात बात्रांचें स्वागत झालें. आज माता कस्तुरबांची पुण्यतिथि होती. शिवरात्रीच्या दिवशीं तुहंगांत देहत्याग केलेल्या या वीरमातेच्या स्मरणानें सुपुत्राचे डोळे पाणावले. त्यानें आसवांनीं

भिजलेल्या शब्दफुलाची ओंजळ मातेच्या चरणावर ठेवली. “ज्यांनी आयुष्याचे सारे क्षण धर्मकार्याकरिता वेचले त्याचा मृत्युदिन म्हणजेच ईश्वर मीलनाचा दिन, अतिशय पवित्र दिन, मानला जातो.”

ब्राह्मणी नदीच्या काठावर वसलेल्या रामचंद्रपूरच्या आश्रमात प्रवेश करताच शुभ्र खादी परिधान केलेले स्त्री-पुरुष, मुलें बाळें दिसू लागलीं.

आरती, शखनाद, सूराजली, स्वागतात कुठली हि कमतरता नव्हती. आवे, पेहू, काजू, चिक्कू, नारळ, खजूर इ० मोसमी फळांनीं लदवदलेल्या झाडाशीं हितगुज करीत आश्रमाच्या सुंदर, स्वच्छ सारवलेल्या झोंपड्या उभ्या होत्या. ठिकठिकाणीं सुंदर रागोळी होती. या सान्यावर तर मन मुग्ध होतेंच, पण त्या हि पेक्षा आश्रमाच्या या मनमिळाऊ भगिनींवर मन अधिक मुग्ध झालें. त्याच्या सहज प्रेमाच्या प्रवाहात जणू आम्ही दिवसभर डुबत होतो! त्याच्यापैकीं इंदिरा आमच्याबरोबर यात्रेंत राहिली होती. तिचा खेळकर स्वभाव, हेमप्रभाचा कामसूपणा, सरोजचा मायाळूपणा ह्यांनं आमच्यामध्यें कौटुंबिक वातावरण निर्माण झाले होतें. बोकू (रमादेवी) वर या सान्या मुलींचा भारी जीव दिसतो, व चुनीअप्पा (अन्नपूर्णादेवी) रडत त्यांना फार अभिमान वाटतो. इंदिरा, सरोज सान्या स्वागतसमारम्भाकरिता पूर्वीच इथें पोहोंचल्या होत्या. हिरव्या रंगाच्या बारीक काठाच्या पाढऱ्या साड्या नेसलेल्या आमच्या आश्रमाच्या भगिनी चपलतेनं कामें आटोपीत होत्या. आम्हाला तर त्यांनीं सुट्टीच घ्यावला भाग पाडलें. ‘एक दिवस आमच्याबरोबर घालवा. कुणास ठाऊक, पुनं वेव्हा भेट!’ इला म्हणत होती. मग झाडावर चढून कैत्या खाव्या, दगड मारून रानघोरें वेंचावीं, तहान लागली कीं शहाळ्याचें पाणी प्यावें आणि आश्रममन्याशीं गप्पा वराव्या, हा कार्यक्रम दिवसभर चालला होता. त्यांनीं मायेनं केलेले व प्रेमानें वाढलेले पदार्थ खाताना वाटलें, देवांनीं आपल्याला उट बनवले असते तर निती बरें झाले असतें!

सायंकाळच्या प्रवचनात वाचनां सांगितलें, “इथे सेवाकार्य चालू आहे, म्हणून हें एक तीर्थस्थानच झालें आहे.” नई तालीमच्या शिक्षकांना ते

म्हणाले, “ तुम्हाला समाजात नवीन मूल्याची स्थापना करायची आहे, समाजातील दुधाचें दही करायचें आहे. ” येथील शिक्षक आणि विद्यार्थी भूदानकार्याला बराच वेळ देतात. त्यापैकी काही तर पूर्ण वेळ देत आहेत

सूर्यास्त होऊन गेला होता. ब्राह्मणीच्या जलप्रवाहावर रजनीची काळी छाया दिसू लागली. आश्रमकन्या ‘गीता प्रवचना’वर रागाच्या सहा घेत होत्या. बाबा त्यांना म्हणाले, “ आता मूर्तिपूजेचा काळ राहिला नाही या काळात निरहकार सेवा, भक्तिमय जीवन आणि ज्ञानविषासा असेल तर त्यानेच तुमचें उत्थान होईल. सर्वत्र देवाचेंच दर्शन करायला शिका समोर कोधी असो वा कुणी निष्ठुर असो, त्याच्यामध्ये हि देव पाहायला शिका ”

***

: ३२ :

पांवा नाही तर सुदर्शनचक्र

सैयदपूर, प्रीतिपूर, राधारमणपूर

२३ २५ फेब्रुवारी '५५

‘ भूमिविप्लव (भूमिकाति) सफल हो ! ’ प्राथमिक शाळातील कोंबळीं मुलें कोमल आवाजात जयघोष करीत होती सारी आपआपल्या शाळा समोर शिस्तीने उभी होती त्यातील काही मुलें मुसलमान आहेत हैं त्यांच्या हातातील उर्दू फलकावरून कळत होतें साऱ्याचा उद्घोष एकच होता आजवर भूमिदानयज्ञाचा जयघोष होत होता. पण आज सय्यदपूर मध्ये भूमिकातीच्या जयघोषाला सुरवात झाली एकेक पाऊल पुढें पडत आहे आज सय्यदपूर, उद्या सारा उत्कल नी परवा समस्त भारत हाच उद्घोष करील “ भूमिकाति सफल हो ! ” लक्षावधि मुत्वादन एकाच वेळी निघालेला एकलिंगभावाचा निनाद सर्वत्र दुमदुमू लागेल, जग जागे होईल, डोळे चोळत चोळत दृष्टिक्षेप टाकील, साऱ्या भारतात कुणी ‘ भूपति ’ उरलेला त्यांना दिसणार नाही, करेच ‘ भूमिपुत्र ’ आढळतील अन् मग सारें विध भारताला साथ देत म्हणू लागेल, ‘ भूमिकाति सफल हो ! ’

प्रीतिपूरला पोहोचून शाळेत मिळालेल्या एका खोलीत सामान लावत होतें तों च मोठ्या लाल लाल फुलाचा झगा घातलेल्या एका पाश्चिमात्य वृद्ध स्त्रीला घेऊन महादेवीबाई आमच्या खोलीत येताना दिसल्या. त्या बाई मिसेस चेस्टर बोल्स होत्या. “मिस्टर चेस्टर बोल्स यांना एकाकी ब्रह्मदेशाच्या पतप्रधानांनी बोलाविल्यामुळे मला एकटीला च याव लागल. त्याची इथं येण्याची व एक दिवस विनोयाने रोगर घालविण्याची पार इच्छा होती. विनोयाच्या अभिनव प्रयोगातून आम्ही बरेच दिवसापासून ऐकत होतो. पण आज प्रत्यक्ष पाहण्याचा योग जुळून आला.” असं त्या सांगत होत्या. भारतातील अमेरिकेच्या भूतपूर्व परराष्ट्रीय वकिलाची ही पत्नी अगदी आमच्यामध्ये मिसळून गेली. माझ्याजवळ जमिनीवर च आपला मिठांना पसरवीत त्या म्हणू लागल्या, “आज माझी अनेक दिवसाची इच्छा पूर्ण होत आहे.”

त्यांनी जेवणात मिळालेला वरण भात आवडीने खाळा. जेवणानंतर त्या वामकुक्षी करतील असं वाटलं. म्हणून मी म्हटलं, “तुम्ही जरा पडा.” तर चटकन रमालाने कपाळावरचा घाम पुसत त्या म्हणाल्या, “छे ! छे ! मला तर हे गाव पाहायचय.” मग भर दुपारी धुळीने मापलेल्या रस्त्यावर त्या मोठ्या मौजेने चान्द्र लागल्या. इरिना बरोबर होती च. त्या दोघींचे उत्साहाने फोटो घेणे सुरू होतं. प्रत्येक घरानून स्त्रीपुरुष बाहेर येत, कुतूहलाने बघत आणि अगत्याने घरात बोलावीत. “अरे बा ! त्या आपल्याला घरात बोलावतात वाटत !” (Oh ! do they invite us ?) बोल्सबाईंना भलतं च आश्चर्य वाटत होतं. इरिना त्यांना आपले अनुभव सांगू लागली. “अहो, ते घरात बोलावतात एवढं च नव्हे तर प्रेमाने, आप्रहाने खाऊ-पिऊ देतील घालतात.”

. रोहयातली नागडी उघडी पोरं इकडून तिकडे वागवत होती, मातीच्या झोपट्या, गुरादोराचे गोटे, तादूळ भरलेल्या कणक्या, भिंतीवर बापलेल्या गोवण्या, सोन्याचादीचे दागिन्यांनी मडून लावत दाराभाट उभ्या राहणाऱ्या मुगा, दारासमोर गुटत्या खाटेवर नातरंगना गेल्याच्या आजीबाई— एकेक गोष्ट त्या न्याहाळत होत्या व जिजाबेने विचारित होत्या. हें सारं जीवन त्यांना कितीतरी अनोळखी, अपरिचित वाटत होतं. त्यांचे जग किती वेगळं

होतें. डौलानें सजलेले मजल्यावर मजले, भरधाव धावणाऱ्या मोटारी, धावपळीचें जीवन, कधीं कधीं त्याचा अगदीं कटाळा येतो व अशा शांत जागीं जाऊन रहावेसें वाटतें असें त्या म्हणत होत्या.

अलीकडे बागाची तब्येत चांगली नाही तरी हि ते रोज पहाटे अडीच वाजता उठतात, दहा बारा मैल चालतात, नेहमींप्रमाणें दिवसभर सारीं कामें करतात. हें ऐकून बोल्सब्राईना आश्चर्याचा धक्का च बसला ! बागांनीं निष्ठान्यावर पडल्या पडल्या च त्याचेशीं चर्चा केली. “विश्वशांतीचीं लक्षणे तुम्हाला दिसतात का ?” ह्या त्याच्या प्रभावर बागा म्हणाले, “दिसतात तर ! आजकाल लोक ‘One World’ ची भाषा बोलतात आणि तिकडे विज्ञानाची देखील इतकी प्रगति झाली आहे की भविष्यकाळात त्याच्या प्रयोगानें मानवसमाजाचा एक तर संहार होईल नाही तर मानवाला अकूल येईल, त्याची बुद्धि प्रकट होईल व मग ज्या हातांनीं हीं संहारशस्त्रे निर्माण केलीं त्या च हातांनीं त्या शस्त्राचा नायनाट होईल आज मानवासमोर दोन च मार्ग आहेत.” मग नेहमींच्या मिस्तिक स्वभावानुसार हसत हसत ते म्हणाले, “अन् मग जें वायव्यला साध्य झालें नाही तें विज्ञान करून दाखवील. दर रविवारी चर्चमध्ये ज्या तत्वाचें प्रतिपादन करायचे त्या च तत्त्वाना उरलेल्या सहा दिवसात विसरण्याचा कार्यक्रम चालू आहे ना सध्या ?” बोल्सब्राईना हसता हसता पुरेवाट झाली. सध्याकाळच्या शांत जमावासमोर बागांनीं आज हा च विषय हाताळला. ते म्हणाले, “जगात एक तर भगवान् श्रीकृष्णाचा पावा चालेल नाही तर त्याचें सुदर्शन चक चालेल.”

दुपारच्या कार्यस्तूर्तीच्या बैठकीत एकेक उत्साही व्यक्ति उठून उभी राहत होती व नातिकार्याला सपूर्ण वेळ देण्याचा सङ्कल्प करीत होती. भेटीला आलेल्या प्रत्येक इसमानें बागाना दानपत्र अर्पण केलें. बोल्सब्राई त्या दृश्यानें चांगल्या च प्रभावित झाल्या.

रात्री शौपण्यापूर्वीं तासभर बागाचें ओड्डियाचें अध्ययन चालू असतें. त्या वेळीं बोल्सब्राई किती तरी वेळ बागाच्या खोलींत बसून त्यांना न्याहाळीत होत्या अन् मग मला येऊन म्हणाल्या, “Indeed he is a lord of energy” (सरं च, हे उत्साहाचे सम्राट् आहेत.)

राधारमणपूरच्या सभेत जमिनीचें वाटप झालें. जणु दरिद्रनारायणाचा पूजेचा सोहळा चालू होता. सतत दरिद्रनारायणाला शात करण्याकरता भूमीचा अभिषेक होत होता. अहिंसेची प्रतिष्ठापना कृतिद्वारे करण्याचा समारंभ होता तो. प्रत्येक कुटुंबातील एकेक व्यक्ति सामोरी येई अन् तिला मंगल टिळा लावून, सुताचा हार घातून जमिनीचे प्रमाणपत्र दिलें जाई. कालपर्यंत ज्याच्याजवळ हवा, पाणी, आकाश व सूर्यप्रकाशाखेरीज काहीं हि नव्हतें त्याला आज त्याचा भूमीचा अधिकार प्राप्त होत होता. सस्मित मुद्रेनें तो जेव्हा धोळक्यातून उठून सामोरा येई तेव्हा जणू तो मूकपणें म्हणे, 'पहा ! अजून माणूस मुर्दाड झाला नाही, काळीज गमावून बसला नाही. तो हि द्रवू शकतो, पाझरू शकतो. ही भरतभूमि आहे. अनेक ऋषिमुनींच्या, सतसत्पुरुषांच्या तपस्येनें पावन झालेल्या या भूमीतील कणाकणात पुण्यसचय झाला आहे. इथे सारे 'भूमिपुत्र'च राहतील, 'भूपति' कसे टिकतील ?' आणि हे पावन दृश्य पाहणारे ते असख्य रेडूत ! ते आता आपआपल्या घरीं परत जातील. कुणी आपल्या वृद्ध पित्याला, कुणी आपल्या अपंग मातुश्रीला, कुणी आपल्या रुग्णशय्येवरील पत्नीला, मोठ्या अभिमानानें ह्या घटनेचा वृत्तान्त सांगेल नी म्हणेल, "आता जमाना बदलला आहे तर का ! गाधीबाबानें जें वचन दिलें होतें ना, तें पूर्ण करायला त्याचा चेला आलाय बघा तो म्हणतो, शेजाऱ्यावर प्रेम करा, आधीं दुसऱ्याला द्या नी मग तुम्ही खा, म्हणजे तुमचें भोजन व भजन दोन्ही साधतील. अग मोडून मेहनत करा, परिश्रम करा. श्रमाविना जीवन चोरीचें होईल."

: ३३ :

क्रांतीचें साक्षात् दर्शन

मानपूर

२६ फेब्रुवारी '५५

ज्याचे नाव ऐकता च भयानें लोकांच्या हृदयाचा थरकाप होई व चेहरा काळवडून जाई तो च 'चड अशोक' जनतेचा हृदय सम्राट् झाला. ज्याच्या पराक्रमानें अशोकाच्या हतृक्षेनात क्रांति झाली, त्या च कलिंग वीरांचे वंशज आज पूर्वजांची उज्ज्वल परंपरा कायम राखीत आहेत आता एका सम्राटाच्या च नव्हे तर प्रत्येक मानवहृदयातील स्वामित्वभावनेला तिलाजलि देण्याचें काम चालू होतें उत्तर प्रदेशात मगरोठ या गावानें स्वामित्व विसर्जन करून भारतात भूमिकातीचा श्रीगणेशा केला, तर मानपूरनें उत्कलमध्ये. आजवर ग्रामदानात मिळालेल्या खेड्यात बावा कधीं गेले नव्हते तो मान मानपूरनें च पटकावला. तेथील सर्व भूमिपुत्राचें दर्शन करण्या करता बावा आज तिथे जात होते.

चारी बाजूची सृष्टि धुक्याच्या पाघरणात लपली होती. समुद्र जवळ असल्यामुळे वैतरणीचा प्रवाह देखील सागरासारखा विशाल बनला होता. जहाज कुठल्या दिशेन जात आहे ते कळत च नव्हते. भूमिकातीच्या जय जयकारानें आसमत निनावू लागलें. तो आवाज ऐकता च कळलें की मानपूर जवळ आलें आहे. मानपुरवाले टाळ मृदंग घेऊन हर्षोत्कटतेने नाचू लागले. त्याचा आनंद हृदयात मावत नव्हता, तो त्याच्या चेहऱ्यावर ओसडत होता. त्याचे डोळे नव्या चैतन्याने, नव्या जाणिवेने, चकाकू लागले. उत्साह मूर्तिमत होऊन त्या खेड्यात अवतरला होता. खेडें आरशासारखें स्वच्छ होतें नी गावकऱ्यांच्या हृदयासारखे निर्मळ.

“तुम्हीं एक महान् धर्मकार्य केलें आहे. तुमचें कल्याण होईल.” बावांनी त्या वीराना आशीर्वाद दिला. विजेचा सचार झाल्यागत सारे दिवसभर दकडून तिकडे धावत होते, पळत होते, पाहुण्याची व्यवस्था करीत होते. उत्कलचे मुख्य मंत्री हि मानपुरवाल्याचें कौतुक करायला आज च इथें

आले होते. आजचें साधें जेवण केवढें रुचकर वाटत होतें. जणू गावकऱ्याच्या मधुर कार्याची मधुरता त्यात उतरली होती.

विनोबाचा सदेश घेऊन काहीं सेवक मानपुरला गेले नी त्याचा सदेश सांगितला, “भूमि आपली माता आहे, आपण सारीं तिचीं लेकरें आहोंत; भूमिमालक म्हणवून घेणें हा अधर्म आहे भूमिपति ईश्वर आहे. सारी जमीन गावाची करून गावाचें कुटुंब करा, सारे भाऊ भाऊ व्हा.” गावकरी विचार करू लागले. म्हणणें पटत होतें, पण तें सारें अमलात आणण्याकरता काहीं अडचणी समोर होत्या. मनोभूमीमध्ये विचारबीज पेरलें गेलें. भूदानाचे कार्यकर्ते आपल्या सेवेचें पाणी घालीत होते; मग रोपटें उगवल्यावाचून कसें राहील ?

गावकऱ्यांनीं ग्रामदान देण्याचे कबूल केलें. साऱ्या उत्कलमध्ये विद्यु-द्वेगानें ही बातमी पसरली. मानपूरचे नाव वर्तमानपत्रात झळकलें, वकिलाच्या वार हममध्ये, हब्रमध्ये, ज्याच्या त्याच्या तोंडीं ‘मानपूर’चें नाव झालें. गेल्या वैशाखीला तेथील जमिनीचें पुनर्वितरण झालें. आता मानपुरात जमिनीचा मालक कोणी उरला नाहीं. जमीन सारी देवाची झाली होती. सोयीकरता, व्यवस्थेकरता, प्रत्येक कुटुंबातील सव्येप्रमाणें जमीन दिली गेली. गावात एका ‘सर्वोदय-मंडळ’ हि स्थापन झालें. हें मंडळ गावचा कारभार करतें. गावात चरखा पोहोंचला होता, त्या च बरोबर क्रांतीचीं इतर अवजारे हि पोहोंचलीं होती.

दुपारीं सारे गाववाले बाघाना भेटायला आले. ज्याचें नाव ऐकून त्यांनीं महान् कार्य केले होतें त्याला सारे डोळे भरून पाहत होते, कृतकृत्य होत होते. पण तो तर नाम, रूप मिथ्या मानून वेवळ परमेश्वराला च सत्य माना, असें सांगत होता. प्रेमाचें हितगुज चालू झालें. गावकऱ्यांनीं आपल्या कामाची माहिती देत सांगितले, “दर पौर्णिमेला व अमावास्येला सर्वोदय-मंडळाची बैठक होते.” बागनीं विनोद केला, “पौर्णिमा तर ठीक आहे, पण अमावास्येच्या दिवशीं बुद्धीमध्ये आधार तर नाहीं राहत ना ?” गावच्या निष्ठावान् सेवकांनं - शिवचरणभाईनीं - लागली च उत्तर दिलें, “जगाच्या दृष्टीनं अमावास्येला आधार व पौर्णिमेला प्रकाश असतो पण आम्ही तर देवाचें नाव घेऊन कामाला लागलों आहोंत, म्हणून आम्हाला

दोन्ही दिवशीं भरपूर प्रकाश मिळतो.” हें उत्तर ऐकून बाबा खूद झाले व म्हणाले, “तसें पाहिलें तर परमेश्वराचे सारे च दिवस चागले असतात. पण हे दोन दिवस विशेष चागले आहेत. भक्त जेव्हा परमेश्वरापासून अलग होऊन जगात काम करतो तेव्हा चद्राप्रमाणें त्याचा प्रकाश मिळतो व तो जेव्हा परमेश्वरामध्ये विलीन होऊन जातो तेव्हा अमावास्याच्या रात्रीप्रमाणें आकाशात अगणित तारे दिसू लागतात ”

बाबांनीं दुसरा प्रश्न केला, “गावात काहीं दुःख तर नाहीं ना ?” शिवचरणभाई बोल्ड लागले, “जें काहीं दुःख होतें तें आता राहिलें नाहीं. भूदान समितीनें पुष्कळ च मदत केली. मानपुरचें नांव सान्या हिंदुस्थानात प्रसिद्ध झालें आहे ह्याची आम्हाला जाणीव आहे. आमच्यावरील जबाबदारीची आम्हाला जाणीव आहे. आता आम्हीं ह्या कामाचा झेडा उचलला आहे. जिथें जाऊ तिथें ह्या कामाचा प्रचार करू. मात्र कधीं कधीं मनात अशी अमद्व शका येते कीं कुणी येऊन आम्हाला कुबुद्धि देईल, आमची मति फिरवील, तर सारें आजवर केलेले काम विधडून जाईल, पण अशा वेळीं आम्ही तुमचें स्मरण करतो. तें स्मरण आम्हाला बळ देतें ”

शिवचरणभाईचा गळा दाटून आला. अगावरच्या उपरण्यानें डोळे पुसत पुसत ते पुढे गेल्ले लागले, “आम्ही आमची उत्तरोत्तर प्रगति करीत जाऊ ”

विशाल आकाशापासीं मावळच्या सूर्याच्या साक्षीनें सान्यानीं भक्ति भावानें प्रार्थना केली. विनोबा म्हणत होते, “खेड्याच्या विकासाचें माझें जें स्वप्न आहे तें मानपूरमध्ये साकारेल अशी मला आशा वाटते.”

सूर्य अस्ताला गेला व घराघरात इवलाले दीप स्निग्धपणें प्रकाशू लागले. आम्ही प्रत्येक घरात जाऊन गृहिणींशीं चार प्रेमाचे शब्द बोलत होतो. निळ्या आकाशात असंख्य तारका चमकत होत्या - जणू दिवाळी साजरी होत होती इकडे घरातलावर प्रत्येक हृदयात विचारदीप तेवत होता. प्रत्येक गृहलक्ष्मीच्या चेहऱ्यावर सुप्त, शांति नी समाधान विलसत होतें. देणारे आणि देणारे सारे एकरस झाले होते. त्यांच्यामध्ये सहकार निर्माण झाला होता. व्यक्ति आणि समाज हा भेद उरला नव्हता. स्वार्थ आणि परार्थ यामध्ये विरोध राहिला नव्हता आज मानपूरमध्ये एक ज्योत पेटविठी

गेली. अशीं असख्य खेडीं या जाणिवेनें एकत्र येतील. चिमुकल्या ज्योतीचा प्रचंड वणवा वनेल नी त्यात सर्व मानवताविरोधी जुनीं मूल्ये, जुन्या रुढी, जुन्या जाणिवे भस्म होऊन जातील. नव्या जाणिवेनें, नव्या उमेदीनें, नव्या स्वाभिमानाने उत्स्फूर्त होऊन गोरगरीब, शेतकरी, भूमिहीन उठून उभे राहतील. त्या प्रचंड एकतेसमोर आजवर झालेला अन्याय विनम्र होईल. मानवा मानवात नवें माणुसकीचें नातें उदयास येईल. सर्वांचा उदय होईल.

कुठल्याशा कामाकरता निर्मला कटक भुवनेश्वरला जाऊन आज परत आली होती. तिथें तिनें पाहिलेल्या धौळीगिरीचें ती वर्णन करित होती. “ धौळीगिरी म्हणजे ती च जागा वर का, जिथें अशोकाचें हृदयपरिवर्तन झालें. आज तिथें हत्तीची भव्य मूर्ति, शिलालेखाच्या रुपानें व थोडे भग्नावशेष च शिल्पक आहेत. तो शिलालेख आहे ना, त्या च जागीं अशोक उभा होता. समोरच्या विस्तीर्ण मैदानात प्रेतांचा ढीग पडला होता.” तिच्या शब्दांनीं इतिहासाचीं पानें भरूं उठून गेलीं. मला समोर तें विशाल मैदान दिसू लागले. त्यात शेंकडों कलिंगवीरांचीं प्राणहीन शरीरें दिसू लागलीं. विजयी सम्राट् दिमाखाने सारें पाहत होता. कलिंगदेशावर त्यानें विजय मिळवला होता. पण कशाकरता ! सम्राट् पुढें सरकला. त्याचा पाय रक्ताच्या थारोळ्यात बुडला. ‘ हाय ! पाणी ’ कुणीतरी वण्हत होतें. सम्राट् दचकला ! तें प्रेत नव्हतें. हात पाय तुटलेलें धड होतें तें ! मात्र त्या डोळ्यातून भयंकर भावज्वाला निघत होत्या. सम्राटाचें अग शहारलें. त्याच्या अगावर काटा उभा राहिला. त्याला हें दृश्य नवें नव्हतें. तरी हि तो वेचेंन झाला, तळमळू लागला, अस्वस्थ झाला. ‘ अशोक ! कशाकरता एवढा सहार केलास तू ! ’ आतून कुणीतरी विचारू लागलें. ‘ विजय मिळविण्याकरता. ’ ‘ विजय ? कुणावर विजय ? प्रेतांवर ? ’ आत कुणीतरी भयानक उपहासानें हसू लागलें. अशोकाचे दोन्ही हात कानावर गेले.

माझें मन तिथल्या तिथें वेगाने फिरूं लागलें. निर्मलची बडबड चाटू च होती. “ त्या च जागीं अशोक उभा होता. ” होय ! ती च ती जागा ! तिथें च चक्रवर्ति सम्राट् ‘ योगिनाम् चक्रवर्ती ’च्या चरणाचा दाख झाल्या. दानरासारखा भासणारा ‘ चड अशोक ’ ‘ देवानाम् प्रिय ’ बनला !

: ३४ :

कमळ आणि भुंगा

राजकनिका, औल

२७, २८ फेब्रुवारी '५५

माझा मुहूर्तावर मानपुरवासीयांचा निरोप घेतला. पुनः वैतरिणी पार करून राजकनिकाला जाण्याकरतां जहाजांत चढलों. तिमिराला दूर साहून सूर्यनारायण आकाशाच्या अंगणांत प्रवेश करित होता, विविध रंगांचा खेळ खेळत होता. चांदी वितळावी तसें वैतरणीचें पाणी चमचमत होते. गार वाऱ्याला साथ देत मालतीदेवी गाऊ लागल्या :

आमी तोमार यात्री दले रबो पीछे ।

स्थान दियो हे आमाय तुमी सबार नीचे ॥

...तोमार चरन धुलाय धुलाय धूसर हवे ॥

[तुझ्या यात्रीदलात मी सर्वांत मागें राहीन. तूं मला मर्गोत खालचें स्थान दिलें आहेस. मी तुझ्या चरणधूळीनें माखला जाऊन माझ्यावर तो च रंग चढेल.]

मधें च चाँदीवाला घाट आला. तिथें लोकांची गर्दी उसळली होती. ती पाहून बाबा तिथें खालीं उतरले व त्यांनीं छोट्याशा भाषणात जीवनाचा एक महान् सिद्धान्त सांगितला : “ जगत् ही एक महान् नदी आहे आणि काल अनंत आहे. आपल्याला या जगांत चार दिवस च राहायचें आहे. म्हणून मोह सोडा, प्रेमानें नादा.”

राजकनिकाला दुपारीं कार्यक्रमासमोर ‘सौम्य सत्याग्रहा’चें विवेचन करतांना बाबा म्हणाले, “ सध्याकाळ होतां च कमळाच्या पाकळ्या हळू हळू मिटूं लागतात. मग मिटलेल्या पाकळ्यांत भ्रमर बंदिस्त होतो. एवढ्या नाजुक कमळाच्या पाकळ्या ! पण त्या देखील भ्रमराला कैद करतात. ”

राजकनिका व औल पूर्वीं संस्थानें होती. औलच्या राणीसाहेब विधान-सभेच्या सभासद आहेत. उत्कलमध्ये संस्थानें बरीं च होती त्यांतील कित्येक

राजांनी व जमीनदारांनी मिळून ' गणतंत्र परिषद ' नावाचा एक राजकीय पक्ष स्थापन केला व त्याच्या तर्फे निवडणुका लढविल्या. तेथील जनता मागासलेली होती. म्हणून राजाराणी स्वतः घरोघर हिंडून मते मागू लागली. तेव्हा लोकांनी त्याच्या बाजूने साहजिकच मते दिली. आज उत्कल विधान सभेत ' गणतंत्र-परिषदे 'च्या सभासदांची संख्या भरपूर आहे. तोच येथील प्रमुख सरकारविरोधी पक्ष आहे.

: ३५ :

देवाचा पोस्टमन

पट्टामुडई, बोधगौव

१, २ मार्च '५५

कटक जिल्ह्यात नद्या पार. त्यामुळे प्रत्येक वेळी नावेने नदीचे पात्र पार करायचे व मग पुनः १०-१२ मैल चालायचे असे चालले आहे. या भागात दरवर्षी पावसाळ्यात कुठे ना कुठे पुराचा प्रकोप होतोच. आज आम्ही जहाजाने ब्राह्मणी नदी पार केली. धुन्याआड सारी सृष्टि लपली होती. अलीकडे वाट चालताना मधेच एसादे एकान्त स्थान पाहून अध्ययनाला बसण्याचा कार्यक्रम बावानी मुरू केला आहे. हल्ली ओढिया भजनाचे अध्ययन चालू आहे. आजचे अध्ययन-स्थान पारच रमणीय होते. चारी बाजूला घनदाट जंगल व समोरच ब्राह्मणीचा विशाल प्रवाह. आजचे गाव देखील रम्य होते. दाट बावूचे बग, पळसाची लालभट्टक फुले झाडावर झीलाने डुलत होती. गावानच ब्राह्मणीच्या पाण्याचे पाट काढले आहेत. ब्राह्मणीच्या रसाने गुंरगुंतीत व प्रसुहित झालेली चाफा सदाफुली, अशोक, केळी, आंबे, ताड, नारळ, कंदळी इ० तन्हेतन्हेची झाडे होती. त्यामुळे सान्या गावाला अपूर्व शोभा आली होती. महाराष्ट्राचे एक लेखक व फिल्म टायरेक्टर मागे एवढा बिहारच्या यात्रेत काही दिवस राहिले होते. रोजचे निसर्गाचे नयनमनोहर रूप पाहून त्याचे कवित्त्व मुग्ध होऊन ते

म्हणायचे, 'बस् ! इथें तर सदा सर्वदा कविता लिहाव्या नाही तर फिल्मचें शूटिंग करावें असें च वाटते !' आज गणतंत्र पक्षाचे काहीं प्रतिनिधी बाबांना भेटले. त्यापैकी एक गृहस्थ जरा आवेशात येऊन बोलत होते, "शेवटी, तुम्ही हि मनुष्य च आहात. देव नाही. अशा तऱ्हेचे पन्नास विनोदा असले तर च हिंदुस्थानात काम होईल. गांधीजींनी साऱ्या आयुष्यभर जातिभेदावर प्रहार केला. पण शेवटी जातिवादानें च त्याचा अंत झाला. आता तुम्ही आणखी जास्त काय कराल ?" असें म्हणून ते काँफेसला व सरकारला लाखोली वाहू लागले.

बाबा खुदून मौजेनें बोलू लागले, "अहो, तुम्हाला माहित आहे ना ? प्रभु रामचंद्राचें काम कुणी केलें ? वानरसेनेनें च केलें. आणि असें पहा, दुसरे कुणी मदत करोत वा न करोत तुम्ही मात्र मला मदत कराल ना ?" बाबांच्या शांतीचा त्यांच्या मनावर काय परिणाम झाला कुणास ठाऊक ! सारे च चटकन् नम्र आवाजात म्हणू लागले, "हो, हो अवश्य मदत करू."

उत्तर प्रदेशचे एक मेवक कार्यकर्ते काहीं दिवस यात्रेत राहून आज परत जाणार होते. ते गीताप्रवचनाच्या एक कोटी प्रति विकण्याचा सकल्प करण्याचा विचार करीत होते

"प्रत्येक घरात 'गीता-प्रवचना'ची एक प्रत जायला हवी" असें बाबा नेहमी म्हणत असतात.

एका विद्यार्थ्याच्या प्रश्नाला उत्तर देताना विनोदा सांगत होते, "अरे ! मी तर विज्ञानाचा उपासक आहे. मोटारीमध्ये एक यंत्र दिशा दाखविणारें असतें व दुसरें गति वाढविणारें असतें. शान व विज्ञानाचा असा संबंध आहे. विज्ञानात विनाशाची हि शक्ति आहे व विकासाची हि. म्हणून त्याला आत्मज्ञानाची जोड असायला हवी. विज्ञान गति कमी जास्त करणाऱ्या यंत्राप्रमाणें आहे. त्या यंत्रात बुद्धि नाही, ती मूढ शक्ति आहे. आत्मज्ञान हें दिशादर्शक यंत्र आहे. विज्ञानाविना आजच्या जगात काहीं काम होऊ शकणार नाही व आत्मज्ञानाविना विज्ञानाला योग्य ती दिशा मिळणार नाही."

आज रात्री उत्कल सरकारने तयार केलेली 'भूदान यात्रे'ची फिल्म दाखवली गेली. आम्ही सान्यानीं जवळ जवळ इट च धरला म्हणून बाबा मोठ्या मुदिकलीने थोड्या वेळाकरिता बाहेर येऊन असले. पधरा मिनिटाची रील होती. बाबांनी अखेरची पाच सात मिनिटें पाहिली. शेवटीं जेव्हा 'समाप्तम्' ची फिल्म आली तेव्हा उठता उठता बाबा हसून म्हणाले, " आपल्याला तर ती 'समाप्तम्' ची फिल्म पार च आवडली बुवा ! "

मला बिहारमध्ये बोधगया सर्वोदय समेलनाच्या वेळच्या एका घटनेची आठवण झाली. रात्री नऊ वाजता सांस्कृतिक कार्यक्रम ठेवला होता. काहीं लोक बाबांना आमंत्रण द्यायला गेले. त्यांनीं द्वे दि सांगितलें, कार्यक्रम पक्का एक च तासाचा ठेवला आहे. तर बाबा हसत हसत म्हणाल, " तुम्हाला एक तासाच्या सांस्कृतिक कार्यक्रमात काय आनंद मिळतो बुवा ? माझा तर रोज सहा तास सांस्कृतिक कार्यक्रम चालतो ठीक रात्री साडेआठ वाजता सुरू होतो तो पहाटे अडीच वाजेपर्यंत. सर्वांत श्रेष्ठ सांस्कृतिक कार्यक्रम म्हणजे झोंप ! "

पोटाच्या दुखण्याने आज रात्री बाबांना स्वस्थ झोंप लागली नाही. अलीकडे कुन तापू लागलें आहे. वाटेंतल्या एक तासाच्या अभ्ययनामुळे मुषामावर पोहोंचायला उशीर होतो, उन्हाचा घास होतो तेव्हा तो अभ्ययनाचा तास टाळायला अगें आम्ही सारे म्हणत होतो. बाबांचें उत्तर तयार होतें : " सूर्याची किरणे आरोग्यदायी असतात. " मग त्यांनीं एक तेल्गू म्हण सांगितली, ' ज्याची हाटें मजबूत अगतात तो सूर्याचा ताप सहन करूं शकतो. ज्यांना हाटें नसतात, उदा० मासच्या, त्यांना उन्हाचा ताप सहन होत नाही. याचा अर्थ असा की, जे स्नेहानें परिपूर्ण भरले आहेत त्यांना ' धर्मा 'चा घास होत नाही, पण जे स्नेहाय अजनात त्यांना धर्म सतायतो. "

बोधगायच्या लोकल बोर्डने जेअरमन एभिदानदगाय यांनी आता राजीनामा देऊन भूदानाचा वाहून घेतें आहे. हा भागातील जनतेच्या हृदयात त्यांनी एक मोठे स्थान मिळवें आहे. बाबांच्या ओढिया भारोच्या अभ्ययनात त्यांना तीन ' गुप्त ' मदत करीत. बाबा (गोवराय), पुढेभार व एभिदान.

दुपारी येथील मठाचे अधिकारी आले होते. बाबा त्यांना म्हणाले, “मदिर मठाची जी जमीन आहे ती माझी च आहे.” मला एकदम बाबांच्या विचारपथीतील एका विचारमौक्तिकाचें स्मरण झालें : “वैदिक ऋषि जेव्हा ‘मला तादूळ पाहिजे, मला गहू पाहिजे, मला मसूर पाहिजे, मला तिळ पाहिजे’ असें म्हणतो तेव्हा त्याच्या त्या ‘मी’मध्ये त्रिभुवनाचा समावेश झालेला आहे.”

आज वैदिक ऋषींचें स्मरण करीत प्रार्थना केली. बाबा बोलत होते : “कालपुरुष आणि धर्मपुरुष दोघांची मागणी एक होते तेव्हा त्या मागणीला कोणी नाकमूल करू शकत नाही, त्या मागणीकडे कुणी दुर्लक्ष करू शकत नाही. म्हणून हे लक्षात ठेवा की, भूमिदान होऊन चुकलें आहे. तुम्हाला परमेश्वर दानाचा अधिकारी बनवू पाहतो आहे. म्हणून त्याने तुमच्याजवळ जमीन व संपत्ति ठेवली आहे. मला तर त्याने निमित्त केलें आहे व तो च मला पिरवतो आहे. मी त्याचा सदेश तुमच्याकडे पोहोचविणारा त्याचा निवळ पोस्टमन आहे. त्याचा सदेशवाहक बनून तुमच्याजवळ आलों आहे.”

सभा संपली. एकाग्र चित्तानें श्रवण करणारे ग्रामीण परतू लागले, संध्यारानी चोरट्या पावळाने प्रवेश करीत होती. पक्ष्याचे थवे घरट्याकडे परतू लागले. थोड्या वेळानें सारें शांत शांत झाले. त्या निस्तब्ध वातावरणात दूरच्या मशिदीतून गभीर वाणी ऐकू येत होती :

“ला इलाह ईल्लल्लाह महंमदूर् रसूलुल् लाह ”

(अहंदा एक च आहे. महंमद त्याचा सदेश आणणारा, पैगाम आणणारा त्याचा सेवक मान आहे.)

: ३६ :

भूदानयज्ञामागचीं दोन तत्त्वे

मधुसागर, ठाकूरपटना

३, ४ मार्च '५५

दुपारीं साडेतीन वाजता च सूर्याला काळ्या दगानीं झाकून टाकलें. सभेची वेळ होऊ लागली. सोसाट्याचा वारा सुटला उल्लसित करणारी हवा खेळू लागली. झाडें डोळू लागलीं. बागेंतील फुले नाचू लागलीं आणि परसातल्या तळ्यात तरंग उठू लागले. पावसामुळें सभा होणार नाहीं असे वाटून लोकानीं विनोबाच्या खोलीच्या दार खिडक्यावर एक च गर्दी केली. सभा न झाली तर निदान दर्शन घ्यावें असा विचार त्यांनीं केला असावा. त्यांना कुठें माहित होते कीं, ह्या गगेचा प्रवाह कधीं थांबत नाहीं. कार्य-कर्त्यांना वाटू लागलें, लोक तर जमले, अन् तिकडे पावसाचीं लक्षणे हि दिसतात. शेवटीं सन्निवाभूनीं हळूच विचारलें तर बाबा एकदम म्हणाले, “सभा तर निश्चित स्थानावर व निश्चित वेळेवर च होईल.” आणि थोड्या च वेळात डोक्याला पडकें तेवढें गुडाळून बाबा सेनापतीच्या ताब्यात माहेर पडले. जणू ते वरुणाला म्हणत होते, “ये आता, सामना करू पाहू कोण हरतें तें.”

पाऊस कोसळत होता. बाबांनीं श्रवणातुरांना म्हटलें, “छत्र्या उद करा. परमेश्वर आपल्यास सहस्र हातानीं प्रेमाने आलिंगन देत आहे.” सारे ताठ उभे होते. जमिनीवर शातपणें प्रार्थना झाली, भाषण हि झाल. आकाशातून प्रेमवृष्टि होत होती, पृथ्वीतलावर विचारवृष्टि. सारे त्यात न्हाऊन निघत होते. पावसाला न जुमानता सभा घेण्याचा हा उत्कलचा पहिला धडा होता.

आमच्या रोजच्या ओढिया वर्गीत पार च मौज येते. ‘गुरुजी’- (बुलुभाई) चा स्वभाव जरा गंभीर च आहे, पण आम्ही विद्यार्थी त्यांना रूप हसवतो. ‘चिठियाँ पेटपर पुदर रही थी’ या वाक्याचें भाषांतर- उत्तर प्रदेशाच्या मोहनगार्देन ‘चिठिया माने पेट ऊपरे पुदक छन्ति’ असें

केलें. त्यानीं तें सांगितले मात्र ! अन् हसून हसून मुरकुंडी वळली आमची. मलबाराच्या गोविंदन्भाईना अनेक भाषा येतात आणि दुसरी भाषा लवकर आत्मसात् करण्याची कुशलता त्यांना साधली आहे. पण ओडिया क्लासमध्ये त्यांच्या हि भाषातरात हसवणाऱ्या गोष्टी काही कमी नसतात. भाषातराकरता वाक्ये देखील गमतीचीं निवडलीं जातात. कधीं मेहनभाईंच्या मलबाराचा मन्मिडळाचा पराजय झाला तर तें वाक्य आम्ही घेत असू. आज सकाळीं काहीं कारणामुळे मी जीपमधून पुढच्या पडावावर जात होतें. थोड्या च वेळात जीप जवळच्या कालव्यात पसली, तिरपी झाली आणि आम्ही शब्दशः वाचलो. बाबांच्या कानावर ते गेले तेव्हा ते म्हणाले, “कुसुम जिथ जाईल तिथ असा काहीं ना काहीं उत्पात धडून च येईल. काहीं तरी गडबड होईल च.” आज आमच्या ओडिया वर्गात गोविंदन्भाईंनं पहिलें च वाक्य म्हटलें, ‘कुसुमअप्पा आजि स्वर्गकु जाऊ थान्ता’ (कुसुमताई आज स्वर्गाला जाणार होत्या.)

ठाकुरपटण्याच्या मुकामावर आम्ही पोहोंचलों तेव्हा बाबाची खाण्याची वेळ झाली होती. म्हणून जयभाईं दही घेऊन आले. बाबांनीं हसत हसत एक श्लोक सांगितला—

शत विहाय भोक्तव्यं सहस्रं स्नानमाचरेत् ।

लक्ष विहाय दातव्यं कोटिं त्यक्त्वा हरिं भजेत् ॥

—शहर गोष्टी सोडून प्रथम भोजन केलें पाहिजे, हजार गोष्टी सोडून स्नान केलें पाहिजे, लाख गोष्टी सोडून दान दिलें पाहिजे, करोडों गोष्टी सोडून हरिभजन केलें पाहिजे. ह्याचा अर्थ समजावून देऊन ते म्हणाले, “कुसुमचा पोस्ट ग्रॅज्युएट कोर्स चालला आहे !” मी सख्खत शिकलें नाहीं म्हणून इथें जें सख्खतचें ज्ञान मिळतें त्याचें मी एखाद्या आधाशासारखें पान करीत असतें. माझ्या कावूंना सख्खतचें पार प्रेम. त्या अनेकदा थट्टेंत म्हणतात, ‘ज्यांना सख्खत येत नाहीं ते असख्खत असतात.’

जयभाईं सामान नीट लावून होते. त्यानीं बाबांचीं पुस्तकें घेटींवन काढून तीं एकावर एक अशीं रचून ठेवलीं. त्या गट्टराकडे पाहत बाबांनीं न्यायमूर्ति रानडे याची एक गोष्ट सांगितली. ‘रानडेपानीं एकदा अशीं च पुस्तकें

ठेवली होती. सर्वात वर बायबल होतं कुणी तरी विचारले, “तुम्ही कळस म्हणून बायबल ठेवलेलं दिसतयू.” रानडे गभीरपणे म्हणाले, “हो. आणि सर्वात खाली ‘गीता’ ठेवली आहे—आधाराकरिता” मग विनोदानें बाबा म्हणाले, “ख्रिश्चन लोक असें म्हणतात कीं स्वर्गाचा दरवाजा केवळ त्याच्याकरता च मोकळा आहे. पापी ख्रिश्चनला देखील स्वर्गात प्रवेश मिळेल पण जे ख्रिश्चन नाहीत त्यांना काहीं तिथें प्रवेश नाही. हो ! आज काल दार ठोठावल्याशिवाय कुठें प्रवेश मिळतो ? ”

आजच्या वर्तमानपत्रात इंग्लंडचे पत्रप्रधान चर्चिलसाहेब याची एक बातमी होती. त्यांनीं पार्लमेंटच्या सदस्यासमोर एक पेटी ठेवून ते म्हणाले, “ह्या पेटीभर प्लुटोनियम ज्या देशाच्या हातात येईल तो देश साऱ्या जगावर राज्य करील.”

प्रसिद्ध मुत्सद्दयाचें हें वक्तव्य ऐकून विनोबा म्हणाले, “आपल्याला दोन प्रतें घ्यायला पाहिजेत. एक तर आपल्या व्यक्तिगत स्वार्थाला समाजात तीन करावें लागेल दुसरी गोष्ट ही करावी लागेल कीं कोणी आमच्या शरीराला त्रास दिला तरी त्याला बस व्हायचें, भ्यायचें, हें सारें सोडलें पाहिजे भूदानयज्ञामार्ग हीं च दोन तत्त्वे आहेत कीं आत्मा व्यापक आहे आणि आत्मा निर्भय आहे. आपण जर एवढें केलें तर मग कुठल्या हि देशाच्या हातीं पेटीभर प्लुटोनियम येतो वा दहा पेथ्या प्लुटोनियम येतो, आपल्याला भिण्याचें कारण उरणार नाही.”

शेवटीं माताना आव्हान करून ते म्हणाले, “ह्या दोन्ही गोष्टी आमच्या ब्रह्मविद्येत आहेत. मातानीं आपल्या मुलाना दुधारोपर च ब्रह्मविद्या पाजवी अशी माझी इच्छा आहे.”

: ३७ :

बुद्धदेवाची प्रेरणा

एडरा, असुरेश्वर, नियाकुडा, वनकपूर
५-८ मार्च '५५

एडराला रूप मोठा कालवा होता. आम्ही कालव्यावर स्नानाला गेलो, व दूर एकान्तात जागा शोधून काढली. पण कुठून कोण जाणे, थोड्या च वेळात गावच्या स्त्रियांनी आम्हाला घेरलें. त्या जणू आम्हाला अजब-जगल्यातील वस्तु च समजत होत्या. आमची प्रत्येक क्रिया वारकाईने न्याहाळत व मग एकमेकींच्या कानात कुजबुज करीत त्या तिथें अखेरपर्यंत उभ्या होत्या. मग मी त्याचेशी मोडक्यातोडक्या ओडिया भाषेत थोडें बोललें. बाबाच्या दर्शनाला त्या फार उत्तुक होत्या. एक जण म्हणाली, 'मी आत्ता च खिडकीतून त्याचें दर्शन घेऊन आले.' दुसरी म्हणाली, 'मी त्यांना एक केळें अर्पण केलें होतें, पण तें त्यांनीं माझ्या मुलाच्या हातीं देऊन टाकलें.' त्याचेशी ओडिया बोलून दोस्ती करू शकल्याच्या आनंदात मी घरीं परतलें.

असुरेश्वरला उत्कलचे शिक्षणमंत्री विनोबांना भेटले 'शिक्षणा'च्या विषयावर चर्चा करताना या जन्मसिद्ध व जीवनसिद्ध आचार्याला वेळेचे मान कुठून राहणार ? चर्चा चांगली तीन तास चालली. 'ओडिया टाइप राईटर' लवकर च तयार होणार आहे त्याबद्दल हि म'यांनीं याचाचा सल्ला विचारला. बाबाचा पहिला हल्ला होता ओडिया लिपीवर.

शिक्षणमंत्री — ओडिया लिपीमध्ये सुधारणा करू तर पुष्कळ च विरोध होईल.

विनोबा — (हसून) परमेश्वराच्या कृपेने आपल्या देशात अद्याप अशिक्षित लोक पुष्कळ आहेत तेव्हा त्यांना कुठली हि लिपी शिकविली तरी त्याचा विरोध राहणार नाही.

मंत्री — कलेच्या द्वारे, उद्योगाद्वारे, शिक्षण देणें व्यावहारिक होईल का ?

विनोबा — कलेला सोडणें हें च अव्यवहार्य (impracticable) होईल. कबीराणें विणता विणता भजनें केलीं 'झीनी झीनी बीनी चदरिया '

उद्योगाच्या द्वारे शिक्षण देणे सोपे आहे. उद्योग सगुण आहे. पुस्तकापेक्षा गुरु सगुण आहे. गुरूकडून विद्या संपादन करणे सोपे आहे. निराधार शिक्षण निर्गुण होईल. मी तर अनेक वेळा सांगतो की, नवी राजवट आली की जुना झेंडा आपण क्षणभर देखील सहन करीत नाही तसे च नव्या राजवटीबरोबर जुनी शिक्षणपद्धति चालू च शकत नाही. नव्या राज्याबरोबर च नवे शिक्षण (नई तालीम) यायला हवी.

प्रत्येक क्षेत्रात विकेंद्रित शासन असावे यावर चर्चा करताना बाबा म्हणाले, “सरकार गावावर नियंत्रण ठेवू शकत नाही, आदेश देऊ शकते. त्याचे पालन करण्याकरता गाव गांधलेले राहणार नाही. एवढा मोठा राजा वसुदेव ! त्याने श्रीकृष्णाला सादीपनी गुरूजवळ ठेवले. पण वसुदेवाची सादीपनीच्या शिकविण्यात ढवळाढवळ करण्याची हिंमत झाली नाही. आज कुठला हि डी.पी.आय्. एक टेन्स्ट बुक मत्तूर करतो. ते प्रातातील सान्या शाळात शिकविले जाते. विश्वामित्राने जेव्हा यशरक्षणाकरता रामलक्ष्मणाची मागणी केली तेव्हा दशरथ राजाने प्रथम नकार दिला होता. त्या वेळी सारी पृथ्वी थरथर कापू लागली असे वर्णन आहे. मग वसिष्ठ ऋषींनी दशरथाची समजूत घातली की, तुझ्या मुलाना विश्वामित्राबरोबर पाठविण्यात च त्याचे कल्याण आहे. मग दशरथाने विश्वामित्राची मागणी मान्य केली. विश्वामित्राने रामलक्ष्मणाकडून यशरक्षण हि करविले च त्यांना विद्या हि दिली, अशी कथा रामायणात आहे. प्राचीन काळी प्रादान क्षत्रियाची सत्ता कमळ करीत नव्हते. राजा ऋषीला हुकूम देऊ शकत नव्हता. पण आज सारी च स्थिति भिडली आहे.” शेवटचे वाक्य बोलताना बाबा गंभीर झाले होते.

आज सध्याकाळचे प्रवचन ‘शिक्षण’विषयी झाले. “गावात विश्व (Universe) आहे, म्हणून तिथे विश्वविद्यापीठ (University) होऊ शकते. गाव किती हि ल्हान असेना, ते सान्या दुनियेचे प्रतिनिधी आहे. म्हणून प्रत्येक गावात मुलाना पूर्ण शिक्षण मिळेल, उच्च-शिक्षणाकरता गावाबद्दर जाण्याची चम्बर राहणार नाही. अशी योजना केरी पाहिजे. म्हणून च आपल्या पूर्वजांनी परित्राजक सन्याशाची व्यवस्था केनी होती सन्यासी म्हणजे. चालते बोलते विद्यापीठ

(walking university) असं होतं प्रत्येक माणसाचें घर आणि शेती ही प्रयोगशाळा आहे प्रत्येक वानप्रस्थ शिक्षक आहे, प्रत्येक परिभाषक सन्यासी आहे आणि प्रत्येक विद्यार्थी जिज्ञासू आहे. ”

भाषणाच्या शेवटी बाबांनी बुलुभाईंची जाहीर प्रशंसा केली व उत्तम अनुवादाने त्यांचे आभार हि मानले. मागून ते म्हणत होते, “ तसा तो रोज च अनुवाद उत्तम करतो. पण आजचा विषय अगदी च वेगळा होता. म्हणून जरा कठीण च काम होतं आजच त्याची कसोटी झाली ” बुलुभाईंनी अनुवाद हि साधना च मानलेली दिसते. बाबांनी गीताप्रवचनात म्हटलें आहे, “ प्रत्येक काम ईश्वरार्पण करण्याची वृत्ति असेल तर कुठलें हि काम करून मोक्ष मिळू शकतो ”

जमशेधरच्या वाटेवर नित्याप्रमाणें शेतातल्या एका शात एकान्त खळ्यात बसून अध्ययनाचा कार्यक्रम झाला. आजपासून जगन्नाथदासाच्या भागवत ग्रंथाचे अध्ययन सुरू झाले तो ओडिया भाषेचा सर्वोत्तम ग्रंथ मानला जातो. आज हि उत्कलमध्ये घरोघरी त्याचें पठन होते. रोज अध्ययन सपलें की आम्ही सारे पाच मिनिटें ध्यान करतो. सारे पद्मासन घालून बसतात ‘ ॐ पूर्णमदं पुणमिदम् ’ या शांतिमंत्राचा उच्चार होऊन ध्यानाला आरंभ होतो. पाच मिनिटें आटोपली की मुण्डकोपनिषदातील खालील श्लोक म्हणून ध्यान आटोपतें व आम्ही पुढें चालू लागतो.

“ सत्येन लभ्यस् तपसा ह्येव आत्मा, सम्यक् ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।

अतः शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्र, य पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषा ॥

सत्यमेव जयते नानृतम्, सत्येन पथा विततो देवयान ।

येनाऽऽनमन्ति नम्यो ह्यासकामा, यत्र तत् सत्यस्य परम निधानम् ॥”

[हा आत्मा सदासर्वदा सत्य, तप, सम्यक् ज्ञान आणि ब्रह्मचर्याच्या द्वारे प्राप्त होतो. ज्याला दोषहीन योगीजन पाहू शकतात, तो ज्योतिर्मय शुभ्र आत्मा शरीराच्या आत राहतो. सत्याला च नेहमी जय मिळतो, असत्याला, मिथ्याला जय मिळत नाही. सत्याने देवयान मार्गाचा विस्तार होतो, त्याच्या द्वारे आसकाम अपिलोकाना ते पद प्राप्त होतें, जिथे सत्याचें परम निधान वर्तमान आहे]

दुपारी कार्यकर्त्यांशीं रसभरित चर्चा झाली. एका कार्यकर्त्याच्या मनात शका होती, 'कार्यकर्त्यांची सख्या वाढली नाही तर काम कसे होईल?' वामा म्हणाले, "आपल्या चळवळीची भिस्त सख्येवर नाही, चित्तशुद्धीवर आहे. आमच्या कार्यकर्त्यांची चित्तशुद्धि वाढत जाईल तर त्याच्या सद्वासात येणारे इतर लोक हि आपोआप आपल्या तत्त्वज्ञानाकडे आकर्षिते जातील. एका दिव्यानें दुसरा दिवा लागतो ना?"

अलीकडे उत्कल विधान सभेमध्ये एका जमीनविषयक बिलावर चर्चा चालू आहे. त्यामुळे जमीनवाले खरेच नाराज झाले आहेत. ते ठिकठिकाणी आपला असतोष प्रकट करीत असतात. वामा त्यांना समजावतात, "तुम्ही भूदानात सहावा हिस्सा जमीन द्या. उत्कलमध्ये अशी पंचवीस हजार एकर जमीन मिळेल, तर मग त्या प्रकारचे त्रिल आणण्याची जरूरच राहणार नाही. मी तर मस्त मजेंत फिरतो आहे. मी उदासीन आहे. कुराणामध्ये म्हटलें आहे, 'मैं जगाने आया हूँ, मैं डराने आया हूँ'."

कनकपूरला कुणी प्रश्न करू होता, "सरकार तुमच्या यात्रेकरता व्यवस्था करतें, त्यामुळे तुमच्या कार्याच्या प्रतिष्ठेला धक्का नाही पोहोचत का?" वामा म्हणाले, "तुमच्या प्रदेशात गौरांग महाप्रभु आले होते त्या वेळीं येथील राजाने त्याची सेवा केली होती. पण तेवढ्यानें त्याची किंमत शून्य झाली का? एवढें समजावणं पाहिजे की भूदान नैतिक उत्थानाचें कार्य आहे. नैतिक उत्थान होईल तेव्हाच हा देश टिपू शकेल अशा कामात मदत देणें स्वराज्यातील सरकारचें कर्तव्य आहे. माझे वाम फेकळ गरिबाना मदत देण्याचें नाही, तर सान्या समाजात आमूलाग्र परिवर्तन करण्याचें आहे. त्यानें तुमच्या आजच्या रात्रसारख्याचीच अर्थसात्राची किंमतच शून्य होईल."

प्रश्न :- 'तुमच्या कामाचा तात्काळ परिणाम (immediate effect) काय होईल? तो निश्काल टिकेल का?'

वामा शिरोदानें म्हणाले, "सांतात्मिक परिणाम तर हाच होत आहे की भूदानाच्या ऑफिसमध्ये दानपत्रांना दीग माचत आहे, आणि सांतात्म्यामुळे माझे शरीर मजबूत पडत आहे!" मग गंभीरपणे म्हणाले,

“भगवान् बुद्धाने एवढें महान् काम केलें पण त्याचा ‘सात्कालिक परिणाम’ तुम्हाला काय दिसतोय ? त्याचा परिणाम सूक्ष्म असतो. तो लोकजीवनात दिसून येतो. त्याचा सखोल परिणाम आमच्या संस्कृतीवर हि झाला आहे. इथें लाखों लोकांनी भासाद्वाराचा त्याग केला आहे. मायीला लोक आपल्या कुटुंबातली च एक असें मानू लागले आहेत. असें दुसऱ्या देशात घडलेलें तुम्हाला दिसतें का ? पण आपण हे सारे शुभ परिणाम लक्षात घेतों कुठें ? कारण संस्कृत्याचें रेकॉर्ड कुठें ठेवलें जातें ? गावात कुठें सून झाला तर लागली च बातमी प्रेसला जाते. गावात आई मुलावर प्रेम करते, जन्मभर त्याची काळजी वाहते, त्याची बातमी कुणी छापत नाही. कारण तो मानवाचा स्वभाव च आहे. बुद्धानी प्रेरणा नसती तर हजारों भिक्षु-भिक्षुणी धर्म-प्रचाराकरता बाहेर पडल्या नसत्या. मला हि याला करण्याची, लोकाना दान मागण्याची, प्रेरणा बुद्धानें च दिली आहे.”

साधारणपणे प्रत्येक एम्. एल्. ए. आपापल्या निर्वाचन क्षेत्रामध्यें बावाना भेटतात. कधी यात्रेत हि राहतात. बाबा विनोदानें म्हणतात, “मी तर हें मानलें च आहे कीं हिंदुस्थानातल्या प्रत्येक एम्. एल्. ए.चें मला दर्शन होईल. धूमकेतूचें दर्शन विशिष्ट वेळीं च होतें ना ? माझी यात्रा त्याच्या क्षेत्रात चालते तेव्हा जर ते माझ्याचरोवर राहणार नाहींत तर मग मागून लोक विचारतील ना त्यांना “Were you there, were you there ?”

: ३८ :

थंड आग

डीहसाही, तरतग, विरीवाडी

९-१२ मार्च '५५

डीहसाहीला एका शाळेत राहायचें होतें. वटक जिल्हा सर्वात अधिक पुढारलेला आहे म्हणतात. या प्रदेशात प्रत्येक पाच मैलावर एक हायस्कूल आहे. तें ऐकून बाबा बुलुभाईला गमतीनें म्हणाले, “ इथें महानदीप्रमाणें च जाननदी वाढू लागली तर आपलें काम कसे होईल रे ? ” डीहसाहीच्या शाळेची अभ्यासक्रमाची बाबानीं बारकाईने विचारपूस केली. तेव्हा लक्षांत आलें कीं आठवड्यातून एकूण चाळीस तासातून दहा तास इंग्रजीला व फक्त दोन तास संस्कृत व हिंदीकरिता दिले जातात. बाबांना त्याचें फार दुःख झालें व त्याच्या तोंडून उद्गार बाहेर पडले, “ ही स्वतंत्र देशातील शाळा वाटत नाही. जगामधें असं एक दि राष्ट्र नसेल कीं जिथें राष्ट्रभाषेकरितां फक्त दोन च तास दिले असतील.”

नंतर ते आपले तुरुंगातील अनुभव सांगू लागले, “ तेथें कुणी हि राजकीय पुस्तक मागितलें तर जेलचे अधिकारी लागली च म्हणायचे तें पुस्तक भयंकर (dangerous) आहे. म्हणून आम्ही तें देऊं शकत नाही. मी मात्र गीता, उपनिषद्, सताचीं चरित्रें इ० पुस्तकें मागत असं. तेव्हां मला तीं पुस्तकें सहज च मिळून जात. पण इंग्रजांना एवढी अप्रलब्ध होती कीं त्यांच्या राज्याला या च प्रभापासून सर्वात जास्त धोका आहे. गीतेचा आधार नसता तर गांधी बनले नसते, टिळक टिळके नसते आणि अरविंद घोषाचें काम झालें नसतें. ज्या प्रभात जीवनाचें अधिष्ठान आहे, असे ग्रंथ च जुलमी सत्तेला मुद्दग लावतात.

म्हणून मला वाटतें कीं आपल्या तरुण मंडळींमध्ये या सद्ग्रंथांचा प्रचार झाला तर ते आजच्या समाजाला आग लावण्यापासून राक्षार नाहीत, आणि ती आग इतकी थंड असेल कीं ती पित्तवायला पाण्याची गरज राक्षार नाही.”

तरतगच्या वाटेवर पवनार आश्रमातून आलेल्या एका गृहस्थाशी इमजी भाषेवर चर्चा चालू होती. त्याचें म्हणणें होतें, अजून हि इमजी भाषेला प्रतिष्ठा आहे. ज्याला इमजी येत नाही त्याच्याकडे समाज तुच्छतेच्या भावनेनें पाहतो. बाबा म्हणाले, “ज्यांना इंग्लंड अमेरिकेला जाऊन काम करायचें आहे त्यांनीं शिकाबी ती भाषा. खरें पाहिलें असता आपल्याला परदेशाशीं सवध ठेवायचा असेल तर केवळ इमजी च नव्हे तर फ्रेंच, जर्मन, रशियन, चिनी, जपानी, अरबी इ० अनेक भाषा शिकव्या लागतील. पण हिंदु-स्थानात राष्ट्रभाषा म्हणून हिंदी च चालेल, दुसरी चालणार नाही. दादाभाई नौरोजी, गोखले वगैरे त्या काळातील पुढाऱ्यांना इमजीचें उत्तम ज्ञान होते. त्यांच्या काळात तें योग्य हि होतें कारण त्यांना इमजाशीं च सामना द्यायचा होता. १८५० मध्ये इमजी शिकणारे विद्वान् मानले गेले, पण १९५० मध्ये त्या च प्रमाणें इमजी शिकणारे मूर्ख च ठरतील.” सारे हसत सुटले. मग पुढें बाबा म्हणाले, “या वेळीं आपल्या देशात जवळ जवळ २ टक्के इमजी जाणणारे असतील. त्या सर्वांनीं हें ज्ञत ध्यावें कीं मरण्यापूर्वीं कर्मांत कमी एका उत्तम इमजी ग्रथाचा राष्ट्रभाषेंत किंवा मातृभाषेंत अनुवाद कर. असें झाले तर आपल्या भाषामध्ये दहा वर्षांत कर्मांत कमी एक लाख इमजी ग्रथाचा अनुवाद होऊन जाईल. मग इमजीनी गरज च काय ? त्या भाषेंत मग उरतें च काय ?”

तरतगला महाराष्ट्राच्या एका विचारवंत साहित्यिकाचें वाचाना एक पत्र आलें. त्यात ते लिहितात. “तुमचें ‘उपनिषदांचा अभ्यास’ हें पुस्तक मीं नुकतें च वाचलें. आजपर वाचलेल्या वुठल्या हि आध्यात्मिक ग्रथात एवढी मस्ती मला आढळली नाही. आणि हें पुस्तक तुम्हीं वयाच्या तेजिमाच्या वर्षी लिहिलें हें वाचून तर चाटलें कीं, सोमरस पिऊन च तुम्हीं मातेच्या उदरात प्रवेश केल्या असावा.”

दुपारीं त्रास कार्यकर्त्यांना म्हणत होते, “आता मला थटपणा, दिलेपणा भिलकुल चालणार नाही. आता मला तें चाटलीचें व्याख्यान हवें आहे. चाटल्या गंपवत जा, रिकाम्या करीत जा व काम करीत जा.” भागवतामध्ये भक्तीच्या मदिरेंचें वर्णन आहे. वाचाना ती मस्ती हवी असते. रामा उपत्यावर निवासस्थानाकडे आम्ही परत येत होतों, तों च एक जीप

आमच्या दिशेने भरधाव येताना दिसली. जीपमधून गाठोडें काढून तें पाठीवर टाकित एक व्यक्ति जमळ येऊ लागली. तो नारायण देसाई होता. ज्या खेवनाच्या आधारावर वाना गुजराथच्या कामावढल निश्चित होऊ गमतात, त्यात नारायण हि आहे. गुरुशिष्याचें हितगुज किती तरी वेळ चालू होतें. दोघे हि पेले रिकामे करित होते.

मिरीचाटीला सरकारी अधिकारी, फिल्मवाले, कॉलेजचे विद्यार्थी, विद्या र्थिनी दिसू लागली. उद्या कटकटा जायचें आहे त्याची ही सूचना होती. जेव्हायच्या वेळीं बोक घाईघाईनें नारायणाच्या पानाशीं आल्या व कटकटून आणलेली मिटाई त्याला वाडू लागल्या. सुमित्राभाभीनें वटाट्याचे काप आणले. ओडिया भगिनी त्याला काय हवें नको तें विचारत होत्या. मी म्हटलें, 'वा नारायण ! चागली च सेग घेतोस कीं तू जावई म्हणून !' उत्तराचा पति व नववानूचा जावई म्हणून त्याची नेहमीं थट्टा होते आणि मग 'जावई' म्हणून आम्ही त्याची थट्टा करतो. आज तर चुनीअप्पा, मगलामानशी, उत्तरा सारे च जमले होते. गप्पा विनोदाला ऊत आला होता. चुनीअप्पा मला गणेशजी म्हणतात. का तर म्हणे मी सारा दिवस लिहीत असतें ! जनता तिमडे 'सत विनोद की जय' चा उद्घोष करित होती. तें ऐवून चुनीअप्पा गभीर चेहरा करून म्हणाल्या, "हे लोक विनाकारण वानाचा जयजयकार कशाला करतात ? तो ऐवून त्याच्या मनावर तर यत्किंचित् हि परिणाम होत नाहीं. त्याचा जयजयकार करणें या पडरितल्या वानाचा जयजयकार करण्यासारगें न आहे !"

येथील एव महान् संत वानाना भेटले त्याचें नाव विश्वनाथवाना. हे नरनाथूचे गुरु आहेत, त्याच्या पयात मूर्तिपूजा मानीत नाहींत, विवाहात जातिभेदाला स्थान नाहीं. राष्ट्रीय जेवण हि ते घेत नाहींत. 'प्रभु एक आहे, जा ब्रह्म आहे' असें ते म्हणतात. परंतु ते 'अहं ब्रह्मास्मि' म्हणत नाहींत.

वाना त्यांना म्हणाले, "तुम्ही सर्वोदय विचाराच्या प्रचाराचें काम करा, म्हणजे तुम्ही व तुमचे शिष्य साक्षात् जनसेवा करू शकाल." त्यांनीं तें घटवून व आनंदानें कथल केवें.

आज एक भूदानगीतें रचणारे व उत्तम गाणारे कार्यकर्ते आले. कार्यकर्त्यांच्या सभेत त्यानीं एक गीत म्हटलें तें ऐकून वात्रा कार्यकर्त्यांना म्हणत होते, “नारदमुनीसारखे भक्तिरस पिऊन मस्त होऊन, भजन करीत गावात जा. असे सतत भ्रमण करणारे परित्राजक या कामाला हवे आहेत ”

शेजारच्या कालव्याचा वेगवान प्रवाह एका पुलापादन पलीकडे जाताना धो धो आवाज करीत होता. नारायणची लहानगी सधमित्रा माझ्या पाठीस लागली म्हणून तिला कालव्यावर घेऊन गेलें. पुलाखालीं जणू दुधाचे तुषार उडत होते, आनदाच्या उकळ्या फुटत होत्या. वाटलें, तो कालवा मस्तीनें पुढें झेप घेत आहे, गात आहे—

“पेले झोकुनि कातिरसाचे व्हा पुढे त्या धुर्दीत । ”

: ३९ :

‘ जागे व्हा ’

कटक

१३ मार्च '५५

शहराच्या मध्य इमारती. चित्रविचित्र रंगाचे पोशाख केलेले कॉलेज विद्यार्थ्यांचे घोळके आणि लोकांची अपार गर्दी ! ‘ भूमिविप्लव सफल हो ’ चा जयनाद, पुलाचा व हाराचा वर्षाव. घराच्या छपरावर, रिडक्यातून दर्शन करणारे असख्य डोळे, अद्यावत् फॅशनच्या मोटारीचे मोंगे, पोलिसांच्या शिळ्या, शुभ्र पोशाखातील मंत्रिगण—कटक शहराचें हें दृश्य ! गर्दी पाहून वात्राच्या पावलाचा वेग वाढला, मला राहून राहून परवाचें बागाचे वाक्य आठवत होतें. “मैं जगाने आया हूँ, डराने आया हूँ । ” आणि उत्कलच्या निमाईचरणनें रचलेल्या भूदानगीताच्या त्या पत्ती—

“तुम विछानारे काळ नाग साप,

फणा टेकि आछी उठि देस जाक । ”

—अरे, तुझ्या विछान्यावर काळा साप बसला आहे, उठ लवकर.

गादी सोडून खाली जमिनीवर ये—शहरी जनता भूमिकातीचा उद्घोष करीत होती. शोषणावर आधारलेल्या समाजरचनेला आग लावून ती भस्म करून टाकण्याचा नी नवी समाजरचना स्थापन करण्याचा संकल्प जणू ती करीत होती. नव्या जगाच्या निर्मितीचे स्वप्न उराशी बाळगून वणवण हिंडणाऱ्या कलावताचीं मुकुमार पात्रले पुढे पुढे पडत होती. दृष्टि आत होती. त्याच्या दोन हातांना जुळण्याची च सवय जडलेली. त्याचे हात जुळले की जनता अत्यानंदाने जयघोष करी. असख्य कटावून निघालेले ते स्वर ऐकून कलावताच्या चेहऱ्यावर किंचित् स्मिताची रेपा चमके. जणू त्याच्या नव्या जगाचा चाहूल तो ऐकत होता. नरीं मूल्यां, नवा माणूस, नवे जग ! नित्य नूतनता हा त्याचा प्राण होता.

हातीं पचारती नी हृदयात भक्तिदीप घेऊन शहराच्या भगिनीनीं रंगात वेलें. करणेच्या स्निग्ध प्रकाशानें तेज्याच्या नेत्रदीपानीं वातावरण उजळलें. “ तुम्ही एका महान् नगरीचे नागरिक आहात. देशस्थिति व विश्वस्थितीचा परिचय करून घेणें प्रत्येक नागरिकाचें कर्तव्य आहे. सान्या जगात युद्धाची भाषा ऐकू येत आहे. आपला मार्ग तो नव्हे. आपली परंपरा ती नव्हे. आपल्याला आपल्या देशातील ज्वलत प्रश्न शांतीच्या व अहिंसेच्या मार्गानें सोडवायचे आहेत. विवेकयुक्त समता, साम्ययोग स्थापायचा आहे. सर्वोदयाचा हा रस्ता आहे. सर्वोदय, साम्ययोग, विवेक-युक्त समता ह्या शब्दांचे अर्थ समजण्याकरता सर्वोदय साहित्याचे अध्ययन करा. शहरचे नागरिक विचार जाणणारे, विचार करणारे असतात. तुम्ही हा विचार समजून घ्या.” जाता जाता त्याची निनोदबुद्धि जागृत झाली— “ आमच्यानरोबर असलेल्या साहित्याच्या दुकानाचे दिवाळे वाजवा—सारीं पुस्तकें संपून टाका ! ”

भेटीला येणाऱ्याची रीघ गुरू झाली. सर्वांत आधीं उत्कळचे राज्यपाट श्री. कुमारस्वामी राजा सदुद्धन सहपरिवार आले. त्यानीं शपजीन घोळें गुरू घेले. बायानीं तामिळमध्यें उत्तर दिलें. भारताच्या भिन्न भिन्न प्रांतांच्या छोरामध्यें भाषेच्या भिन्नतेमुळे जो एक पद्धत निर्माण होतो तो बायानरता उरत नाहीं. भारतातील पुढल्या दि भाषेची व्यक्ति बायानरळ आपल्या मातृभाषेंत हृदयाचे भाव सहज व्यक्त करू शकते !

राज्यपालांनी बात्राचा निरोप घेतला व ते खोलीबाहेर पडले मान, उत्तरा, चुनीअप्पा, मुमित्राभाभी इत्यादींनी त्यांना घेऊन टाकले व त्या म्हणू लागल्या, “ आपल्याला तर सपत्तिदान द्यायला च पाहिजे मग आज जाहीर सभेत. ” ते दृश्य पाहून आमच्या महादेवीताईंना कोण आनंद झाला ! त्या म्हणू लागल्या, “ इथं तर ख्रियाचं च राज्य दिसतय.”

राज्यपाल गेले. नंतर शिक्षणमंत्री, उत्कल विद्यापीठाचे उपकुलगुरु आणि इतर विद्वान् मंडळी आली. ओडिया लिपि सुधारावर चर्चा झाली. बात्रांनी लोकनागरी लिपीची वैज्ञानिकता समजावून सांगितली व ओडिया टाइप-राइटरमध्ये काही सुधार सुचविले.

विद्वान् मंडळी गेली व भक्तमंडळी आली. त्यांच्यापैकी काहींनी बात्रांना ‘न्यू टेस्टामेंट’चा ओडिया अनुवाद भेट दिला. मोठ्या प्रेमाने त्याचा स्वीकार करीत बात्रा म्हणाले, “ शेजाऱ्यावर प्रेम करा ही येशूची शिकवण आहे, ही शिकवण म्हणजे या क्रान्तीचा पाया आहे. येशूचे अनुयायी गेले. नंतर अज्ञाचे सेवक आले. त्यांना शका होती, सर्वोदय समाजात धर्म टिनेल की नाही ? बात्रांनी त्यांना सांगितले, “ धर्म न टिकण्याची लक्षणे तर आजच्या च समाजात दिसतात. पण सर्वोदय समाजात सर्व धर्म राहतील. मी तर मानतो की वेगवेगळे धर्म म्हणजे उपासनेचे भिन्न प्रकार आहेत. ” इस्लाम धर्मात आपल्या सपत्तीचा एक हिस्सा धर्माकरता देण्याचा आदेश आहे असे सांगून ते सपत्तिदान देण्याचे कबूल करून गेले.

दुपारी ख्रियाची सभा झाली. ख्रियाना आर्थिक स्वातंत्र्य नसतं म्हणून त्याची पार कुचवणा होते असे एका भगिनीचं म्हणणं होतं. विनोबा म्हणाले, “ तुम्ही केवळ आर्थिक स्वातंत्र्याचा च विचार का करता ? मी तर म्हणतो, सर्व तऱ्हेचे स्वातंत्र्य स्वीकारा मिळालं पाहिजे. पुरुषप्रधान समाजात ख्रियाची दशा ही च होणार. तुम्हाला पुरुषाचं व साऱ्या समाजाचं च नेतृत्व केलं पाहिजे. पण त्याकरता निरंतर अध्ययन करा, ज्ञान मिळवत जा. ”

शहरातल्या ख्रियाची सभा म्हणजे रंगीतरेगी कपडे, नाना तऱ्हेची वेशभूषा, वेष्टभूषा दिसेल असे वाटलं होतं. पण त्या साऱ्या अतिशय साध्या होत्या. साधेपणा हा या प्राताचा च गुण दिसतो. बात्रा त्यांच्याकडे पाहत म्हणाले, “ ये बहनें गहनेवाली नाही दीसतीं ! जो बहनें गहने पहनतीं हे वे

भीरू होतीं हैं । ” शेवटीं बाबांनीं त्यांना कार्यक्रम दिला— “ प्रत्येक घरात चरखा चाळविण्याचें काम उचला. ”

मग वकील आणि डॉक्टर आले. वकिलाना बुद्धिदानाची मागणी करीत बाबा म्हणाले, “ आई आपल्या मुलाच्या अपराधानडे ज्या दृष्टीने पाहते, पुराणा च मिळाला तर नाइलाजांनीं कंगूल करते, पण तिच्या मनात पूर्ण निश्वास असतो कीं आपला मुलगा अपराध करणार नाही— तें मातृत्व, ती क्षमाशीलता, तुमच्यामध्यें यऊ द्या. ”

व्यापारी आले. त्यांना युगधर्माची आठवण करून देत बाबा म्हणाले, “ काळाची पायलें ओळखून बागाल तर सर्वांचें च कल्याण आहे. तहानेनें व्याकुळ झालेल्याला जो पाणी देतो त्याचा आनंद तहानेलेल्याला पाणी मिळाल्याच्या आनंदापेक्षा अधिक असतो. स्वतः उपाशी राहून भुस्तेलेल्याला खाऊ घालण्यात एक विशेष च आनंद आहे. सत्तेला आणि सपत्तीला वृणवत् समजून ती घेऊन देणाऱ्याची आपल्या देशाची परंपरा आहे. वेळ निघून जाईल, प्रवाहाला विरोध करणारे कसे टिकतील ? ”

आजच्या सभेंत कॉलेज तरुणाची सरुया अधिक दिसत होती. त्यांच्या प्रसिद्धीप्रमाणें ते काहींतरी खोडनरपणा करतील असें वाटले होतें. पण नेहमींचा च अनुभव आला. विद्यार्थी सभेंत नेहमीं च शान्त असतात. आज हि अखेरपर्यंत शांति होती. बाबा म्हणतात, “ विद्यार्थ्यांशीं माझी दोस्ती च आहे. ” उत्कलमध्ये प्रवेश केल्यापासून आज प्रथम च बाबांचें भाषण अनुवाद न होता झालें. भाषण सुरू करण्यापूर्वीं बाबांनीं जनतेला विचारलें होतें. अनुवादक निती हि कुशल असला तरी तो रसहानि करतो च आणि जनतेच्या हृदयाला आपले शब्द सरळ स्पर्श करीत नाहींत. बाबा नेहमीं म्हणतात कीं, “ भूदानाबरोबर च मी राष्ट्रभाषेचा हि प्रचार करतो. ” पण विचान्या प्रेसवाल्याची मात्र आज चांगली च त्रेधा उडाली. भाषण सपता च त्यांनीं मला गराडा घातला व म्हणू लागले, “ माफ करा बहिनजी, आम्हाला हिदी तितकेंसें येत नाहीं. ह्याची आम्हाला लाज हि वाटते. थोडी मदत कराल का ? ”

उत्कलमध्ये प्रवेश केल्यापासून बाबा उत्कलवासीयाना वारंवार आठवण करून देतात कीं, “ तुमच्या पूर्वजांनीं महान् पराक्रम केला होता. त्याच्या

तपस्येचें बळ तुम्हाला आयतें च मिळालें आहे. ही वीरभूमि आहे. म्हणून च भूजातीचा जप करीत मी इथें आलों आहे. तुम्हाला हि नरा पराक्रम करण्याची, पुरुषार्थाची, सुसंधि अनायासें चादून आली आहे.” आजच्या विराट् सभेला ते हें च सांगत होते “बुद्धासारखा महापुरुष जगात दुसरा कोणी झाला नाही. सम्राट् अशोकासारखा महान् राजा हि झाला नाही. आता तुम्ही हें सिद्ध करू शकता की, उत्कलसारखा महान् प्रदेश जगात दुसरा होऊ च शकत नाही ”

: ४० :

‘ देवां ’ना धोक्याची सूचना

पुलनसरा, भुवनेश्वर

१४, १५ मार्च ’५५

विश्व शांति आंदोलना (World Peace Council) चे येथील काही प्रतिनिधी काल वावना भेटायला आले होते आज हि ते चर्चा करण्या करता आमच्यादरोवर चालत होते ते विश्वशांतीकरिता एका पत्रकावर सद्वा गोळा करण्याचें काम करीत आहेत वावाची पहिली सही घेण्याचा त्यांचा विचार होता. वावा त्यांना म्हणाले, “ इकडे तुम्ही सद्वा गोळा कराल तर तिकडे अँटम, हैड्रोजन बॉम होणें थापेल का ? ”

त्यांना एका गृहस्थानें विचारलें, ‘ अँटम व हैड्रोजन बॉम्बबद्दल तुम्हाला काय वाटतें ? ’ ह्यावर चटकन् उच आवाजात वावा म्हणू लागले, “ मी तर म्हणतों हवे तितके बॉम्बस वाढवा मला त्याची फिकीर नाही. मला चिंता आहे ती लहान लहान शस्त्राची ! आईवडील मुलाना टोकतात, गुरू शिष्याला पिटतात, लहानसहान कारणावरून हातात बाठ्या घेऊन लोक एकमेकांचीं डोकीं फोडतात, ही अल्प हिंसा च भयानक आहे. तुम्ही सारीं शस्त्रां काढून घ्या आणि मग पहा त्याचा काय परिणाम होतो तें. पण रशिया म्हणतो अमेरिका शस्त्रत्याग करीत नाही तर आम्हीच तो वा

करावा ? अमेरिका हि हें च म्हणते. इकडे हिंदुस्थान, पाकिस्तान हि एकमेकांना असे च भीत आहेत. मी म्हणतो प्रयत्न तर करून पहा शस्त्रास्त्रें सोडण्याचा. मग पाकिस्तान मोठमोठी शस्त्रे कशाला पाळगील ? त्याच्या सर्चाची हि बचत होईल. समजा, पाकिस्तानला हिंमत झाली च तर तो पार झालें तर लाठी घेऊन येईल हल्ला करायला. उगा च मोठमोठी शस्त्रे कशाला आणील तो ? मग आमच्या इयल्या स्त्रिया, मुलेवाळ, मोठ्या कुटुंबालां नाहेर पाह्यला येतील. त्यांना वाटेल हें ह्यानीं काय आणलय ? कशाला आलेत हे लोक ? ‘पाक’वाले सांगतील, ‘आम्ही लाठ्यानीं तुमच्या डोक्यावर प्रहार करणार आहोत.’ अन् मग आमचे सारे लोक मस्त मजेंत ऐदीत सूत कातत बसतील, ते आपला लाठीमार सुरू करतील अन् चाळीस पन्नास मुडकी उडविल्यावर त्यांना वाटेल, ‘अरेच्या ! हे काहीं विलक्षण च लोक दिसतात, काहीं प्रतिभार च करीत नाहींत.’ आणि मार थांबवतील. सारें जग हा तमाशा पाहील. तुम्हाला काय वाटतें ? ह्यानून पार मोठी नैतिक शक्ति प्रकट नाहीं होणार ?

“पण आज असा प्रयोग करण्याची हिंमत आहे कोणामधें ? तुम्हाला जर विचारलें, शस्त्रत्याग करण्याचा आरंभ कुणीं करावा, तर काय उत्तर द्याल हो तुम्ही ?”

ते गृहस्थ चूप होते. काहीं बोलेनात. तें पाहून बाबा च पुनः म्हणाले, “तुमच्याजवळ उत्तर कुठें आहे ? तुम्हाला वाटतें अमेरिकेनें आधीं शस्त्र खाली ठेवावें. रशियाजवळ जर जास्त अँटम व हैड्रोजन बॉम असते तर तुमची ही Peace Movement [शांततेची चळवळ] चालली नसती. मी तर म्हणतो, शस्त्रत्यागाचा आरंभ हिंदुस्थानापासून च व्यापून पाहिजे. प्रत्येक जण दुसऱ्याची वाट पाहू लागला तर मुरुनात च कशी होणार ?”

दुसरे गृहस्थ पुढें येऊन विचारूं लागले, “तुम्ही दानपत्रावर सत्या घेता कीं नाहीं ? आमच्या हि सत्याचा असा मानसिक परिणाम होणार नाहीं कशावरून ?”

बाबा.—तुमच्या हि सत्याचा परिणाम होईल कीं ! पण असें आहे, आज बाल सर्प च म्हणतात शांति पाहिजे ‘सर्वेऽपि सुखिन. सन्तु’ सारे च

म्हणतात. पण त्या च बरोबर असे हि वाटनें कीं, 'हमारे पाससे कवडी न गळणु.' जाम्ही केवळ सद्धा च घेत नाही. त्याच्याबरोबर जमीन व सरतीचे दान हि घेतों. तुम्ही हि असा च प्रयोग कराल तर त्याचा काही उपयोग होईल. तुमच्या सद्याचा जो कार्यक्रम आहे, त्याच्या मी विरुद्ध नाही. पण मला एवढें च म्हणायचें आहे कीं, तो कार्यक्रम निष्फळ आहे.

प्रश्न — शस्त्राचा उपयोग न करता विध्वंशता होईल असा तुमचा विश्वास आहे का ?

नात्रा — ह ! आता कसा ठीक प्रश्न निचारला तुम्हीं ! या प्रश्नाचा अर्थ च हा कीं, तुमचा विश्वास च मुळीं शस्त्रावर आहे. मग कशाला हो शांतीच्या गप्पा ? जोंवर तुमच्याजवळ तितकी शक्ति, अधिक शस्त्रांनं येत नाहान तोंवर तुम्ही शांतीच्या गोपी कराल. एवढा शस्त्रांनं वाढली कीं तुमची ही 'शांतीची चळवळ' च बंद पडेल.

रस्त्याच्या कडेनें ठिकठिकाणीं उघडें च मुग्यानीं केलेलीं लाल मातीचीं मुदर झगलीं धरें पाहून बाबा म्हणत होते, "भुजनेधर ह्याहून मुदर आहे का ?"

पुष्पनल्लन्याच्या सभेन बाबाचें भाषण आटोपल्यानंतर दानपत्राचा रग्याव होऊ लागला. गर्दीनून एक व्यक्ति पुढें येई च धुडुभाईजवळून दानपत्र घेऊन तिहू लागे. त्यानीं सही करता च धुडुभाई उंच आवाजात जयघोष करी, 'आनंद एक बार.' जगता साद पाहून प्रत्युत्तर देई, 'हरि गो गो.' आसमंतातून रसर रोझू लागला, 'आनंद एन बार-हरि गो गो.' हात टांच करून बाबा साध देऊं लागले, 'हरि गो गो !'

तिरंगी झेंडे पडक्या भरधाव धारणाच्या मोटारी सागत होत्या- उगा उत्फल्गुन्या नवीन यशस्विनेच्या राजधानींत प्रवेश होणार आहे.

पण ! पण ! धण ! दुष्ण च धडनाद ऐकू देऊं लागला. मंदिराच्या माथुगानें दर्शन होऊं लागले. जाम्ही भुजनेधरच्या निधिविषयात मंदिराजवळ जाण होतो. नगाच्याचा आवाज ऐकू आला. भूष, उदबजी, वापूर भागि मृगालाच्या पुष्पाच्या मंदमपूर परिमळानें देवाच्या दारी पोहोचल्यानें गाणिते धावता च वेळोच मज्ज मंदिर दिवू लागले. दगडातून नों जग

निर्माण करणाऱ्या त्या अज्ञात कलावतानीं एकेक मूर्ति घडवितांना आपली सारी शिल्पकला, सारसर्वस्व त्यात ओतलेले आहे. मूर्ति निर्माण होईपर्यंत रात्रदिवस त्या शिल्पकारासमोर तोच एक दगड असेल. हातीं हातोडा नी हृदयात एक गोड स्वप्न ! स्वप्न दगडात साकारलेले पाहताच कलावत जागा होई, मग त्याला वाटे, ही दिव्य वस्तु त्यानें नाहीं घडवली, कुणी तरी त्याच्या हातून ती घडवली आहे !

काळ्या कुळकुळीत दगडाची ती दुनिया किती सजीव होती ! रात्रधाळ-पणें हसत बाळ गंगेश एका कोपऱ्यात उभा होता. गगेच्या मिनारीं वसूच तिच्याशीं अनेकदा गुलगुल गोष्टी करणारी हिमाचलसुता - देवी पार्वती - सुंदर वस्त्र नी अमूल्य अलंकार लेवून सौम्य हास्यानें वातावरणात सौम्यता विखुरीत होती. हातीं नाना तऱ्हेचीं नाचं घेऊन गायिका व नर्तिकांनीं तिच्याभांवतीं फेर धरला होता. कुठे वीर समरागणात लढत होते, तर कुठे हर्त्तांची राग मोठ्या ऐटीनें डलत डलत पुढे जात होती. कुठे गुरु शिष्याला पाठ शिकरीत होते, तर कुठे माता लेकरांना कुरवाळत होत्या, थोपटत होत्या. एका कोपऱ्यात एकान्तात कुणी रमणी प्रियकराला प्रेमपत्र लिहिण्यात मग्न दिसत होती. विशाल नदी मोठ्या ऐटीत देवाच्या दारीं वसला होता.... आम्ही आत शिरलों. गाभाऱ्यात जाऊन उभी राहिलों. प्रशान्त स्थान, पुलाच्या ढिगाऱ्यात झाकले गेलेलें भव्य शिवलिंग, समयाचा स्निग्ध प्रकाश, पिंडीवरच्या घागरांतून येथं येथं होणारा अभिप्रेक- सारें पाहून हृदय गाऊ लागतें—

‘भुनेश्वर हे ! मोचन कर बधन सज मोचन कर हे !’ आणि वाग्राची प्रिय पट्पटी- ‘आत्मलिंग शिव तू’ आत्मा एक आहे, माया शून्य. एक आणि शून्यातून सारी सृष्टि निर्माण झाली आहे. त्याचेंच प्रतीक म्हणजे शिवलिंग ! ... देवळातून बाहेर पडलो. बीनादीचें गोड गीत कानात घोळत होतें—

‘प्रभु तव प्रसन्न मुख, सब दुःख करोक मुख ।’

‘भुवनेश्वर’ उत्कलची नवी राजधानी आहे. कटम्पासून चौदा मैल दूर वसयलेली आहे. आज सध्याकाळी उत्कल विधानसभेचे सभासद आणि मन्त्रिगण बागाना भेटणार होते. पण ती सभा दिवसाउजेडी ठेवा असा आग्रह करीत बागाना म्हणाले, “दिवसा सर्वांच्या चेहऱ्याचें दर्शन होईल. आपल्या देशात हा एक वेडेपणाच (पागलपन) आहे. येथील लोकाना दर्शनाची जितकी अभिलाषा असते तितकी श्रवणाची नसते. ही एक सूक्ष्म वस्तु आहे. हा गूढवाद नाही, गूढ अनुभूति आहे.”

सभा दुपारीं ठेवली. आपल्या दर्शनाभिलाषेचें विवेचन करताना बागाना जनतेच्या प्रतिनिधींना ‘देवता’ ही सजा दिली. ते म्हणाले, “तुम्ही सारे जनतेनें निवडलेले, निवडक लोक आहात. तिचे विद्वस्त, तिचे लाडके सेवक आहात. जनतेनें तुम्हाला पाच वर्षांभरिता देशाचा कारभार पाहण्याचा अधिकार दिला आहे. अशा अधिकृत सेवकाना ‘मुर’ किंवा ‘देवता’ म्हणतात मुनि म्हणजे चिंतनशील, स्वतंत्र, रागद्वेषरहित विचारक आपल्या समाजशास्त्रात म्हटलें आहे कीं, देवतामध्ये अनेक तऱ्हेच्या शक्ति असतात. पण ते बहुधा भोगपरायण बनण्याची भीति असते, तेव्हा त्यानीं सावधान राह्यला पाहिजे त्यामुळें त्यांना ‘दमना’ची विशेष आवश्यकता आहे ऐश्वर्यापरोबर स्वाभाविकच भोग हि येतो त्यामुळें देवापुढें जनकमहाराजाचा आदर्श असावा. जनकमहाराज वैभवात राहून हि वैराग्यशील आणि अत्यंत अलित होते. “मिथिलाया प्रदीप्ताया न मे दहति किंचन” “मिथिला नगरीला आग लागली तर मी जनतेच्या मदतीला धावून जाईन. पण त्यानें माझे काहीं विघडायचें नाही.” अशी त्याची वृत्ति होती.

बापू गोल्मेज परिषदेकरिता इंग्लंडात गेले होते त्या वेळची गोष्ट. लंडन मधील सर्वांत रालच्या वर्गाच्या, गरीबातील गरीबाची जिथें वसाहत आहे तिथें ते जाऊन राहिले होते. परिषदेच्या जागीं जायला सव्वा घटा लागत असे. एवढा वेळ ते वाचवू शकले नसते का? ही घटना सांगून बागाना म्हणाले, “तुम्ही गरीब जनतेचे प्रतिनिधी आहात. जनता थर्मामीटर आहे. ती जड असली तरी तिला पारख आहे. आपल्या प्रतिनिधींच्या जीवनावरूनच

ती त्याची पारग्य करते. तेव्हा ज्यानी तुम्हाला नियमून दिलें आहे त्याच्या हृदयाशी तुमच्या हृदयाची तार लागू या. ”

करीनें प्रभु रामचद्राच्या जीवनातल्या एका प्रसंगाचें वर्णन केलें आहे. भरतानेर राज्यकारभाराची जबाबदारी सोपवून प्रभू निश्चित मनानें वनवासांत निवून गेले. भरतानें अत्यंत नम्रपणे ती आज्ञा शिरोधार्य मानली. वर्गमागून वरें लोटली. भरत एकामतेनें आज्ञेचें पालन करीत होता. मात्र त्यानें प्रभूच्या पादुका सिंहासनावर ठेवल्या होत्या व ह्मन. अयोध्येहून चार मैल दूर राहत होता. चौदा वर्षे सपली. प्रभु अयोध्यानगरींत परत आले. सर्वप्रथम भरताला भेटण्याची इच्छा त्यानीं प्रकट केली. फुटल्या भागानें जगल्या तयऱ्या केरी अन् कोण राजधानींत राहिला तें ओळखता न येईना. रामानें जंगला मंगल केलें. भरतानें राजधानींत वन आणून ठेवले, तो वैमवासागून अन्वित राहिला.

: ४१ :

सहजीवन, सहभोजन, सहभजन

३

सागलई, डाडमुकुदपुर, साक्षीगोपाल
१६-१९ मार्च '५५

फ्रान्सच्या 'शातिदासभाई'च्या आश्रमातून फ्रान्स नावाची आमची एक भगिनी नुफती च यात्रेत आली आहे. शातिदासभाई मूळचे इटलीचे. परंतु फ्रान्स देशाला त्यांनीं कर्मभूमि केले आहे. बापूंचे ते परमभक्त. पधरा वर्षांपूर्वी ते बापूंना भेटायला हिंदुस्थानात आले होते. त्या च वेळीं बापूंनी त्यांचें Lanza Del Vasta हें नाव बदलून शातिदास हें नाव ठेवलें. आमच्या मिहार यात्रेत ते तीन महिने बरोबर राहिले होते. त्याचा शात, गभीर चेहरा, गौरवर्ण आणि पाढरी शुभ्र लांब दाढी, गळ्यातील फ्रॉस पाहून वाटे युरोपचा कोणी ऋषि च आत्म्य आहे. ते उत्तम संगीतज्ञ व चित्रकार हि आहेत. पहाटे प्रार्थनेत ते गिटारवर लॅटीन भजन गात असत, तेव्हा स्वतःबरोबर इतरांना हि ते देवाच्या चरणाजवळ घेऊन जात. बाप्पा त्याच्या भजनावर मुग्ध होते.

शातिदासभाईंचा एक कार्यक्रम चित्र काढण्याचा नित्य चाले. समेत भाषण करताना, झपझप वाट चालताना, ध्यानस्थ बसून प्रार्थना करताना बाबांच्या सर्व च मुद्रा ते अत्यंत काळजीपूर्वक न्याहाळीत. त्याची पेन्सिल कागदावर अलगद हलके हलके च फिरू लागे. त्यांनीं रेखाटलेली चित्रे पाहून मी त्यांना म्हणत असें, 'वा ! तुम्ही तर आमच्या बाबांना येशू च बनवून टाकलय !' का कुणास ठाऊक, पण त्याच्या चित्रात मला येशूचा भास होई. माझें बोलणें ऐकून ते किंचित् इसायाचे व म्हणावचे, "मग ? ते दोघे भिन्न आहेत का ?" शातिदासभाईंनीं फ्रेंच भाषेत बाबावर एक पुस्तक लिहिलें. फ्रेंच भाषा जाणणारे त्या पुस्तकाची तोंड भरून प्रशंसा करतात व म्हणतात की, त्यात बलाबलाची लेखणी व भक्तांचें हृदय दोन्ही उतरली आहेत. मला फ्रेंच येत नव्हतामुळे मी त्याच्या ह्या बलाबलाचा आस्वाद घेऊ शकत नाही याचें मला मग कित्येकदा पार दुःख व्हायचें. पण मग माझ्या हृदयात कुठें तरी गिटारच्या ताराचें वपन आणि पेन्सिलीच्या

हलक्या रेषा याचे मीलन झाल्यागत भासू लागायचें नी कधीं त्या ताराच्या वरुणोत्पट वपनात येशूचें अस्पष्ट चित्र दिसू लागे तर कधीं त्या नाजूक रेखातून भजनाच्या स्वराचें गुंजन ऐकू येई आणि मग हृदयाला अतीव समाधान चाटे. मन दळू च म्हणायचे, 'मला कळते त्या पुस्तकाची भाषा !'

सागलई गावच्या एका सदृष्टस्थानीं मोठा मजेदार प्रश्न विचारला, "भूदानात जमीन दिली पाहिजे ही गोष्ट हृदय कवळू करते, पण जमीन देण्याची काहीं हिमत होत नाही, मग काय करावें ?"

बाबा म्हणाले, "हाच प्रश्न दुर्योधनानें विचारला होता. 'जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः । जानामि अधर्मं न च मे निवृत्तिः ।' धर्म काय आहे हें मी जाणतों पण त्याच्याकडे वळण्याची माझी प्रवृत्ति च होत नाही. आणि अधर्म म्हणजे काय आहे हें हि मी जाणतों परंतु त्या-पामून माझी निवृत्ति होत नाही. हा प्रश्न फक्त दुर्योधनाच्या च नाही पण सज्जनांच्या हि मनात उभा राहतो. पण मनाला एक विचार पटला कीं मग त्या समोर युक्तिवादाची काहीं जरूर उरत नाही. एखादी गोष्ट युक्तिवादानें समजवावी लागते. पण एकदा ती समजली म्हणजे त्याच्यावर अमल करण्या-करिता युक्तिवादाची नव्हे तर भक्तीची जरूर असते. म्हणून माझें तुम्हाला असे सांगणें आहे कीं, आता उगी च जास्त बुद्धि लढवू नका, रामाचें नाव घ्या आणि दान देऊन टाका, म्हणजे सारें ठीक होईल. या ससाररूपी महानदीला अडविण्याकरिता 'भूदानयज्ञ' हा 'हिराकुड बाध' आहे. शास्त्रकारांनीं धर्माची व्याख्या करताना म्हटलें आहे कीं ज्याला हृदयाची समति मिळते तो धर्म होय. जमिनीवर कुणाची मालकी होऊ शकून नाही, जमीन देवाची आहे, हा गोष्टीला आज सर्वांच्या च हृदयाची मान्यता मिळाली आहे."

चार वर्षांपूर्वी तेलंगण पेटलें होतें. त्या ज्वाला शमविण्याकरिता अभिषेक हवा होता. शास्त्रीचा मंत्र जपणाऱ्या ऋषींच्या मागणीला एकाने उत्तर दिलें. त्या एका लहानशा दानात ऋातीचें बीज आहे हें ऋातदर्शीनें ताडलें आणि 'ईशावास्यमिदं सर्वम्' या मंत्राची आज्ञा पाळायला तो शिकू लागला. चरणचक्र वेगानें फिरूं लागलें. सारें जीवन परमेश्वराचें आहे, या जगात 'माझे' आणि 'तुझे' हे शब्द अर्थरहस्य आहेत, असें तो सांगू लागला.

‘आत्माथे पृथिवीं त्यजेत्’ असा अभिमान उराशीं बाळगणाऱ्यांना जमिनीचा त्याग करणे कठीण नव्हतं. ‘त्यक्तेन भुजीथाः’ची हवा सगळीकडे रेंवळू लागली व मोहाची धूळ उडवू लागली. म्हणूनच ‘भूदानाचें तत्त्व पटतं पण जमीन देण्याची हिंमत होत नाही’ ही आगाजनक भाषा ऐकू येऊ लागली. ‘आज हिंमत होत नाही, ती उद्या होईल. काल तत्त्व पटत नव्हतं, आज तें पटू लागलं ना?’ अमर आत्मा बोळू लागली.

साक्षीगोपालाचे प्राचीन देऊळ पार प्रसिद्ध आहे. पार जुनी कहाणी आहे. दूरदूरचे लोक गोवुळ वृंदावनाच्या दर्शनास येत. दक्षिणेकडील काचीपुरमूचा एक वृद्ध ब्राह्मण असाच दर्शनाला तिथे गेला होता. तिथे तो बराच आजारी पडला. दर्शनाला आलेल्या एका तरुणाने त्याची सेवा केली. त्या वृद्धाला आराम वाटू लागला. तरुणाच्या सेवेवर वृद्ध खुष झाला आणि त्याने त्या भरात गोपालकृष्णाला साक्षी ठेवून त्या तरुणाला वचन हि देऊन टाकलं की ‘माझ्या कन्येचा विवाह मी तुझ्याशी करीन.’ काची-पुरमूला घरी परत आल्यानंतर त्या ब्राह्मणाला काय वाटले कुणास ठाऊक, त्याच्या मनाने माघार घेतली. तरुणाने त्याला विनंति केली, समजावलं. पण व्यर्थ! शेवटी त्याने ग्रामपंचायतीसमोर तक्रार मांडली पंचायत त्याला विचारू लागली, साक्षी कोण हातें? तरुणाने सांगितले, वृंदावनाचा गोपाल साक्षी होता. पंचायतीने त्याला साक्षीला बोलवायला मागेलं. तरुण पुनः निघाला, वृंदावनाच्या गोपालासमोर उभा राहिला व प्रार्थना करू लागला, “त्या ब्राह्मणाने मला वचन दिलं होतं, तुझ्यासमोर तुझ्या साक्षीने. आता तो ब्राह्मण वचन पाळायला तयार नाही. पंचायत मला साक्ष मागते आहे. तूच एक साक्षी होतास. तेव्हा आता चल.” देवाच्या दाराशी तो रात्र-दिवस धरणे धरून बसला. शेवटी तिसरे दिवशी रात्री देवळाच्या गामान्या-तून त्याने गभीर वाणी ऐकली, “मी तुझा साक्षी म्हणून येतो. उद्या सकाळी तू इथून आपल्या घराकडे जाण्यास नीघ. मी तुझ्या पाठोपाठ येतो.” तरुणाने हिंमत करून विचारलं, “पण समजा, तुम्ही आला नाहीत. मी कसे मानू तुम्ही येत आहा तें?” पुनः आवाज ऐकू आला, “मी तुझ्या मागे पायात बाळे घादून चालत राहीन, त्याचा आवाज तुला ऐकू येत राहील. तू कधी हि मागे वळून पाहू नकोस. मागे वळून पाहशील तर

मी जिथला तिथें च थाबेन.” तरणाला आनंद झाला. प्रातः काळीं उठून ठरल्याप्रमाणें तो चालू लागला आणि त्याच्या कार्नी वाळ्याचा ध्वनि येऊ लागला. तो अत्यानंदानें पुढें चालत राहिला. पुढे एक मोठें वाळवट लागलें. थोड्या च वेळात वाळ्याचा ध्वनि ऐकू येईनासा झाला. त्याला वाटले, ‘देवाने आपल्याला पसविले तर नाही ना ? तो निघून तर गेला नसेल ना ?’ म्हणून त्याने मागें वळून पाहिले. गोपाल चालत येत होते, पण वाळू असल्यामुळे वाळ्याचा आवाज ऐकू येत नव्हता. पण तरणानें मागें पाहिल्यामुळें गोपालाची तिथें दगडाची मूर्ति झाली. तो धावत मागें गेला, ओक्साओक्सीं रडू लागला. त्यानें देवाला प्रार्थना करून पाहिल पण व्यर्थ. शेवटीं तो तसा च काचीपुरम्ला गेला व तेथाल पचाना त्याने ही कहाणी सांगितली. ती ऐकून कुदहलाने ते सारे ती मूर्ति पाहायला आले. मूर्ति पाहून त्याचा तरणावर विश्वास बसला. वृद्ध ब्राह्मणानें हि मग त्याला आपली मुलगी देण्याचें कबूल केलें. त्या मूर्तीभोंवतीं मंदिर उभारले गेलें. ते च हें ‘साक्षीगोपाळा चें देऊळ. पुरीच्या जगन्नाथाचें दर्शन घेणारे साक्षी गोपाळाचें दर्शन घेतल्यावाचून परत जात नाहीत

वापानीं प्रवचनात जरा नवीन तऱ्हेनें ग्रामपरिवाराचा विषय माडला. “गावात सर्वांमध्ये आत्मीयता, प्रेमभाव, सहयोग निर्माण होईल तेव्हा गावाचें एक कुटुंब होईल, सहजीवन होईल. सहभोजन, सहभजन हा च तर भूदान यज्ञाचा कार्यक्रम आहे.”

जगन्नाथपुरीला पोहोंचायला अवघे तीन दिवस उरले आहेत २५ मार्च ते २७ मार्चला तिथें सर्वोदय समेलन व्हायचें आहे यात्रेत समेलनाकरिता येणाऱ्या पाहुण्याची वर्दळ सुरू झाली होती. आजकाल बाबा लोकाना सांगतात, “गांधीविचारप्रेमी, सर्वोदयाचें तत्त्व जीवनात उतरवू पाहणाऱ्या भक्त लोकांचा मेळावा पुरीला भरणार आहे. गरीबांचे उत्थान कसें होईल ह्यावर ते सारे विचार करणार आहेत. हिंदुस्थानाच्या कानाकोपऱ्यातून माणसें येतील. त्यानीं ओरिसाची कीर्ति ऐकली आहे. आता तुम्हाला त्या लायक काम करून दाखवेलें पाहिजे. ऐकलेल्या प्रशसेंत सत्य होतें हें त्यांना कळू द्या.”

: ४२ :

‘दानपत्र म्हणजे विश्वशांतीकरितां मतदान’

जगन्नाथपुरी

२०-३० मार्च '५५

अधार लपत होता, चादण्या लोपत होत्या आणि विविध रंग उधळीत मानु उदयाचलाची चढण चढत होता. त्याने उजळवलेली समोरची वाट आम्हाला पुरीच्या पावनक्षेत्राकडे नेत होती. क्षेत्र जवळ येऊं लागले आणि त्याबरोबर च जनतेची गर्दी उसळली. प्रचंड पूर आला म्हणजे बाना देखील आपला नेहमीचा मार्ग विसरून जातात. असल्याच्या त्या गर्दीत व्यवस्था राहू शकली नाही. इकडे गर्दी टाळण्याकरता बाना रस्त्याच्या अगदी वडेवडेमें चावू लागले, तिकडे दर्शनोत्सुक जनता त्यांना शोधू लागली. मधूनच बाबा पळू लागायचे तर मधूनच गमतीनें कुणाच्या पाठीवर हात ठेवून खुणावून ‘मी च तो पिनाचा बर का !’ असें सांगून नमस्कार ठोकू लागायचे, ही आगळी रीत पाहून लोक चमकून जायचे. गर्दी आवरता आवरता आमच्या नाकीं नव आले व चांगलाच व्यायाम झाला. तेवढ्यात शीतल बायूचा सुरसर स्पर्श होऊ लागला. सागर जवळ आल्याची ती सूचना होती. त्याच्या दर्शनाकरिता अत्यंत आतुर होऊन आम्ही वेग घाडूनला. थोल्याच वेळात विशाल निळा निळा जलधि दिसू लागला. अनेक दिवसाची मनीषा पूर्ण झाल्यागत समाधान वाटू लागलें.

सागराच्या किनाऱ्यावर च ‘सर्किट हाऊस’मध्ये चार पाच दिवस राह्यचे होतें. नंतर इथून दोन मैलावर असलेल्या सरोदय समेलनाच्या स्थानावर जायचें होतें. ह्याच सर्किट हाऊसमध्ये, ज्या खोलीत रवींद्रनाथ टागोर राहिले होते त्याच खोलीत, बाबांचा निवास होता. दिवसभर सागराचें भव्य दर्शन घ्यायचें. त्याची आकाराची गर्जना बानांशीं खेळायची. सागराच्या काठीं मगून त्याच्या लाटाचें नयनमनोहर नृत्य पाहताना वाटे जणू वेदान्ताचे प्रायोगिक पाठ तो शिखरत आहे. एक एक लाट उसळायची आणि निनाद घडून पुनः सागरात लीन व्हायची. चैतन्यसागरात दि

अशी च मानवस्त्री लाट उसळते आणि मोठमोठी कामे करून पुनः त्यात च विलीन होऊन जाते. सागर सत्य आहे, लाटा मिथ्या आहेत. परंतु त्या सागराहून भिन्न नाहीत. कुठली हि लाट उठो वा नाहीशी होवो, त्या ‘आपूर्यमाण अचलप्रतिष्ठम्’ मध्ये काही च बदल होत नाही.

आत्मज्ञानाचे विद्यापीठ असलेल्या या क्षेत्रात सागराकाठी रोजची प्रार्थनासभा व्हायची. सागराच्या कळोळात चागाचा आवाज जणू पलीकडच्या तीरावरून येत आहे असा भास होत होता. एक काळ होता, पूर्वेकडे ज्ञानाचा उदय झाला होता व त्याच निरण साऱ्या जगतात पोहोचले होते. रवि ठाकुरांनी म्हटलें आहे ‘प्रथम सामरस तव तपोवने.’ तुझ्या तपोवनामध्ये प्रथम साम घनीचे गुंजन झालें होते. वायव्यमध्ये हि वर्णन आलें आहे कीं येथल्या जन्मदिवशी पूर्व देशाचे ज्ञानी मुनि आले होते. Wise Men of the East या प्राच्य देशातून साऱ्या जगात बौद्ध भिक्षु गेले होते. पण दडशक्ति ऋचा राजशक्ति घेऊन नव्हे तर ज्ञानशक्ति व बौद्धिक शक्ति घेऊन गेले होते. ख्रिस्ती लोक इथे आले, त्याच्या मार्गे पुढें अन्न, शस्त्र, सैन्य, व्यापार आला. जगन्नाथपुरीसारख्या अखिल भारताच्या स्थानाच्या लोकांना ‘हिंदी’ समजत नाही तर ते एक दूषण होतें ‘मातृभाषा’ व ‘राष्ट्रभाषा’ हे दोन डोळे आहेत. ज्याला एका च भाषेचें ज्ञान आहे तो ‘एकाक्ष’ आहे. ‘संस्कृत’ तिसरा नेत्र आहे. जनसेवेकरिता मातृभाषेचें ज्ञान, देशाभिमानाकरिता हिंदी भाषेचें ज्ञान, धर्म-तत्त्वज्ञानाकरिता संस्कृत भाषेचें ज्ञान आवश्यक आहे.

पुरीचें माहात्म्य वर्णन करताना राजा सांगत होते— शंकराचार्य, भगवान् बुद्ध, महात्मा कबीर, रामानुज, महावीर, चैतन्य महाप्रभु या सर्वांनी सागराच्या तीरावर येऊन धर्माची पताका पडकावणें आपलें जीवितकार्य मानलें होतें गुरु नानक हि इथें आले होते परंतु त्यांना जगन्नाथाच्या मदिरात प्रवेश मिळाला नाही. मुक्त आकाशाखाली उभे राहून परमेश्वराची आरती गाण्यास त्यांनी आरंभ केला ‘गगन मे थाल रविचंद्र दीपक मे’ ‘मी त्या परमेश्वराचा दास आहे, जो जगाचा नाथ आहे. चंद्र, सूर्य हे दीपक आहेत. आकाश हें ताट आहे. पृथ्वी परमेश्वराचे आसन आहे.’ बापू इथें येऊन गेले

होते. इथून च त्यांनी हरिजन पद पाभेला आरंभ केला होता. नैतिक शक्ति वाढवून देशाच्या प्राचीन गौरवाचे पुनरुत्थान करण्याचा संदेश देऊन भाषण संपले.

दुसरे दिवशी मुप्रभाती जगन्नाथाच्या दर्शनाकरिता वाजा वाहेर पडले. आमच्या टोळीत 'मन्स' होती. मनाच्या परावर वसून मी हळूच भूल काळात गेलें. त्रिहारच्या प्रसिद्ध वैद्यनाथधामाच्या मदिरात आम्ही अशीच दर्शनाला जात होतो. हरिजनाना प्रवेश नाही त्या देवळात वाजा जात नाहीत. 'ज्या देवळात हरिजनाना मज्जार आहे त्या देवळातील मूर्ति प्राणहीन होते.' परंतु त्या दिवशी तेथील पड्याच्या प्रमुत्ताने निमंत्रण दिले. त्यात लिहिले होतें, 'आमच्या मदिरात हरिजनाना प्रवेश आहे. आपण अवश्य पावें.' त्याप्रमाणें हरिजनाना घेऊन सायकळच्या गभीर प्रहरी वेदातील महादेव सूक्ताचे मनोमन उच्चारण करित वाजा महादेवाच्या दर्शनास निघाले. मदिराच्या वाहेर व आत आगारात असलेल्या लोक स्वचाराच उभे होते. मदिराच्या मुख्य द्वाराजवळ नावा पोहोचले. 'धर्म की जय हो', 'अधर्मका नाश हो'च्या घोषणा सुरू झाल्या. बाजांनी मदिराच्या प्रागणात प्रवेश केला. दोनचार पावले पुढे होतात न होतात तों च 'अधर्म का नाश हो'च्या बरोबरच 'अदर मत जाइये, स्वामीजी! अदर मत जाइये' च्या आरोळ्या ऐऊं आल्या. 'धर्म की जय हो' चा अर्थ तत्क्षणीं उलगडला. तेवढ्यात गडबड झाली. कदिलाच्या मिणमिणत्या उजेडात स्पष्ट काहीं दिसलें नाही. वाजा एका उच्चवट्यावर चढले आणि लोकाना शांत करण्याचा प्रयत्न करू लागले. मी आत जात नाही असें हि ते सांगू लागले पण त्या वट्याळात कुणाला त्याचे शब्द ऐकू येईनात. सेवकांनी वाजाना घेरलें. बुम्याचा व लाठ्याचा हि मार सुरू झाला. तो मार शांतपणे स्वतः शेलत याळीदलातील मडळींनीं बाजाना मदिराच्या वाहेर आणले. मग सारे शांत झाले. अगदीं आफ्मिक घडली सारी घटना. पण रामदेवगबू म्हणत होते, "आज तर भीमाला बकामुर मारीत आहे असें वाटत होतें." इतर सारे सेवक म्हणत होते, 'आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे आम्हाला त्या पड्याचा यत्किंचित् हि राग आला नाही.' बाजांच्या उजव्या बाजावर थोडा मार बसला होता. बाजांनीं म्हटलें, 'मला हि थोडा प्रसाद मिळाला.' गुजराभ्या

राजेंद्रला जबरदस्त मुका मार नसला होता पण तो हसत इतराच्या सेवेत मग होऊन गेला होता निहारच्या नदकिशोरभाईंना बराच मिळाला होता. चंद्रसेनभाई तर तीन दिवस बेशुद्ध होते.

स्वागत करण्याकरिता प्रवेशद्वाराजवळ आलेल्या पुजान्यांना वाग म्हणत होते, “आमच्यानरोबर एक परदशी महिला देखील आहे. माझी अशी पूर्ण श्रद्धा व विश्वास आहे की ती आमच्यासारखी च शुद्ध व निर्मळ हृदयाची आहे. तिला जर आत प्रवेश नसेल तर मला हि दर्शन केल्यावाचून परत जायें लागेल ” पड्यानी हात जोडले. म्हणाले, “परधर्मी स्त्रीला मदिरात प्रवेश मिळू शकत नाही ” वात्रांनी भक्तिभावानें पड्यांना नमस्कार केला व त परतले. सारा दिवस त्याच चिंतन मुरू हातें

सव्याकाळीं धर्माच्या मूलतत्त्वांच विवेचन करताना रात्रा म्हणाले, “मी लहानपणापासून हिंदु धर्माचें सतत अध्ययन केले आहे. माझे नम्र निवेदन आहे कीं, हिंदु धर्माला मी ज्या अर्थानें समजतों आहे, त्यानुसार आचरण करण्याचा मी नित्य प्रयत्न केला आहे. त्या फ्रेच भगिनीला राहेर ठेवून मी मदिरात गेलों असतों तर तो एक मोठा अधर्म च झाला असता ज्यानी आम्हाला प्रवेश दिला नाही त्याच्याबद्दल माझ्या मनात कुठल्या हि प्रकारचा न्यूनभाव नाही त्यांना दु रा झालें असेल याची मला कल्पना आहे. पण ते सरकारबश होते त्यामुळें त्याचा नाइलाज होता. मला एवढें च म्हणायचें आहे कीं आपल्या धर्माच्या दृष्टीनें ही एक अतिशय दु खदायक घटना आहे.

“भागवतधर्मात तर असें सांगितलें आहे कीं, ज्याच्या हृदयात ईश्वराची भक्ति आहे तो ईश्वराचा लाडका आहे. मग तो कुठल्या हि जातीचा, धर्माचा का असेना ! हें हि लक्षात घेतलें पाहिजे कीं ह्या काळात प्रत्येक धर्माची कसोटी होणार आहे आपल्या धर्माला जेलसारखें करण्यानें धर्माची पार हानि होईल. नित्य बदलणाऱ्या काळानरोबर धर्माचें नाथ स्वरूप हि बदललें पाहिजे उदारता म्हणजे हिंदुधर्माचा प्राण आहे. सनातन्यानीं सनातन धर्माचें जितकें नुस्सान केळें आहे तितकें धर्माचें कुणी केळें असेल मी तर असें म्हणतों कीं, हिंदुधर्माची प्रतिष्ठा आणि बचाव गांधीजींनीं जितका केला तितका गेल्या एक हजार वर्षांत दुसऱ्या कोणी

केला नसेल. पण सनातनी हिंदु त्यांना धर्मविरोधी व स्वतःला धर्मरक्षक समजत.

“ज्या हिंदु धर्मात परस्परविरोधी सहा सहा दर्शने आहेत, ज्यात द्वैत-अद्वैताला आपल्या पोटात सामावून घेतले आहे, ज्यात भिन्न भिन्न प्रकारच्या देवतांच्या पूजला स्थान दिले गेले आहे आणि कुठल्या हि आचाराचा आग्रह नाही, त्यापेक्षा उदार दुसरा कुठला धर्म अन् शकेल ? अशा हिंदु धर्माला आपण सन्तुष्टित केले तर त्यात देशाचे नुस्सान आहे. ह्यावर तुम्ही सारे बारकाईने चिंतन करा. मला आज फार मोठा लाभ, सौभाग्य, मिळाले होते मी मंदिरात प्रवेश करण्याच नाकाहन मी मला मिळालेल्या एका फार मोठ्या भाग्याला मुक्त होईं हा मोठा च त्याग आहे. एका श्रद्धालू माणसाला मंदिरात प्रवेश करू दिला नाही ही घटना मी देवाच्या दरबारात निवेदन करू इच्छितो.”

या विषयावर अधिक विवेचन करताना पुढील द्शेन दिवसांच्या प्रवचनात ते म्हणाले, “सरी धर्मदृष्टि कोणची आहे ह्याचा आम्हाला विचार केला पाहिजे आरम्भीच्या काळात धर्माच्या सगोपनाकरता काही विशिष्ट मर्यादा ठेवल्या गेल्या असतील तर ती गोष्ट स्वाभाविक च आहे. परंतु हिंदुस्थानाचा भक्तिमार्ग बरा च विकसित होऊन गेल्यानंतर आज आपल्या उपासना स्थानावर कुणाला अडवणे हा धर्मावर एक प्रहार च होय. उपासनेचे भिन्न भिन्न प्रकार असतात. म्हणून आपली दृष्टि समन्वयाची असली पाहिजे ”

रोज समुद्रात स्नान करणे, समुद्रातून वर येणाऱ्या सूर्याच्या विषट पिवळ्या विरणाचा समुद्राच्या लाटाशी चालणारा ऐक पाहणे, हा आमचा नित्यक्रम च होऊन बसला होता. एक दिवस बापा सागराच्या दर्शनाकरिता काढावर उभे होते उसळणाऱ्या लाटा त्यांच्याजवळ पोहोचण्याचा प्रयत्न करीत पण बापा दूर असल्यामुळे त्याचे मोठे अपूर्ण च राहत. ह्या च सागराने भगवान बुद्धाचा अहिंसेचा संदेश ऐकला होता. जलमार्गाने रवेल जाणाऱ्या सधमित्रेच्या नाकेला आपल्या लाटावर झेलले होते. शंकराचार्यांच्या अद्वैताचे गूढगुण ऐकले होते वरीराच्या दोह्यांना साथ दिली होती. नानकाच्या भजनाला ताल दिला होता. आणि अगदी अलीकडे भार्वाजींच्या चरणचिह्नावर आपली श्रद्धाजलि अर्पण केली होती. मग निमोगना च

तेवढा तो दूर का ठेवील ? शेवटीं एक भली मोठी लाट धावत धावत आली आणि त्याच्याजवळ पोहोचली. विनोबा वरे च मागे हटले. पुनः दुसरी लाट आली आणि दूर सरणाऱ्या विनोबाचे पाय भिजवून ती हसत हसत परत गेली.

समेलनाकरिता देशाच्या कानाकोपऱ्यातून सेवक येऊ लागले होते. सर्व-सेनासनाचे सभासद, इतर पुढारी व भूदानकार्यकर्ते हजर झाले. सर्किट हाउसपासून दोन मैल दूर वाळूच्या मैदानात गरताच्या लहान लहान झोंपड्याची छोटीशी वसाहत वसविली होती. मध्यभागी एक मोठा मंडप होता. समेलनाची कारवाई, प्रार्थना, कताई इथे होत असत. नावाच्या झोंपडीत उत्कलच्या सौम्य कलेचें दर्शन होत होतें. मातीचीं लहान लहान मोळरीं टांगलीं होती. त्यावर चित्रविचित्र रंगाचे हात फिरले होते. भिंतीवर हस्तश्लेषा नमुना दाखविणाऱ्या लहान लहान वस्तु होत्या. समेलनात परिचित, नव परिचिताना नमस्कार ठोसावे, वावाच्या शब्दाच्या गती-बरोबर ‘वेन’ला पळवावें, तासन् तास टाडपरायटरच्या डोक्याशीं वसावें असा कार्यक्रम सुरू होता. तमीळनाडचे जगन्नाथजी व कृष्णम्मा म्हणत होती, “आता तर वळले वावा दक्षिणेकडे ! तुम्हाला हि आता तमीळनाडमध्ये यावें च लागेल.” उत्तर विहारमध्ये वावांनीं हिमालयाला शेवटचा नमस्कार केला व उत्तर दिशेकडे पाठ फिरविली याचा उत्कट आनंद तमीळनाडच्या या उत्साही जोडप्याला झाला होता. मलनारमधली वावाची लाटकी व कर्तव्यगार शिष्या राजम्मा आणि परदेशाहून उच्च शिक्षण घेऊन आलेले पण त्यात रमू न शकणारे चेरिअनभाई पुढची योजना आरंभीत म्हणाले, ‘मग कन्याकुमारीचें दर्शन घेऊन.’ नारायण, प्रबोध, राजेंद्र, वापूच्या गुजराथमध्ये क्रांतीचीं मुळें कशीं खोलवर रुजत आहेत तें सांगत होते, तर मध्यप्रदेशचे पराक्रमी चटुभाई व गोविंदराव ‘घरातल्या क्रांती’ची वातमी देत होते. एरनाचा धनधन्याचा प्रवाह पाठीवर वावा तस्सा धका वावूजी (करणभाई) कडून मिळाल्या तर चाचाजी (धनंजय) कडून ‘रसगुळा’. चारवावू विचारत होते, ‘वगला गीत आठवतय ना ?’ महाराष्ट्राचे एक बंधु विचारत होते, “हिंदुस्थानातल्या निरनिराळ्या प्रांतात हिंजतेस, मराठी तर विसरली नाहीस ना ?” गुरुजनाचे आशीर्वाद मिळवून,

सज्जनसगतीचा लाभ घेत, प्रिय साथींशीं हास्यविनोद करीत समेलनाचे दहा दिवस दहा धणासारखे कसे उडून गेले कळलें देखील नाहीं.

२५ तारखेला सकाळीं समेलनाचा आरंभ झाला भूत, वर्तमान आणि भविष्य यामध्ये विहार करीत, कधी अहिंसेच्या तत्त्वाच्या सखोल चिंतनाभेदे दृष्टि चळवीत, कधी आपल्या अंतरगांचें निरीक्षण करीत तर कधी देशाच्या वर्तमान स्थितीचें विवेचन करीत वाग्यानीं प्रगट चिंतन केलें. 'अंतिम आदर्शांच्या दृष्टीनें समाजात दहाचें स्थान काय राहिल ?' या-विषयीं समाजात भिन्न भिन्न विचार आहेत. आजच्या परिस्थितींत अहिंसक समाजरचनेंत हि दृढशक्ति राहिल, पण त्यात सर्वांत मोठी सस्था सेवासस्था राहिल. सत्तेचें स्थान गौण राहिल. या दृष्टीनें पाहू जाता मनात एक असा विचार येतो कीं, अहिंसक समाजरचनेकरिता या देशात सर्वांत अधिक बाधक आजची काँग्रेस तर होणार नाहीं ना ? देशात आज ती च सर्वांत मोठी सस्था आहे व ती च आज निवडणूकप्रधान सस्था झाली आहे. निवडणुकी लढवायच्या, त्याद्वारे सत्ता मिळवायची, सत्तेच्या द्वारे सेवा करायची, हा तिचा कार्यक्रम आहे. आपूच्या कल्पनेनुसार स्वराज्यानंतर काँग्रेसचें 'लोकसेवकसंघ'त रूपांतर झाले असतं तर समाजात सर्वा-सार्वभौम झाली असती आणि सत्ता सेविका झाली असती.

अतिशय मद गतीनें, समाजरचनेंत एकदम फारसा परक न करता, काम करायचें अशी अहिंसेची व्याख्या करणें हें अहिंसेच्या दृष्टीनें धोक्याचें ठरेल आणि ती च व्याख्या हिंसेच्या दृष्टीनें उपयुक्त ठरेल बुद्ध भगवानां अतिशय स्पष्ट शब्दात हा विचार मांडला आहे. ते म्हणतात,

‘तद्विद कुर्वत पुण्य पापे हि रगते मन.।’

‘आळशी होऊन मद गतीनें पुण्य आचरण केलें तर पाप शीघ्र गतीनें वाढतें.’ अहिंसेत तीव्र वेग असायला पाहिजे.

लोकशाहीत सत्याप्रहाला स्थान नाहीं असें म्हणणें हें देखील अहिंसेच्या दृष्टीनें धोक्याचें आहे. सत्याप्रहाचीं दोन रूपे आहेत. अभावात्मक व विधायक. आज आपली सर्व शक्ति पणाला लावून भूदानाचें तत्र अजमावून पाहायची वेळ आली आहे. आपल्या स्वामीजवळ, म्हणजे च जनतेजवळ, जाऊन हें तत्त्वज्ञान समजावून सांगायचें आहे.

समेलनाचें अध्यक्षस्थान गुजराथचे महान् तपस्वी रविशंकर महाराज यांनीं ग्रहण केले होतें. भूदानयज्ञाच्या होमकुडात जीवनाची आहुति अर्पण केल्यापासून महाराजांच्या पायांना विसावा माहीत नाहीं वहात्तर वर्षांच्या ह्या वृद्धाला क्रांतीने चिरतरुण केले आहे. ते म्हणतात, “भूदानाचें काम हातीं घेतल्यापासून मी तरुण झालों.” महाराजांना गुजराथीसेरीज दुसरी कुठली च भाषा चांगली येत नाहीं. ते आपल्या भाषणात म्हणाले, “मला हें स्थान ग्रहण करण्याची आज्ञा झाली तेव्हा मला वाटले कीं ह्या स्थानावर वसण्याची माझी लायकी आहे का ? मी तर आपला अडाणी सेडवळ माणूस. पण थोडा विचार करता च माझ्या ध्यानात आलें कीं, नाहीं ! मी लायक आहे. कारण हें ‘सर्वोदयसमेलन’ आहे. जे निरक्षर, दरिद्री, मागासलेले आहेत अशांना सर्वोदयसमाजात पुढें आणलें जातें.”

समेलनाची कारवाई तीन दिवस चालू होती. राष्ट्रपति राजेंद्रनाथूनी सर्वोदयाच्या सदेशवाहकाना आशीर्वाद दिला. जयप्रनाथजी व शंकरराव देव इ० नेत्यांनीं तरुणाना उत्स्फूर्त केलें. श्री देवरभाईंनीं थोडें सहचिंतन केलें. शिवाय इतर अनेक लहानथोर सेवकांनीं आपआपल्या अनुभवाचीं शब्दचित्रें उभीं केलीं. उगवत्या सूर्याच्या देशातून जपानमधून आलेल्या बौद्ध भिक्षुची आध्यात्मिक भूक या क्रांतीच्या दर्शनानें शमली होती. शेवटच्या दिवशीं केलेल्या छोट्याशा भाषणात ते म्हणाले, “तुम्हीं अहिंसेनें स्वराज्य मिळविलें ही घटना सान्या जगाला मार्गदर्शन करणारी आहे. आता भारताला विनोदासारख्या साधूचें नेतृत्व मिळालें आहे. त्यांनीं भूमिदानाची राष्ट्रव्यापी चळवळ सुरू केली आहे. बुद्धत्व प्राप्त करण्याकरिता बुद्ध भगवानाने दानाचा च मार्ग स्वीकारला होता. विनोदाच्या या भूमिदानात दान देणारा व दान घेणारा दोघाना हि एक प्रभारचें आध्यात्मिक समाधान मिळतें. कायद्यानें जमिनीचें वाटप केलें तर ह्या आध्यात्मिक आनंदाला आपण पारखे होऊ.”

समेलनाच्या अंतिम प्रवचनात यास्या मुखातून भविष्यगूचक उद्गार निघाले. नरचैतन्य अग्नी खेळणारे ते शब्द कुठल्या मंत्रांनीं अभिभूत झाले होते कोण जाणे ! ‘रक्ताचा शेवटचा मिंदु सादेपर्यंत लवू, सर्वस्व पणाला लावून शत्रूला दहवू.’ या शब्दात हिंसक सेनेचा सेनापति आपल्या सैन्याला

आदेश देतो असे ऐकलें होतें. त्यानें शिपायाचे नाटु स्फुरण पात्रू लागतात हें हि माहीत होतें. पण हे अहिंसक युद्ध होतें. अन्याय, विषमतेविद्द रण शिंग पुंजलें गेलें होतें. या लढाईत रक्ताचे पाट वाहणार नव्हते. काळोपात क्षणभर चमकून जाणाऱ्या त्रिभुजतेचें हे काम नव्हतें. अपड तेजत राहणाऱ्या पणतीचे हें काम होतें त्यानरता पराक्रम हवा होता, पुष्पार्थाची गरज होती, धाडस हव हातें, अरड जळायचें होतें. त्याग च करावयाचा होता — तो हि हसत हसत च

नात्रा म्हणत होते, “मानव स्वैर हिसेंनून व्यग्रस्थित हिंसा अर्थात् दडशान्ती पर्यंत येऊन पोहाचला होता. आता तो अतिहिंसेपर्यंत पोहोचला आहे. सामूहिक-मानव-मानसयत्र असे नाही की कोणी व्यक्ति त्याला थोपवू शकेल अथवा मागे दखतू शकेल. म्हणून आता त्याला पुढें च गेले पाहिजे अर्थात् च त्याला आता आपलें रूप एका तर अहिंसित विसर्जित करावें लागेल किंवा त्याहिपेक्षा अधिक विकराळ स्वरूप धारण करून मनुष्यसमाजाची समाप्ति करून कृतकार्य व्हावें लागेल. तेव्हा आता अशी वेळ आली आहे की, आपल्याला शासनमुक्त समाज निर्माण करण्याकरिता अतिशय उत्साहानें कबर कसली पाहिजे. आपण साऱ्यानीं हिंमत बाधली तर १९५७ पर्यंत साऱ्या जगात शासनमुक्त समाजाची स्थापना का होऊ शकणार नाही ?

“जगात आज एक पार मोठी प्रेरणा काम करीत आहे. त्यानरिता आपण निमित्त बनलों आहोंत. अँटम बॉबनें हें सिद्ध केलें आहे की, अणूमध्ये भयकर सहारक शक्ति आहे. एका क्षुल्लक भौतिक परमाणूमध्ये जर एवढी शक्ति आहे तर चैतन्य परमाणूमध्ये, ज्ञानपरमाणूमध्ये, केवढी शक्ति असेल ! भूदानयशाकडे तुम्ही सकुचित दृष्टीनें पाहू नका, व्यापक दृष्टीनें पहा. मग तुमच्या ध्यानात येईल की, जगात एक पार मोठा खेळ सुरू आहे त्या खेळाचा मध्यबिंदु पुन एकवार भारत होऊ पाहत आहे

“सत्याग्रहात सोम्यातून तीव्र ह्या परिभाषेत विचार करावयाचा नाही. ती तर हिंसेची प्रक्रिया आहे आपल्याला असा विचार केला पाहिजे की सौम्य सत्याग्रहाने काम झालें नाही तर सौम्यतर उपाय शोधला पाहिजे त्यानें सत्याग्रहाची शक्ति बाढेल. त्यानें हि काम झालें नाही तर सौम्य-

तमाचा शोध केला पाहिजे. भावनेनें भावित होत, सूक्ष्माहून सूक्ष्म होत, तो अधिकाधिक परिणामकारी होत जातो.”

“तुम्ही गावागावात जा लोकांना समजावून सांगा की, तुमचें दानपत्र म्हणजे विश्वशांतीकरिता मत (vote) आहे. हें जें काम आम्ही करीत आहोंत, तें केवळ येथील भूमिसमस्या सोडविण्याकरिता नसून जगातील सारीं ‘राज्ये’ नाहींशी करण्याकरिता करीत आहों कारण हिंसेला मर्यादा घालण्याच्या कामात राज्यसंस्था यशस्वी होऊ शकली नाही. थोडक्यात, हें कार्य जगात अहिंसेची प्रतिष्ठापना करणारें, विश्वशांति स्थापन करणारें, असें आहे. विश्वशांतीकरिता तुम्ही जमीन व संपत्तीचा सहावा भाग देऊ शकणार नाहीं का ? म्हणून ह्या वेळीं तुम्हीं आपली सर्वां लहानमोठीं कामें सोडून या कामात आपली पूर्ण शक्ति लावा.”

समेलनाच्या दिवसात सतत सभा आणि चर्चा चालू होत्या. निरनिराळ्या प्रांताच्या कार्यकर्त्यांच्या बैठकी, सर्वसेवासघ, तालिमी सघ, खादी बोर्ड, दारूबंदी कमिटी इत्यादींच्या सभा बैठकी यांच्या उपस्थितीत झाल्या. खादी बोर्डाच्या सभेत यात्रांनी ‘अवर चरख्या’ला प्रोत्साहन देण्यास सांगितलें. दारूबंदी समितीला ते म्हणाले, “भारतात दोन किंवा पाच वर्षांत पूर्ण दारूबंदी व्हायला पाहिजे.”

एका सभेत बंगालच्या कामाचा उल्लेख करून ते म्हणाले, “बंगालचें स्वागत, संगीत, लोकांचा अपार उत्साह इत्यादि पाहून आमच्या या मुली मुग्ध झाल्या होत्या पण आता कुठे त्यांच्या ध्यानीं आलय की तिथें सारें काम शब्दाचेंच होतें.

‘बोलाची च कढी, बोलाचा चि भात, जेवूनिया तृत कोण झाला ?’

येथील जनता हें तत्त्वज्ञान ग्रहण करण्यास अतिशय उत्सुक आहे. वातावरण अनुकूल आहे. तरी हि जास्त काम होऊ शकले नाही, कारण कार्यकर्ते कुणीच हिंडले नाहीत. एकटे चारबाजू तेवढे सतत यात्रा करीत आहेत.

“या यात्रेत माझे पोट पार दुखत असे. यात्रा काही दिवस बंद करण्याचा प्रश्न निघाला. मी विनोदात म्हटलं, ‘पोट दुखत असलं तरी पाय तर चालू शकतात ना ?’ आतून मला वाटत होते की पाय तुटून पडत नाहीत तोंवर यात्रा सडित होणार नाही मनात विचार आला, प्रथम मरावे आणि मग खाली पडावे.” ...बाबांच्या ह्या तीव्रतेचा स्पर्श अनेक हृदयांना झाला.

रविशंकर महाराजन व उत्तर प्रदेशाचे यात्रा राखवदासजी यांनी दोन वर्षे अखंड प्रदयात्रा करण्याचा सन्मेल केला.

समेलनात ज्यांच्या त्यांच्या तोंडीं एकच भाषा ऐकू येई : ‘यदा समेलनाची व्यवस्था पार च चागली आहे बुवा !’ सुमारे सहा हजारांची व्यवस्था उत्तम राहावी म्हणून आमच्या चुनीअप्पा, बोक, नुमा सान्याना च रात्रदिवस अग भोडून मेहनत करावी लागली होती. पहाटे तीनपासून पदर बांधून त्या तयार असत तर शब्दशः क्षणाची हि उसत त्यांना मिळत नसे. कुणी स्वयंपाकात, कुणी सफाईत, कुणी नास्तापाणी देण्यात, मग असत. जेवणाचा मडप रोज स्वच्छ राखलेला राही. कस्तुरबा केंद्राच्या सेविका व इतर स्वयंसेविका बोकच्या मार्गदर्शनाखाली दिवसभर राहत होत्या. मोठ्या प्रेमाने व आग्रहाने त्या सार्थे च पण स्वचर जेवण वाढीत. नुमा, बोक प्रत्येक पगतीत हिटून अगत्याने कुणाला हवे नको विचारीत. ते दृश्य पाहून प्रत्येकाला वाटे की आपण घरी च जेवीत आहांत. आई आग्रह करते आहे, भावजय हळू च पानात एखादा पदार्थ वाढून जाते आहे तर मावशी म्हणते की, ‘खूप काम करायचंय तुम्हाला. कमी खाऊन कस चालेल ?’ एवढे सारे आटोपून चुनीअप्पा कपाळाचा घाम पुसत रात्री आठ साडे आठला आमच्या झोपडीत येत नी म्हणत, ‘अग ! जरा बाबांच्या अगुफ भाषणाची रेकॉर्ड ऐकतेर ? मला ते ‘ग्रामसेवक’ला पाठवायचंय.’ अन् मग तितक्या च तन्मयतेने त्या लेखणी चालवीत. त्यांच्या चेहऱ्यावरने हास्य मायळले नव्हते, विनोद पळाला नव्हता. नुमा स्वयंपाकघरात भाजी कशी करायची ते सांगून रात्री सांस्कृतिक कार्यक्रम कोणता ठरवायचा ती योजना हि आसत. बोक तर तहानभूत विसरल्या च होत्या मगलामावशी, सुमित्राभाभी ह्या सान्याचें दुखून दर्शन तेथे होई इतक्या त्या कामात दग

होत्या. तिकडे बाप्पा, भाई, बापी आलेल्या प्रत्येक लहान थोर पाहुण्याचे स्वागत करीत, झाडू टोपली घेऊन सफाईच्या टोळीत सामील होत. बुलुभाई सारं ऑफिस हि सभाळीत. ते सारे अखड, अविरत कामाला जुपले होते. पण थरवा वा कटाळा कुणाच्या चेहऱ्यावर दिसत नव्हता. कुठले हि काम करताना ते हलक्या दर्जाचे, कमी किमतीचे त्यांना वाटत नव्हते. नमनाबू इथून तीस मैल असलेल्या भुवनेश्वरला जाऊन असेंब्लीचे काम आटोपून परत येत नी इथे येता च हातीं झाडू घेत. समानतेचीं तऱ्हे इतरत्र ऐकावीत नी उत्कलमध्ये प्रत्यक्ष पहावीत ।

वात्रा तर म्हणाले, “ ओरिसाचे लोक च बहादूर । नाहीं तर आपली यात्रा ज्या प्रांतात मुरू आहे त्या च प्रांतात एवढें मोठे समेलन घ्यायचें व तें हि इतकें सुव्यवस्थित । पार मोठी शक्ति लागते त्याला.”

समेलनातली एक पार महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे साहित्यिकांची सभा. बिहारमध्ये एका सभेत वात्रा साहित्यिकाना म्हणाले होते, “ मी कुणाला कधीं बोलावीत नाहीं जिथें ‘ मधु ’ असेल तिथे भ्रमर सहज च आकृष्ट होतात. ” बिहारचे प्रसिद्ध साहित्यिक श्री. रामवृक्ष बेनीपुरीजी हे त्या भ्रमरापैकीं एक आहेत त्यानीं ‘ मधुरस ’ चारला आहे. २६ तारखेची गोष्ट. पहटे तीन पासून अखड सभा, चर्चामंडळें, भेटीगाठी चालल्या होत्या. रात्रीचे नऊ वाजून गेले पण साहित्यिकांच्या मेळाव्यात वात्राचा सारा थरवा दूर झाला. श्रमपरिहार झाल्यागत ते दीड तास बोलत होते वात्राचे हें भाषण ऐकून साहित्यिक म्हणाले, ‘ हा च एक असा माणूस आहे कीं, जो आम्हाला समजू शकतो. आमची किंमत करतो. ’

भाषणाच्या आरम्भी च त्यानीं तुकोबाचें स्मरण केलें. ‘ तुकाराम म्हणतात, देवा । तुझ्या नामाचा महिमा तुला ठाऊक नाहीं, आम्ही तो जाणतो. ’ त्या च प्रमाणें साहित्यिकांचा महिमा ते स्वतः जाणत नाहीत. साहित्याची व्याख्या करताना ते म्हणाले, ‘ साहित्य म्हणजे अहिंसा. उत्तम साहित्याचे लक्षण हें च आहे कीं त्यापासून विविध बोध मिळतो. साहित्यात अशी विलक्षण शक्ति आहे कीं त्याने ‘ श्रमा ’चा ‘ शम ’ होऊन जातो. मी तुम्हाला सहयोग मागतों याचा अर्थ हा नाहीं कीं भूदानयशावर तुम्ही काहीं .

लिहावें. तर तुम्हीं माझ्याचरोवर सहचिंतन करावें असें मला वाटतें. जो स्वतःच्या रसात इतरांना भागीदार करतो तोच रसिक. म्हणून मी जेव्हा साहित्यिकांना आमंत्रण देतो तेव्हा हेंच म्हणतो की, मी एकटाच रस चारपतो आहे हें वरें नव्हे. तुम्ही सारे रसिक आहात, तेव्हा तुम्ही देखील त्यात भाग घ्या. एवढा तुम्हीं ह्यात भाग घेतल्यानंतर मग तुम्ही काव्य लिहा अथवा नका लिहू, तुमच्या भाग घेण्यानें च मला पार मदत होईल. सहज मावानें हृदयाशी हृदय जोडलें जावें, हेच मला हवें आहे.”

: ४३ :

वानरसेनेचा पराक्रम

बेलदळ, चडीब्रह्मपूर, मलाग्राम

१-३ एप्रिल '५५

आज रामनवमी ! चार वर्षांपूर्वी ह्याच दिवशी बाबांनी आपल्या लाडक्या भूमीची, तेलगणाची, यात्रा सुरू केली होती. पुरीच्या सर्वोदय-समेलनात त्यांनी सागराच्या उंचाऱ्याच्या गर्जेनेहून किती तरी पदींनी उच्च स्वरात विश्वशांतीचा उद्घोष केला होता. आज पहाटेच्या काळोखात यात्रा सुरू करण्यापूर्वी त्यांनी दिलेल्या लहानशा भाषणाद्वारे जागतिक शांतीच्या चाहत्यांना, स्वतःच लोकशक्तीच्या उपासकांना व शासनमुक्तीच्या शोधार्थ प्रयत्न करणाऱ्यांना एक आदेश मिळाला “आता दोन वर्षे तेवढी उरली आहेत. क्रांतिकार्यांत एकाग्रतेनें शक्ति लावण्याकरिता तुम्ही हातातील सारीं लहानसहान कामे सोडून या. साऱ्या जगाला मी हें आवाहन करीत आहे. तुम्ही गावोगाव जा. जनतेला समजावून सांगा की, “मित्रांनो, तुमचे दानपत्र म्हणजे जागतिक शांतीकरता मतदान होय.”

‘कवीरा खडा वाजारमें लिये लुकाही हाथ,
जो घर फुंके अपना चले हमारे साथ’।

‘पेटलेलें लाडूड घेऊन मी जगाच्या बाजारात एकटा उभा आहे. स्वतःचें घर पुकून टाकण्याची न्याची तयारी असेल त्याने माझ्या मागोमाग यावे’ असेंच जणू बाबांना सुचवायचें होतें. तें ज्वलत आव्हान करून त्यानीं पुरीच्या पावन क्षेत्राला असेरचे प्रणाम केले अन् त्याची यात्रा पुनः सूर्यनारायणाच्या अविरततेनुसार सुरू झाली.

दरवर्षीं समेलन सपले म्हणजे यात्रेत पाहुण्याची गर्दी होतेच. आज तर त्याची सख्या जवळ जवळ पचाहत्तर होती. बाबांना कोणार्कचें सूर्यमंदिर पाहण्याची इच्छा होती म्हणून त्या दिशेनें जाणाऱ्या जवळच्या मार्गांनीं आम्ही जात होतो. हा सारा प्रदेश रेंताड असल्यामुळे सर्वच तऱ्हेची व्यवस्था करणें कठिण झाले होतें. बेलदळला पाहुण्याकरता तबू ठोकून बाप्पा आणि बुलुभाईनी स्वतःच्या बळकट्या झाडाखालीं अथरल्या. रणरणतें ऊन होतें, तें त्याच्या गावीं च नव्हतें. आपली तमा न बाळगणाऱ्या तपोवृद्धाची प्रसन्नता व शांति पाहून सूर्यनारायणाला ईर्ष्या वाटली असावी. तो अधिकच प्रसरतेनें तळपू लागला. आज प्रत्येक जण दुसऱ्याला म्हणत होता, ‘तुम्ही रहा हो तबूमध्ये!’ आणि स्वतः मात्र ‘तस्तल’वास पत्करत होता.

समुद्रालगतचा प्रदेश असल्यामुळे ‘झाऊ’चें न्न चोहोंकडे होतें. त्याच्या पानाची सळसळ ऐकून वाटे समुद्र च गरजतो आहे. झाडाच्या छायेत बसून जवळच्या कानूच्या झाडाकडे दृष्टि टाकीत आमचे काम मुरू होतें. समेलनात बाबा तासन्तास गोलतात. ते सारें टाईप करताना एकच विचार राहून राहून मनात येतो— देवाने दिवस पत्त चोवीस तासाचा च का रें करावा?

मुष्कामी पोहोंचताच गावचीं पोरें कधीं कधीं नाशाना गराडा घालतात. मग नाशचा व त्याचा मीजेचा सवाद चालतो. तद्दान मुलें भूदानाचा विचार चटकन् ग्रहण करतात असा नेहमी अनुभव येतो. चडीनहापूरला असें च झालें. बाबांनीं त्या मुलाना प्रश्न केला, “कशाकरता आलोंय रे तुमच्या गावात?” एकानें उत्तर दिलें, “आम्हाला माहीत आहे. तुम्ही जमीन मागण्याकरिता आला आहात.” बाबांनीं पुनः विचारलें, “जमीन घेऊन मी काय करणार आहे?” परींच मुलें ओरडून सांगू लागली, “गरिमाना चाल. ज्याच्याजवळ जमीन नाही त्यांना चाल.”

बाबा : तुम्हाला आवडतें का हें काम ?

सारीं मुलें एकदम म्हणू लागलीं, “ हो हो तर ! ”

बाबा : मग तुम्ही असें करा. आपआपल्या घरीं जा आता आणि आपल्या आई-वडिलाना सांगा, बाबा गरिबाकरता जमीन मागायला आपल्या गावात आला आहे, त्याला जमीन अवश्य दिली पाहिजे. पण हो ! एक गोष्ट लक्षात असू या. तुमचे आई-वडील तुम्हाला म्हणतील, ‘ बाळानो, आम्ही तुमच्याकरता च तर जमीन बाळगतों. ’ तर त्यांना सांगा, ‘ आमची काळजी करू नका. आम्ही साऱ्यांच्या बरोबर काम करू व बरोबर च खाऊ. ’

तें ऐकून मुलें चारी दिशाकडे पळत सुटलीं. आणि काय आश्चर्य ! सभ्या-काळच्या सभेंत त्या बालवीरांनीं आपआपल्या वडिलांचा हात धरून आणलें व त्यांच्याकडून दान देवविलें. बाळ ध्रुवाच्या हट्टापुढें प्रत्यक्ष परमेश्वराला नमार्थें लागलें होतें आणि बाळकृष्णाच्या हट्टापुढें तर यशोदामाईचें काहीं च चालत नसे. बाबांनीं या घटनेचा उल्लेख भाषणात केला. ते म्हणाले, “ ही लहान लहान मुलें आमचे स्वयंसेवक बनले. त्यांनीं आमची मागणी आपल्या वडिलाजवळ पोहोंचवली व जमीन मागण्याची हिंमत केली, ही मामुली घटना नव्हे. बालकांच्या मुखानें तर परमेश्वर बोलतो ! ”

पुरीला कार्यक्रमांना व सेवकांना बाबांनीं म्हटलें होतें, ‘ तुम्हीं विश्व शांतीचे दूत आहात. ’ आता ते गावकऱ्यांच्या हातीं जागतिक शांतीची किड्डी देत होते. आज हृदय सजुचित झालें आहे. एका गावात राहणाऱ्या शेजाऱ्यापाजाऱ्याचा एकमेकावर विश्वास राहिला नाहीं. एवढें च नव्हे तर त्यामुळे एका देशाला दुसऱ्याची भीति वाटू लागली आहे. यावर इलाज एक च आहे. आपलें एक गाव म्हणजे एक कुटुंब आहे असें गाव कऱ्याना वाटलें पाहिजे. देशोदेशींच्या सर्व लोकाना ही जाणीव व्हायला पाहिजे की हा आपला मानवपरिवार आहे. दोन्हींचा उपाय एक च. ‘ भूदान ’. ग्रामशांतीच्या पायावर विश्वकल्याणाचें भदिर उभें राहील. त्याचा कळस म्हणजे विश्वशांति. ”

नुकते च अमेरिकेहून परतलेले एक मद्रासी गृहस्थ विचारत होते, “ विज्ञानात objective tests (चक्षुनिष्ठ कसोटी) असतात, तशा

आत्मशानात असतात का ? ” बाबांनीं हंसत हंसत एक साधी कसोटी सांगितली. “ एक थप्पड मारून पहा. राग आला तर समजा कीं हा आत्मशानी नाही. ”

महाराष्ट्राचे तपोवृद्ध बाळूभाई मेहता आले होते. बाळूभाई बामनाच्या जुन्या मित्रांपैकी एक आहेत. त्याच्याशी चर्चा चालू होती. बामा किंचित उद्देगानें म्हणाले, “ हिंदुस्थानात गोळी चालायला च नको. आजकाल खुशाल गोळीबार करतात आणि त्याचा बचाव हि करतात. म्हणतात, राज्य चालविण्याकरता हें करावें च लागतें. ब्रिटिश सरकार देखील हें च म्हणत असे. एवढ्यासाठीं च का स्वराज्य घेतलें ? ”

मलाग्रामला दिवेलागणीला खूप जोराचें वादळ झालें. आकाशाच्या छत्राखालीं आम्ही जेवायला बसलों होतों. देवानें प्रेमानें पाठवलेले पावसाचे धेंप वरणभातात मिसळत होते. रात्रीं तर त्याचें प्रेम चागलें च कोसळू लागलें. सारा दिवस मोठ्या ऐटीत झाडाखालीं राहणाऱ्यांना हि तऱ्हा आसरा घ्यावा लागला. भगिनीवर्गाकरता दिलेला तऱ्हा अतिशय लहान होता. मोठ्या प्रयासानें आम्ही सान्या हातपाय पोटाशीं घेऊन कशानशा झोंपलों. पुण्याहून आलेल्या गुलबेन मेहताच्या पायाशीं माझें डोकें होतें तर दिल्लीच्या एका भगिनीच्या डोक्याशीं माझे पाय होते. यात्रेचे दिवस असावे आणि तिसऱ्या वर्गाच्या वेटिंग रूममध्ये उतारु झोंपले असावे अमें वाटत होतें.

: ४४ :

सूर्योपासना

कोणार्क

४ एप्रिल '५५

कोणार्कचे मुप्रसिद्ध सूर्यमंदिर दुरून च दिसू लागलें. वावा म्हणत होते कीं, हें मंदिर भारतातल्या सर्वश्रेष्ठ दहा बारा उत्तम कलाकृतींपैकीं एक आहे.

चौदाव्या शतकात ह्या सूर्यमंदिराची स्थापना झाली. तें उभारण्याकरता बारा हजार शिल्पकार बारा वर्षे सतत काम करीत होते 'काला पहाड' नावाच्या एका धर्मांतर केलेल्या मुसलमान राजानें मंदिराला उद्ध्वस्त करण्याचा प्रयत्न केला होता, त्यात मंदिराचा बरचा भाग ढासळलेला आढळतो. आतली सूर्यनारायणाची मूर्ति आज अस्तित्वात नाही. पूर्वी मंदिर समुद्रकाठीं होतें, आता समुद्र दोन मैल दूर मागे सरकला आहे. मंदिराच्या बरच्या भागातून समुद्राचें दर्शन होतें.

सूर्यमंदिराची रचना अद्भुत च आहे. एक भव्य रथ आहे, त्याची चौवीस मोठमोठी चाकें आहेत रथाला समोर सात घोडे आहेत. आत सूर्यनारायणाचे स्थान आहे. रथाच्या चाकात उतरलेली कला पहाणाऱ्याला मुग्ध करून टाकते घोड्याची ऐट नी थाट पाहून वाटतें, जणू दिव्य लोकातून च ते अवतरले आहेत मंदिरावर मानवजीवनातल्या सर्व च घटना पोटल्या आहेत नर्तकींच्या भावपूर्ण मुद्रा, निरनिराळीं वाद्ये हातीं घेतलेले गायक गायिका सारे म्हणत होते कीं, आम्ही दगड नाही ह ! तुझ्यापेक्षा अधिक सजीव आहोंत. तिथे काहीं अश्लील मूर्ति हि दिसतात त्यावर बरीच उलटमुलट टीका ऐकू येते नवप्रहाच्या नऊ मूर्ति अप्रतिम आहेत.

सगळीं वावा किती तरी वेळ मंदिर पाहत होते सारें सौंदर्य सानारलें होतें तिथे सायनाळीं भव्य मंदिराच्या छत्रछायेत सभा झाली. बाजानीं आजच्या युगाच्या सूर्योपासनेचें शब्दचित्र उभें केलें. "मध्ययुगात सगुण ध्यानाची परंपरा चालली, त्यात सुंदर मंदिराची स्थापना झाली. पण आजची परिस्थिति पार च भिन्न आहे. त्या काळीं कदानित इतकें दुःख नसेल हि.

पण आज चोहोंकडे दुःख दिसत असताना अशीं सुंदर मंदिरं बांधून काय उपयोग होईल? आज दुःखिताचें दुःख दूर करण्यात च धर्म आहे त्यात तुमची कुशलता, कला प्रकट द्या. गावात सुंदर मंदिर बांधण्याऐवजी एखादा तलाव खोदला तर आसपासच्या लोकांना सक्रिय सहानुभूति दाखविल्या सारखें होईल. लोकांच्या जीवनात कला उतर द्या, त्याचें जीवन सुंदर होऊ द्या.

“सूर्यनारायणाची उपासना करा. पण ती सेवेच्या मार्गानें. देहरूपी सुंदर रथ आहे, त्याला इद्रियरूपी सुंदर घोडे जोडले आहेत आणि त्या घोड्यांना बुद्धिरूपी लगाम खेचत आहे. अतर्यामी सूर्यनारायण विराजमान आहे. या सूर्यनारायणाचीं अनेक किरणें अनेक प्रकारांनीं प्रकट होतात. त्याद्वारे मनुष्यानें ज्ञानाच्या अनेक शाखा प्रकट केल्या आहेत. जीवनाच्या सर्व च क्षेत्रात तीं किरणें पोहोचू द्या. शेतीमध्ये सुधारणा करायची आहे, प्रामोद्योग उभे करायचे आहेत, गावागावात स्वच्छतेची काळजी घ्यायची आहे, शानदानाचें सत्र सुरू करायचें आहे, अशीं एक ना दोन, अनेक कामें करायचीं आहेत. सूर्यनारायण सर्वभूतान्तरात्मा आहे. तो सान्याशीं सारखा वागतो, भेद करीत नाही.”

यात्रेत बऱ्याच ओडिया भगिनी आहेत. आमच्या महादेवीताई म्हणजे स्त्रियांच्या कैवारी ! ‘राष्ट्राचा विकास करायचा म्हणजे मूळ सुधारणें पाहिजे. मूळ आहे मातृस्थान—स्त्रिया. त्याचा विकास झाला पाहिजे’ असं त्या बारवार म्हणत असतात. उत्कलमध्ये लहान पोरींमळीं पाहून तों वृद्ध स्त्रियापर्यंत सान्या कशा धाडशी आहेत, किती कष्टाळू आहेत, त्याचें त्यांना पार कौतुक. त्यांनीं बाबाजवळ एक दिवस शिपारस केली होती—“बाबा, ह्या मुलींना तुमच्या सहवासाचा लाभ मिळाला तर कातिपथावर भ्रमण करण्या करता पार मोठें पाठबळ लाभेल त्यांना” त्या वेळीं माझांनीं ‘ह पाहू’ एवढेंच उत्तर दिलें होतें. मागें पलानू (पिहार) च्या जंगलात यांना मुरू होती. रसरसणारा उन्हाळा होता. एका सध्याकाळीं माझांना आम्ही हळूच म्हटलें होतें, ‘जंगलाचा प्रवास आहे, ‘उपनिषदा’च्या जंगलात हि केर-

पटका मारून यायची इच्छा होते. शिकुराल का ?' भोंवतालच्या शात दिरव्या झाडावर नजर टाकीत बाबा म्हणाले होते, “ ही झाडे, ही पाने, हे दगड, त्या टेकड्या, हे सारे तुम्हाला काहीं कमी शिकवतात का ? ”

दुपारीं घडगळान दोनाचा टोला दिला. त्याच्या भागोभाग गुहेच्या आतून निघणारा गभीर ध्वनि कानी आला —

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा । एकं रूपं बहुधा य करोति ।
तमात्मरथं येऽनुपश्यन्ति धीराः । तेषां सुखं शाश्वत नेतरेषाम् ॥

ओडिया भगिनी निमित्त झाल्या होत्या. आमच्या उपनिषदाच्या वर्गाचा तो आरंभ होता. बाबा पद्मासन घालून ध्यानस्थ बसले होते त्या श्लोकाचा आम्ही पुनरुच्चार केला. आमच्या उच्चारणाने त्याचे समाधान होईपर्यंत आम्ही पुन पुन तो श्लोक जोरजोराने म्हणू लागलो. बाबा म्हणाले, “ संहृत श्लोक म्हणत असताना व्यायाम व्हायला पाहिजे. शास्त्रीय संगीत गाताना कसा व्यायाम होतो ? अन् मग श्लोक म्हणून झाले की तुम्हास खूप भूक लागली पाहिजे ’

तो ध्वनि हिमाच्यातील तपोवनात घेऊन गेला तिथे च हे मंत्र निर्माण झाले ह्या मंत्राचा जप त्या गुहेंत च झाला आणि त्याचे आचरण हि तिथे च झाले बाबाची बाळ गंगा सल्लगळ निनाद करित हिमालयाच्या जंगलातून बाहेर पडत होती ‘ एनो वशी-तो परमात्मा कसा आहे ? तो एन आहे, साऱ्यांना बस करणारा आहे तो राहतो कुठे ? सर्व भूतांच्या आत्म्यात त्या परमात्म्याला जे आपल्या आत्म्यात सतत पाहतात— अनुपश्यन्ति त्याने दर्शन एकदा नव्हे तर निरंतर जे करितात, त्या धीर पुरुषांना शाश्वत सुख प्राप्त होत नेतरेषाम्, नै सुख इतर लोक प्राप्त करू शकत नाहीत ’

: ४५ :

दान प्रक्रियेचें समाजशास्त्रीय विवेचन

बेगुनिया, निमापारा, रेसला, हरिपूर

५-८ एप्रिल १९५५

दक्षिण हिंदुस्थानातून आलेल्या एका गृहस्थाशी वाटेत चर्चा सुरू होती. बारा म्हणाले, 'आपली चार आश्रमाची जी योजना आहे, ती सर्वोत्तम शिक्षणयोजना आहे. आयुष्यभर, जीवनभर शिक्षण त्यात दिले जातें. त्यात जी दीक्षा आहे, ती च त्या पद्धतीची विशेषता आहे. पाश्चिमात्य देशातील शिक्षणात 'दीक्षे'ला स्थान च नाही. पाश्चात्य देशातून आपल्याला परे च शिक्ष्यासारखें जें काही आहे, तें विज्ञान आहे. परंतु मानसशास्त्र आणि समाजशास्त्र ह्या दोन्ही विषयात तर ती अगदी अल्लट मुलें आहेत. भारता-मध्यें ही दोन्ही शास्त्रे पुढळ च प्रकृषित जालीं आहेत.

सायकाली भाषणात रामांनी हा च विषय पुढे चारू केला. "भूदानयश हें भारतीय समाजशास्त्राचें एक अंग च होय. त्या शास्त्राचें जे काही मूलभूत सिद्धान्त आहेत त्यात एक सिद्धान्त हा आहे की, आपल्याजवळ जें काही असेल त्याचा एक हिस्सा समाजाला सतत देत राहिलें पाहिजे. अशा नित्य दानामुळे समाजात प्रेमता राहत नाही, समानता राहतें. हें पाश्चात्य समाजात तुम्हाला आढळणार नाही. तिथें जे दान चालतें त्याला 'charity' म्हणतात. ही 'चॅरिटी' चर्चेच्या कामात हिंसा दुःखी आणि रोग्याच्या सेवेच्या कामात आढळते ह्या दोन्ही गोष्टी हिंदुधर्मात हि आहेत. भूदानयशात चित्तशुद्धि आणि पारलौकिक कल्याण दोन्ही आहेत. परंतु त्याचा मुख्य उद्देश आहे समाजपरिवर्तन, समाजात नवीन मूल्यांची प्रतिष्ठापना. व्यक्तीनें आपलें जीवन समाजावरिता मननं करणें ह्या जी समाजशास्त्राची कल्पना आहे ती बहुतेकांच्या प्याणात येत नाही. समाजशास्त्री व साम्यशास्त्री असा भाषा येता की, समाजशास्त्र बदलतें आणि जमिनीचा प्रश्न सोडवणें दोन्ही गोष्टी वर्तण च आहेत. त्यावरता सरकारवर प्रभाव पाडायला पाहिजे. यश, दान आणि समान म्यतीची शक्ति समाजाच्या

समर्पित करणें व समाजांत स्थिर मूल्यांची प्रतिष्ठापना करणें हें त्यांना समजत च नाही. भूदानयशानें जमिनीचा प्रश्न सुटला नाही, हा यश पूर्ण सफल झाला नाही, तरी ह्याचा परिणाम असा होईल की, सरकारवर दाब पडेल च आणि गरिबांच्या हिताचा कायदा होईल. त्याला आम्ही 'अपुर्ण यश' म्हणतो व त्याला च ती भडळी 'पूर्ण यश' मानतात, आणि ज्याला आम्ही 'पूर्ण यश' म्हणतो त्यावर ह्याचा विश्वास च नाही. ”

भारतीय समाजशास्त्राच्या त्या च सनातन प्रक्रियेनें—यश, दान व तपानें—आधुनिक युगाची समस्या सोडविण्याचा एक अपूर्व, आगळा च प्रयत्न गुरुदेवानीं गायला आहे. 'अधि भुवन मनमोहिनी'—प्राचीन सस्कृतीच्या गौरवाचें गीत आपण गातो. पण तें जीवनात उतरायला नको का ? 'गीता-प्रवचना'त म्हटलें आहे, 'जी सस्कृति तुझ्या हृदयात, तुझ्या जीवनात, नाही ती सान्या जगभर तू कशी पसरवणार ?' बाबा म्हणतात, “भारतात पुन. एक बार धर्माचा उदय व्हावा अशी ईश्वराची इच्छा आहे. त्याला जर प्रलय च हवा असेल तर तसे हि होईल. परंतु तो मला यात्रा करायला लावतो आहे ती लोकाना दान देण्याची प्रेरणा देत आहे. तेव्हा त्याला प्रलय नको हें उघड च आहे.”

निमापाराला जाताना बाबा म्हणत होते, “अनेकदा लोक विचारतात तुम्ही का हिंडता ? मोठर किंवा विमानानें देशाचा तुफानी दौरा का नाही करीत ? मी त्यांना उत्तर देतो, “शांतीकरता तुफानी दौरा करावा लागतो का ? शांतीकरता तर चिंतन करीत करीत शांतपणें यात्रा करायला पाहिजे.” अशा च तन्हेच्या दुसऱ्या एका प्रश्नाला उत्तर देताना ते म्हणाले होते, “मी जमिनीवर फिरतो म्हणून मला जमीन मिळते. हवेंत हिंडलो असतो तर हवा च मिळाली असती की !”

भुवनेश्वरच्या एका सभेंत कुणी तरी बाबांना सुचवेलें, “एका जागी राहून तुम्ही आपल्या कार्याचा एखादा नमुना का नाही करून दाखवत ?” बाबा म्हणाले होते, “मी तर विचार देत फिरणार आहे. तुम्हाला हवा असेल तर तुम्ही त्याचा स्वीकार करा व त्यानुसार आचरण ठेवा. अथवा पसत नसेल तर सोडून द्या. 'साइनपोस्ट' कुणाचा हात धरून त्या दिशेनें घेऊन

जात नाही. तो फक्त दिशा दाखवतो— हे इकडे भुवनेश्वर आहे नी इकडे पुरी आहे, तिकडे कटक आहे.”

आज एका गृहस्थानीं बाबांना म्हटलें, “तुम्ही ज्याला शांति म्हणता त्याकरता एखादें नमुनेदार कार्य तुम्ही करून दाखवा ना ?” मी पटकन् म्हटलें, “बाबा तर साइनपोस्ट आहेत.” त्यावर बाबा हसू लागले व म्हणाले, “मडनमिश्राच्या घरचे पोपट असे च वेदान्त बोलत होते ह्या मुली रोज माझी भाषणे ऐकतात, तीं टाईप करतात, त्याचा रिपोर्ट तयार करतात, म्हणून ह्यांना सारे तोंडपाठ होऊन जातें.” मग काय ! सारा दिवस ‘मडनमिश्राचे पोपट’ म्हणून चिडवायला आमच्या यात्रीदलातल्या मडळींना एक कारण मिळाले.

शंकराचार्य दिग्विजय करीत भारत भ्रमण करीत होते तेव्हाची गोष्ट आहे ही. त्या काळचा सर्वश्रेष्ठ पंडित मडनमिश्र होता. त्याच्याशी वाद करण्याकरता शंकराचार्य त्याच्या गावीं गेले. गावात शिरता च त्यानीं तेथील लोकाना विचारलें, ‘मडनमिश्राचे घर कुठें आहे ?’ लोक म्हणाले, ‘अहो, ज्या घरासमोरील अगणात पिजऱ्यातील पोपट मैना देखील ‘स्वत प्रामाण्यम्, परत प्रामाण्यम्’ असें बोलताना आढळतील ते मडनमिश्राचे घर समजा !’

निमापाराच्या समेत शांति नव्हती बाबांनीं थोडा वेळ समजानून सांगितलें. लोक थोडे शांत झाले हि पण बाबांना हवी तशी परिपूर्ण शांति नव्हती. म्हणून प्रार्थना आटोपून दोन शब्द हि न बोलता ते निवासस्थानीं परतले. गावकऱ्यांना साहजिक च पार दुःख झालें ते सारे बाबाजवळ विनंति करायला आले. “चार शब्द तरी बोला, आता सारे लोक शांत झाले आहेत.” “मी आपले विचार लोकावर लादू इच्छीत नाहीं. लोक जर एकाग्रतेनें व शांतीनें ऐकायला तयार असतील तर च मी ऐकून. आज मी भाषण दिलें नाहीं ते एवढ्या च करता कीं, लोकाना जरा घडा मिळावा.” एवढें म्हणून बाबा पुन हातातल्या जाड प्रथाशीं नोदू लागले.

रात्र झाली होती. स्वच्छ, शीतल चादण्यात सृष्टि न्हाऊन निघत होती. नीरव शांति पसरली होती. अशा वेळीं चार भिर्तीआड बाबांना बरें कसें घाटणार ? ते माहेर पडले व जणळच्या विस्तीर्ण मैदानात पद्मासन घालून बसले. आज्ञाच्या मोहराचा घास सर्वत्र दारवळला होता. थोड्या च

वेळात काहीं कम्युनिस्ट भेटीला आले. त्याच रम्य वातावरणात चर्चा सुरु झाली.

प्रश्न : तुम्ही तुमच्या पद्धतीने काम करता, मग तसा कायदा कां होऊ देता ?

बाबा : अहिंसेचा कायद्याशी काहीं विरोध नाही. अहिंसक चळवळीने लोक मानस तयार होतें. मग त्यानुसार जो कायदा होतो तो अहिंसेच्या मर्यादेंत राहतो. या चळवळीचा परिणाम होऊन उद्या असा कायदा झाला की, गावच्या सान्धा जमिनीवर गावाची मालकी राहील तर अशा कायद्याचें आम्ही स्वागत च करूं.

थोडी अधिक चर्चा झाल्यावर बाबांनी त्यांना विचारलें, “मग तुमचा ह्या चळवळीला विरोध तर दिसत नाही. मग तुमची मदत आम्हाला मिळेल ना ? ”

कम्युनिस्ट वधु : हो हो, अवश्य ! पण मग तुम्हाला हि आमच्या कामात मदत द्यावी लागेल.

बाबा हसून म्हणाले, “अहो, हा तर सौदा झाला. भूदानाचें काम असे आहे की, ह्यात कुणाचा मतभेद होऊ च शकत नाही. म्हणून ह्यात सारे मदत करू शकतात परंतु तुमच्या राजकीय पक्षाच्या कामात आम्ही कशी मदत करणार ? ”

शेवटी ‘भूदान आणि आमचें कार्य ह्यात काहीं फरक नाही, आम्ही भूदानाचें हि काम करू’ असें कळू करून ती मडळी उठली.

एके वाळी कम्युनिस्ट बाबांना भाडवलदार आणि जमीनदाराचे ‘एजंट’ मानीत होते. चार वर्षांपूर्वी बाबा तेलगणाची यात्रा करीत होते तेव्हा तेथील कम्युनिस्टांनी पत्रक काढून जनतेला परावृत्त करण्याचा निष्पत्ती प्रयत्न केला होता. त्यात लिहिलें होतें की, ‘सत्ताच्या वेपात फिस्त्याच्या या भाडवलदाराच्या एजंटाला मदत करू नसा.’ आज ते च कम्युनिस्ट भूदानांत मदत करायला तयार होत आहेत. बाबांना तर असा विधास पूर्वीपासून च होता. कम्युनिस्टांचें हृदयपरिवर्तन झाल्याशिवाय राहणार नाही. ‘माझ्या नेत्रात जर निर्मलता आहे तर आरशाची काय अशी प्रिशाद लागून गेली आहे की त्यात मलीनता आढळेल ? हें जग म्हणजे माझें च प्रतिबिंब आहे.’

मानाच्या अतः करणात भूतमात्रावर प्रेम आणि विश्वास आहे. त्याचें प्रतिबिम्ब दुसऱ्याच्या हृदयात दिसणार नाहीं असें कसें होईल ?

देसलच्या वाटेवर चर्चा सुरू होती पुरी समेलनात सान्या सर्वोदयप्रेमी लोकाना भूदानावर एकाग्रचित्त होण्याचें जे आव्हान केले होते त्यावर काहींचें म्हणणें असें होतें कीं, ' ज्या कामात आम्ही मग्न आहोंत तें देखील महत्त्वाच आहे.' काहीं म्हणाले, ' सरकारात जाऊन देखील सेवार्क्य होऊ शकते.' त्याचा उत्तर करून बाबा गभीर होऊन म्हणाले, " जे लोक चांगल्या चांगल्या कामात अडकले आहेत त्यांना तीं कामें सोडून येणे कठीण च आहे छोट्याडी वेडी, शृंगला लवकर तोडली जाऊ शकते, पण माणूस सोन्याची शृंगला लवकर तोडू शकत नाहीं. कारण तो तिला शृंगला न समजता अलंकार च समजू लागतो. "

जीवनाचें माती करणारें हे सोने ! तें भिन्न भिन्न स्वरूप धारण करून मनुष्याला आकर्षित करण्याकरता येतें प्रभु रामाजवळ दि तें च काचन मृगाच्या रूपात आलें होतें. म्हणून च तर उपनिषदाचा ऋषि प्रार्थना करतो,

‘ हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिद्रितं मुसम् ।

तत् त्वं पूषन्नपातृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ ’

‘ भूदान हा भक्तिमार्ग आहे. जनताजनार्दनातील नारायणाचें दर्शन प्यायनें असेल तर गावोगांहीं, गेडोपाडीं, हिंदायें लागेचें व तयस्या करारी लागेचें. ’ हृदयगुंन झोंपी गेलेल्या अन्तरतरांग हा हात घेरू येणे आणि तो जागा होतो. त्या मार्गावर चालण्याचा तो प्रयत्न करू लागता च त्याला कधीं ममतेची मृदु बधने, कधीं कीर्तीचा कोमट पाव, कधीं मतेची शीतल गान्धळी तर कधीं ' चित्तमरी मृता ' (मानरी वेडी) जडू लागते या मुक्तमृगत्वाच्या किण्विण नितादान त्याच्या भ्रम होऊ लागतो. या सान्या मुक्तोक्त बधनाना ताडकन् तोडून तो सारसी रिपुच होऊन जेव्हा तितार करू लागतो तव्हा त्याच्या मानदसाची सार्णी ऐकू येऊ लागते.—

‘ अमोलिक रत्न जोडिलें हें तुज

वा रे प्राप्तीयज्ञ नोळगिस्सी । ’

: ४६ :

क्रांतीचे पाईक

बतलसिंग डेलग

९-११ एप्रिल '५५

उत्कलच्या भूमीवर वापूची चरणचिह्ने अकित झाली आहेत. वाट चुकलेल्याला किंवा चुकू पाहणाऱ्याला मार्ग दाखविण्याचें सामर्थ्य त्या उमटलेल्या पात्रलात आहे. वापूच्या उत्कल पदयात्रेत राहिलेले बरेच यात्री या भूदानाच्या पदयात्रेत हि आहेत. ते नेहमी आठवणी सागत असतात. मग वापू असें म्हणाले, वापू एक दिवस इतके मेल चालले. असें वाटतें किती भाग्यवान् ही मडळी ! महात्म्याचा सहवास लाभणें ही देवाची फार मोठी देणगी. मग वात्राचें वाक्य आठवतें. 'वापू जेव्हा देहधारी होते तेव्हा ते कधी दूर असत तर कधी जवळ. परंतु आता नित्य जवळच असतात.' आता विस्व नव्हता की मीलन नव्हतें. देहामुळे निर्माण होणारें अंतर नाहीसें होताच तें अतरीच्या अंतरतराशीं एकरूप होऊन गेलें.

डेलगला एका तळ्याकाठी वृक्षाच्या शात छायेत एका कुटीत वात्राचा निवास होता. वापू ह्याच कुटीत राहिले होते. 'पत्र पुष्प फलं तोयम्' सारें पाहून वाटलें, स्वागत परिपूर्ण आहे. तिरडे मंद वाऱ्याच्या झोक्याने डोलणारे नारळ, ताडवृक्ष, वेळी सारीं मदं शिमत करित होती.

दुपारी उत्कलच्या प्रमुख कार्यकर्त्यांची सभा होती. त्याकरता नम्रवाचू भुवनेश्वरहून आले. त्यांनी दारात पाय ठेवताच उत्सुकतेने पहिलाच प्रश्न केला, 'आज तुमचा उपनिषदाचा वर्ग केव्हा आहे ?' त्यांनी घाकटी मुलगी 'तिनु' हर्षी आमच्याबरोबर आहे. तिला वठोपनिषदातील श्लोक पाठ करताना पाहून त्यांना फार आनंद झाला. तेव्हातच वैदेही अप्पांनी सूचना दिली की आज वर्ग होणार नाही. भर दुपारी तहानेच्याला पाणी मिळू नये, तसें वाटतें आम्हां साऱ्यांना. घड्याळाचे वाटे पुढे पुढे सरकत होते. दोनन्ता ठोका पडला आणि आम्ही आमच्या खोलीत बसूनच जोर-जोराने मंत्रोच्चारण सुरू केले. वात्रा म्हणतात, "उपनिषद् हें असें आहे की त्यात विद्वानात्म्य आणि अद्याप्याला सारंगीच गोदी वाटते."

आज जाहीर समेत आमच्या वर्गाचा उल्लेख करून ज्ञाना म्हणाले, “या मुलींमधून तेजस्विनी स्त्रिया निघतील, त्या घरोघर जाऊन उपनिषदाचा सदेश सांगतील आणि सान्या देशाचें परिवर्तन करतील. शेवटीं कांति कोण करतो ? कांति विद्वान् करित नार्हीत, वानरें आणि गवळ्याचीं पोरें कांति करतात, सामान्य लहान लहान शेतकरी आणि स्त्रिया कांति करतात. ‘स्त्रियो वैश्याः शूद्रा’ हे सारे कांति करून टाकतात तेव्हा मग तिची तात्त्विक मीमांसा करण्याकरता, इतिहास लिहिण्याकरता आणि त्यानुसार कायदे बनविण्याकरता विद्वान् पुढें येतात.

येशू ख्रिस्ताची एक कहाणी आहे. ते धर्मप्रचाराकरता फिरत असताना त्याच्या दृष्टीस एक कोळी पडला. तो नदीतले मासे पकडण्यात गर्क झाला होता. येशूनें त्याच्याजवळ जाऊन त्याच्या खाद्यावर हलकें च हात ठेवीत म्हटलें, “तू हें काम कशाला करतोस याचा ? माझ्याबरोबर चळ मी तुला शिकवीन— मासे पकडण्याचें काम नव्हे तर माणसाना कसें पकडायचें तें शिकवीन” कोळ्यानें जाळें पेंडून दिलें व तो येशूच्या मागोमाग निघून गेला. येशूनें अभिमंत्रित केलेलें जाळें त्यानें हातीं घेतल व धर्माचा रूप प्रचार केला.

डेलग्रा दोन दिवस मुकाम केला होता. नेहमीप्रमाणें पहाटे चार वाजता प्रार्थना आटोपली व बागाचीं पावलें दुतर्फी हिरवीं झाडें असलेल्या रस्त्यावर पडू लागलीं. फिफ्ट पिवळसर चंद्रशिखावर पाडण्या दगामुळें पटे दिमत होते. त्याचें रूप क्षणाक्षणाला पालटत होतें. पक्ष्याची क्लिबिल मुरू झाला आणि बागाचें चिंतन मुरू झालें— कधीं प्रकट कधीं अप्रकट. बागाचा उत्कलमध्यें प्रवेश होण्यापूर्वीं इथें सव्या तारख एरर जमीन भिळाली होती. पण आता बागाचा प्रवेश झाल्यानंतर पन् चार हजार एकर च घाटले होते. बापी, गप्पा सारे च विचार करित होते. “देशात जे जमावदार व प्रमुख कार्यकर्ते आहेत त्यानीं एरेका जिल्ह्याची जमावदारी घ्यावी असें मला वाटतें. त्यानें काम लपकर होईल. शभर कार्यकर्ते जर तीनशेंपैसी शभर जिल्ह्याचा एक एर लाम्याचा कोटा पूर्ण करण्याचें काम हानी घेतील तर काही तरी साक्षात् काम घेत्यासारगें होईल.” बागाचा दिशोर मुरू होता.

आज सध्याकालीं पुरीच्या गवयाचा सगीताचा कार्यक्रम झाला. 'मैं तो गिरिधर आगे नाचूंगी.' गायक गात होता. महादेवीताईंच्या हरिजन मानसकन्येची - शाताताईंची - चिमुर्डी 'हरिकृपा' खरोखर च नाचू लागली. सारें विसरून तिच्याबरोबर नाचावेसं वाटलें. भक्तिरस पिऊन व 'पग घुगरु बाधून' बेभानपणें नाचणाऱ्या मीरेचा आदर्श लहानपणीं माझ्यासमोर होता, त्याची आठवण झाली.

कार्यकर्त्यांना आध्यात्मिक अमृत पाजीत बाबा म्हणाले, "गावागावात जा, नाचत गात जा. वैष्णवभक्ताची मस्ती तुमच्यामधें येऊ द्या. हें महान् कार्तीचें कार्य आहे. वेदान्त वगैरे घेऊन सुस्त बसणाऱ्याचें हें काम नव्हे, ससारानें ग्रस्त होणाऱ्याचें हें काम नव्हे, सार्वजनिक कामात ग्रस्त होणाऱ्याचें देखील हें काम नव्हे. हें काम तर भक्तिरस पिऊन मस्त होणाऱ्याचें च आहे. तुम्ही घरदार सोडा, बाहेर पडा, थोडा त्याग करा. त्याच्या मोबदल्यात मी तुम्हाला पैकुठ देईन. सुखी समाज म्हणजे च वैकुण्ठ. दोन वर्षे अखड जोमानें हें च काम करा. मग आपण सारे मिळून देवाच्या दरबारात जाऊ आणि त्याला विचार- 'आम्ही एवढी भक्ति केली त्यानहिल आम्हाला काहीं च का मिळणार नाही?' "

कार्यकर्त्यांची सख्या कमी आहे त्यावर ते म्हणाले, "आमच्यासमोर मुख्य प्रश्न हा आहे की आमचे कार्यकर्ते शुद्ध हृदयाचे, ज्ञानमय आणि प्रेममय कसे होतील? प्रत्येकानें स्वतःला 'हरिदास' समजावें व त्या च नात्यानें दुसऱ्यांजडे पहावें. धर्माचीं तत्त्वे गुप्त रूपानें ज्यात वास करतात तो हिमालय आमच्या हृदयगुहेंत च आहे. तेव्हा आमच्या कार्यकर्त्यांनीं हृदयाच्या खोल गुहेंत जाऊन व्यापक आत्म्याचें ध्यान करावला शिकावें. रात्री झोंपी जाताना हिमालयाच्या गुहेंत प्रवेश करू आणि त्यात जीं रत्नें मिळतील तीं सवाळीं उठून दिवसभर वाटत राहू. जनसेवा करीत करीत च आम्ही पारमार्थिक सेवा करू. दोन्हीमध्यें आम्ही द्वैत मानीत नाहीं."

: ४७ :

भूदानाचे तीन आधार

वेगुनियापार, तारनोई, खुर्दा

१२-१४ एप्रिल '५५

चारी राजूला हिरवीगार वनश्री, कैऱ्यानीं लदवदलेलीं आऱ्याचीं झाडें आणि टेऱ्ड्याच्या रागा म्हणत होत्या, 'आम्हाला सोडून तू पुढें कशी जातेस ?' भागवत वर्गाची वेळ झाली आणि बाबा थाऱले. समोरच्या उच्च पहाडावर देऊळ दिसत होतें बाबा मस्तीत गाऊ लागले, 'गगनमें थाल, रवि चंद्र दीपक बने ।' बस ! आता हे च आमचें मंदिर आहे, गगनाचे विशाल ताट आहे आणि रविचंद्र हे दीप त्यात आहेत' भागवताचें अध्ययन आटोपून ध्यान केले आणि आम्ही पुढें चालू लागलों.

कठोपनिषदाचे पाच मंत्र सपले आमच्या वर्गात 'ईशावास्या'चा प्रारंभ झाला. बाबांनीं सांगितले, 'सारे जग ईश्वराचें आवासस्थान आहे. ईश्वराशिवाय एक हि वस्तु नाहीं. चोहोऱुडे तो च व्यापला आहे.' ग्राम-राजाच्या रुपानें होणारें स्वामित्वविसर्जन म्हणजे ह्या मंत्राचें साकार रूप च होय असें वाटलें. कुठें जायचें कसें जायचें तें बाबा सतत सागत असतात. शंकराचार्यांनीं वर्णन केलेल्या तीन भाग्यापैकी 'मनुष्यत्वम्' व 'महापुरुष-सश्रय' (महापुरुषाचा आश्रय) हे दोन्ही तर आम्हाला प्राप्त झाले आहेत. पण मधले 'मुमुक्षुत्वम्' (मुक्तीची इच्छा) ? अस्ताला जाणाऱ्या सूर्याच्या आरक्त तेजाची मनातल्या मनात प्रार्थना केली- 'माझ्या बुद्धीला तू सत्प्रेरणा दे.'

या वर्षी १३ ते १८ एप्रिलचा सप्ताह सान्या देशात 'भूमिकातीचा सप्ताह' म्हणून साजरा करण्यात येणार आहे. १३ एप्रिल जालियनवाला बागेचा स्मृतिदिन आणि १८ एप्रिल भूमिकातिदिन ! सान्या देशात शेंकडों लोक भूदानाकरता या आठवड्यात पदयात्रा करणार होते. आज पड्यावर 'पोहोचताच आम्ही सारे आजूबाजूच्या खेड्यात जाऊन साहित्यप्रचार व भूमिप्राप्तीच्या कार्यक्रमाचा प्रारंभ केला. ज्या तिपाईंवर भूदानाच्या पूर्ण कुभाची प्रतिष्ठापना झाली आहे तिचें वर्णन आज बाबांनीं केले.

‘आमचा पहिला आधार आहे सत्य ! जमिनीवर माणसाची मालकी होऊ शकत नाही. जमीन सर्वांची, सान्याची आहे ही एक सत्य वस्तु आहे. म्हणून जो शेती करू इच्छितो त्याला जमीन मिळाली च पाहिजे. हे केवळ मानवीय सत्य नव्हे तर ईश्वरीय सत्य आहे. ईश्वराने मानवाला जी संपत्ति दिली आहे तिच्यावर त्याच्या सर्व च पुत्राचा समान हक्क आहे. आमचा दुसरा आधार आहे भूमिहिनांची तपस्या. ते विचारे रात्रदिवस शेतात रपत असतात, तरी हि त्यांना त्याच्या भेदनतीचें पुरें पळ मिळत नाही. तप कधी निष्पळ जात नाही. आमचा तिसरा आधार आहे भूमिवानाच्या, श्रीमानाच्या, भारतवासीयाच्या हृदयातील प्रेम आणि उदार भावना. आमची मागणी ओळखून ते बागतील असा आम्हाला विश्वास आहे. ते आज प्रवाहपतित झाले असतील पण त्यांचे आतलें हृदय आज हि स्वच्छ आहे. भारतात तर दानाची महान् परंपरा च आहे.’”

दुपारी एक जमीनदार दानपत्र घेऊन आले बाबांनी त्यांना भूदान-साहित्याचा एक पूर्ण सेट भेट देताना म्हटलें, “तुमच्या दानानें माझें समाधान होणार नाही मला तर तुमचें हृदय हवें आहे. तुम्ही भूदानाचे सेवक व्हा.” तें ऐकता च जमीनदार सद्गदित झाले. पुस्तकें त्यांनी प्रसाद समजून घेतलीं. तीं पुस्तकें वाचून त्यांच्या हृदयात हि ती च आग निर्माण होईल, जी आज बाबांच्या पायांना स्वस्थ बसू देत नाही.

पुरीच्या बाबांच्या एका भाषणात ‘रुनेदीन’ हा शब्द आला होता. त्याचा अर्थ घ्यानात येईना म्हणून मी बाबांना विचारायला गेलें. बाबांनीं समजावून सांगितलें, “रून हा अरबी शब्द आहे. त्याचा अर्थ स्तंभ. दीन म्हणजे धर्म. रुनेदीन म्हणजे धर्माचा स्तंभ. कुराणात असें सांगितले आहे कीं धर्माचे पाच स्तंभ आहेत : (१) पदयात्रा, (२) उपवास, (३) दान, (४) नमाज, आणि (५) अह्ला एक आहे ह्यावर श्रद्धा. रूनचें बहु-वचन आहे ‘अर्नान’. मराठीचा ‘रकाना’ शब्द त्यावरून च बनला आहे.” माझ्या पोस्ट ग्रॅज्युएट कोर्समध्ये आज अरबीचा धडा झाला.

सुर्द्याला जाणारा रस्ता पार च रमणीय होता. पर्वताच्या रागा, धुक्याचें पाघरण घेऊन पडुडलेली वनराजी हे आम्हाला वाटेंत दोस्त मिळाले होते. रगीनेरगी जंगली फुलें मद स्मित करीत होतीं य अमलताशचे पिवळे लोटक

सृष्टीचे अलंकार बनले होते. आकाशात पाढऱ्या ढगाची रूप गर्दी झाली होती. त्यामुळे हा सूर्य की चंद्र असा प्रश्न पडला बाबा तर भर बाजारातल्या प्रज्वलित हि शातपणे ध्यान करू शकतात, पण आम्हाला मात्र ध्यानाला असली रमणीयता व शांतता हवीशी वाटते. हा भागातील लोक पराक्रमी म्हणून प्रसिद्ध आहेत. १९१७ मध्ये इथे मोठे बंड झाले होते. त्यात जयसिंग नावाच्या वीराला ब्रिटिशांनी ज्या झाडावर लटकून पाशी दिले होते तो बटवृक्ष आमच्या वाटेत उभा होता त्याला बदन करून मी पुढे सरले.

स्नान करण्याकरता आम्ही दोन मेल दूर असलेल्या कुडावर गेलो उच्च उच्च पहाडाच्या कुशीत दाट जंगल होते. मध्यभागी एकान्तात शांत मंदिर आणि निर्मळ पाण्याचे कुंड होते. आमची नवीन मैत्रीण 'मेहेर' हें स्थान पाहून खूपच आनंदली. ती लाहोरच्या एका पारशी खानदानी घराण्यातली आहे. तिच्या बडिलाच्या मृत्यूनंतर तिची आई आपल्या दोन अपत्यांना घेऊन इंग्लंडला गेली व आता सतरा वर्षांनंतर भारतात परत आली आहे. तिची आई बापूची भक्त त्यामुळे गांधीजींच्या सिद्धान्ताचे चाळखू त्यांनी आपल्या अपत्यांना पाजले होते. त्यामुळे लंडनसारख्या परदेशी मोहमयी नगरीत लहानाची मोठी झालेली मेहेर आपल्या हृदयात एक स्वप्न चाळवून होती भारताच्या एखाद्या खेड्यात स्थायी होऊन सेनाकार्याला जीवन वाहायचे. ते स्वप्न साकार करण्याकरता ती इथे आली आहे. लंडनच्या विद्यालयात तिने अर्थशास्त्राचा अभ्यास केला होता आणि इंग्लंडच्या लेबर पार्टीचे काम हि ती करित होती कुडाजवळ वपडे धुता धुता तिच्या व निर्मळ्याच्या गप्पा सुरू होत्या प्रोफसर लार्स्कीचे तत्त्वज्ञान, अँटली आणि बेव्हनचे मतभेद इत्यादींवर जोरजोरात गप्पा चालल्या होत्या. मंदिरातल्या शिवालिंगावडे दृष्टि रोवीत मी त्याचे शब्द ऐकण्याचे काम करित होते.

जमीन ही ईश्वराची देणगी आहे. तिच्यावर मानवाचाच नव्हे तर पशु पक्ष्याचा हि अधिकार आहे हें तत्त्व भारतातला गरीब शेतकरी हि जाणतो. एक गरीब विधवा आई मागे एकदा बाबांना भेटायला आली होती. आपली करण वहाणी ती पदराने डोळे पुसत पुसत बाबांना सांगत होती तिचे

एकुलतें एक लाडकें पोर देवानें हिरावून नेलें होतें. आपल्या छोट्याशा शेतात निदळाचा घाम गाळून तिनें मेहनत केली होती. थोडेंबहुत पीक हि काढलें होतें. पण पिकाचें रक्षण ती करू शकत नव्हती. पाररें येऊन पीक खाऊन टाकत होती. आपली ही कहाणो सांगताना पारराचे नाव निघताना ती च पुनः म्हणाली, “पण त्याचा तरी काय अपराध ? त्याना हि देवानें च निर्माण केलें आहे ना ? त्याचा हि पिकावर तेवढा च अधिकार नाही का ?”

दुसरी एक अशी च घटना घडली. ज्ञाना सकाळीं पिरावयास जात होते. एक शेतकरी पिकाच्या रक्षणाकरता पाररें उडवायला मचाणाऱर नसला होता. सूर्योदयाची वेळ होती. पण चिमण्या निर्भततेनें दाणे खात होत्या आणि शेतकरी मात्र शात व अचल दृष्टीनें तें दृश्य बघत होता. बाबांनीं त्याला विचारलें, “अरे, तू असा बघत काय राहिलास ? त्याना उडवण्याकरता ना तिथें बसला आहेस ?” त्या शेतकऱ्यानें नम्रतेनें उत्तर दिलें, “आता च सूर्य उगवत आहे, थोडा वेळ खाऊं द्या त्याना. मग उडवीन मी. रामप्रहर आहे ना ?”

भूतमात्राकडे समानतेनें पाहायला शिकवणारी ही भारतीय सस्कृति किती खोलवर पाहायला लावते ह्याची जाणीव ह्या दोन उत्तरात होती. ह्या मोठी सागत असताना बाबाचे डोळे पाणावले होते.

: ४८ :

सामूहिक इच्छाशक्ति

सरुआ, चक्रादा, राजमुनाएला
१५-१८ एप्रिल '५५

आज बाबांना एका गृहस्थाचें पत्र आले होतें. त्यात लिहिलें होतें,
“मी घरमालक आहे. आजपर्यंत मी माझी घरे भाड्याने देत असं.
भूदानाचा संदेश ऐकून माझ्या मनावर अतिशय परिणाम झाला आणि मी
तीं घरे भाडेकरूंना दान देऊन टाकलीं.”

एक जीवनविचार एका स्वरूपात प्रकट झाला म्हणजे तो प्रत्येक क्षेत्रात,
जीवनाच्या प्रत्येक अंगात असा सूर्यकिरणासारखा सरळ प्रवेश मिळवतो.
निती तरी लोकांनी हा संदेश ऐकून सत्कार्ये केली असतील, किती तरी
जीवनाचा रंग पालटला असेल ! हा परिणाम अतिसूक्ष्म आहे. परंतु तो
स्थूल आणि व्यापक झाला म्हणजे च चर्मचक्षूच्या पथात येणार.

“भूदानयज्ञामुळे दूरवर सद्भावना निर्माण होत आहे याचें कारण
विश्वास ठेवण्यावर आम्ही विश्वास ठेवला आहे. भूदानाची ही चळवळ
जसजशी विस्तृत होत जाईल तसतसा त्याचा परिणाम सर्वांच्या जीवनावर
होईल आणि मानव जीवनाची उन्नति व्हायला त्याने मदत होईल भूदान-
यज्ञाचा जो मथन दड आम्ही हाती घेतला आहे त्याने जीवनाचें मथन
होईल आणि त्यानून जें नयनीत निघेल तें परमामृत होईल.”

खुदा येथे काही कम्युनिस्टांनी बाबांना विचारलें, “लोक तुम्हाला
इकडे दान देतात आणि तिकडे गरीब शेतकऱ्यांना घेदराळ करतात झाला
तुम्ही चूक मानत नाही का ? यावर सरुआच्या प्रवचनात बाबा म्हणाले,
“हो. मी तें चूकच समजतों. पण माझे म्हणजे असे आहे की, माणूस
एका प्रवाहात अडकून असली दुष्टतय करीत असतो. विहारमध्ये घेदराळी
घड होण्यापरता आम्ही एक समिति नेमली आहे. तिची एक योजना हि
सयार झाली आहे. जे लोक तुळाना घेदराळ करतात त्यांना आम्ही
समजावून सांगों की ‘तुमचे हें कृत्य असोध्य आहे. तुम्ही कमीत कमी

एवढें तरी करा कीं त्यांना तुम्ही वेदखल करता ते जर भूमिहीन होत असतील, तर त्यांना पुरेशी अशी जमीन आम्हाला दान करा. मग ती जमीन आम्ही त्यांनाच देऊ. तें तुमच्या अपराधाचें एक प्रायश्चित्त होईल.' असें समजावल्यामुळे काहीं मालकानी आपल्या जमिनी दान दिल्या आहेत."

बाबा नेहमीच म्हणतात कीं भूदान ही हृदयशुद्धीची चळवळ आहे. एका चर्चेत ते म्हणाले, "हृदयशुद्धीनें समाजात परिवर्तन करायचें हें ह्या चळवळीचें मुख्य ध्येय आहे. स्वतःची हृदयशुद्धि करणे म्हणजे उत्तम बीज निर्माण करणे, स्वतःच्या जीवनाची शुद्धि करणे म्हणजे बीज पेरणे व समाजाचे परिवर्तन म्हणजे पिकाची कापणी. परंतु काही लोक असे अजब असतात कीं ते उत्तम बीज तयार करून घरातच ठेवतात आणि काही असे असतात कीं ते बीज पेरण्यापूर्वीच पिकाची कापणी करू शकतात."

आज उपनिषदांच्या वर्गांत 'न कर्म लिप्यते नरैः' वर विवेचन सुरू होतें. बाबा म्हणाले, मनुष्याला कर्म चिन्मय नाही, फलप्राप्तना चिन्मयते. ऋषींनीं कर्म सोडण्याचे अनेक प्रयोग केले व मग आपला अनुभव जगाला सांगताना त्यांनीं बोध दिला कीं मुक्तीकरता कर्म सोडण्याची गरज नाही. देहाबरोबर कर्म येतेंच. परंतु फलप्राप्तना माणसाला नेहमी ललत असते. म्हणून फलवासनेला कापून टाकून अनासक्त होऊन कर्म करीत राहिलें पाहिजे. 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' देहवताला हाच एक मार्ग आहे 'एव त्वयि' इथें 'तु' म्हटलें गेलें आहे. माता जशी पुत्राला बोध देते तशीच श्रुति आपणा पोराना सांगत आहे कीं, बुझ्याकरता दुसरा मार्ग नाही. 'न अन्यथा इतः अस्ति।'... मीं बघितलें आदिवासी उर्वशी, मध्यम वर्गाची अल्पशिक्षित वैदेही, इंग्लंडून आलेली मेहेर साऱ्या बेंबळ एकाग्रतेनें ऐकतच नव्हत्या तर म्हण दि करत होत्या. स्त्रिया शेंकडों घर्षापासून या 'रत्नमाढारा'ला पारख्या झाल्या हात्या. आता त्यांच्या हातीं तें भाडवळ येत होतें. त्यांच्या आधारावर त्या निर्भयतेनें साऱ्या जगासमोर एकट्या उभ्या राहू शकतील.

राजमुनाराला येथें नई तालीमच्या प्रशिक्षण विद्यालयात दोन दिवस राहायचें होतें. पळ्यापुल्याच्या वागांत विद्यालयची छापी इमारत होती. गावच्या

गजप्रजाटापासून दूर असल्यामुळे स्थान रम्य व शांत होतें. तेथील शिक्षक आणि विद्यार्थी अतिथिसेवा झटून करीत होते. नास्ता घेऊन आम्ही गावात साहित्यप्रचाराकरता हिंदू लागलों. मोडक्यातोडक्या उडिया भाषेत विचार समजाविण्याची आमची धडपड सुरू होती. बाजारात एका भेंडी विकणाऱ्याजवळ जाऊन मी त्याला विचारलें, “ विनोबाजी तुमच्या गावात कशाला आले आहेत, माहीत आहे का ? ते तुम्हा सर्गीच्या कल्याणाकरता काम करीत आहेत. हें ठोडस ‘ ग्रामसेवक ’ (उडिया साप्ताहिक) घेतील तर वळेला तुला.” प्रथम तर तो माझ्या तोडामंडे टकमका बघतच राहिला. त्याच्याजवळ आजवर असे कुणी पोहोचलें नव्हतें. त्याने उल्हासाने तें पुस्तक उलटमुलट चाळून आर्जून म्हटलें, “ मी जरूर घेईन हें. माझा मुलगा शाळेंत जातो. त्याच्याकडून वाचून घेईन मी. पण हें बघा, माझी अजून बोटणी काहींच झाली नाहीं. जरा दोन चार शेर भेड्या विकू तर दे. तुम्ही थोड्या वेळाने पुन नाहीं का येऊ शकणार ? ” ... गावात दोन तास हिंडून मी त्याच्याजवळ पुन पोहोचले तेव्हा त्याने लहान लहान सदा आप्याचीं पुस्तकें घेतलीं.

जवळच पानाचा एक देठा होता. एक सदग्रहस्थ तिथें विडा चपळत उभे होते. मी त्यांना एक रुपयाचें ‘ गीता प्रवचन ’ दाखवलें. पाच सात मिनिटें चाळून त्यांनीं त माझ्या हातीं परत दिलें. शिक्षावून सिगरेटची डबी फाडीत ते म्हणाले, “ पाहू, विचार करू.” तेव्हात पान विकणाऱ्यानें म्हटल, “ अप्पा, जरा दाखवाळ का तें पुस्तक ? विनोबाजी त्यावर सही देतात ना ? ” त्यान एक रुपया काढून तें पुस्तक घेतले. कदाचित् त्याची ती सान्या एका दिवसाची कमाई असेल.

एका घरात दागिन्यांनीं मडलेल्या म्त्रिया म्हणत होत्या, “ आम्हाला वाचायला पुढें येत ? ” मी म्हटलें, “ कुणाहून तरी वाचवून घ्या ” तर उत्तर मिळाल, “ पण आमच्याजवळ दोन आणे मुद्रा नाहींत.” दोन आप्याचीं पुस्तक मिळत घेण्याना हि अधिकार नव्हता त्यांना. त्यांना त्या मूल्यानू दागिन्याकडे पाहताना मादया मनात विचार आण, ह्या मुक्कमय वेड्या तोडल्याशिवाय आपण मुन होऊं शकणार नाहीं हें त्यांच्या मनीं लक्षात येईल !

दुपारी नई तालीमच्या शिक्षकाची सभा झाली. बाबांनी त्यांच्या हाती कातीचा झंडा दिला. “आज जी समाजरचना आहे ती व नई तालीम याच्यामध्ये पूर्ण विरोध आहे. कुणी असे समजत असेल की नई तालीम हा शिक्षणाचा एक प्रकार आहे, उद्योगाच्या द्वारा शिक्षण देण्याची पद्धति आहे, तर तो समज साफ चुकीचा आहे. नई तालीम नवा समाज निर्माण करील. त्याशिवाय ती जिवंत राहूच शकत नाही. आज समाजात दर्जे निर्माण झाले आहेत. योग्यतेनुसार कमी जास्त पगार दिला जातो. नई तालीम झाला तिलाजलि देईल. पगाराचा सबंध भुकेशी आहे. ज्याला जेवढी भूक असेल तेवढे खाणे त्याला मिळालेच पाहिजे. प्रत्येक जण आपआपल्या योग्यतेनुसार आपली सेवा समाजाला अर्पण करील. सेवा ही नैतिक वस्तु आहे. त्याचे मूल्य पैशात मापले जाऊ शकत नाही. नई तालीममध्ये शरीरपरिश्रम व मानसिक परिश्रम दोहोंची योग्यता समान मानली जाईल. शरीरपरिश्रम केल्यावाचून खाण्याचा कुणाला हि अधिकार राहणार नाही. प्रत्येकाला शरीर व बुद्धि याच्या विकाराची संधि मिळाली पाहिजे.”

रात्रीची प्रशान्त वेळ होती. शेजारच्या तलावाची व पहाडाची सुंदरता न्याहाळत गच्चीवर आमची पगट बसली होती. व्यासजी आणि मंगला-मावशी प्रत्येकाला प्रेमाने खाऊ घालीत होत्या. चंद्र नव्हता पण त्याची उणीव चमकणाऱ्या चांदण्या भरून काढीत होत्या. एकीकडे वडील मडळीचे वात्सल्य मिळत होते व दुसरीकडे गौतम, तिनु ह्या लहान मुलाशी सुखद हास्यविनोद सुरू होता. गौतमाला वाटते आम्ही देखील त्याच्याबरोबर पोर बनावे. कुसुमताई व निमाताईच्या लेखणीवर तो अतिशय रसलेला. त्याला वाटते, ही लेखणी नमती तर ह्या दोघी आपल्याबरोबर 'रेळतील, उड्या मारतील, भटकतील.

अठरा एप्रिलचा दिवस उजाडला. पहाटेची प्रार्थना व अध्ययन आटोपून आम्ही साडेपाचच्या सुमारास गावात प्रभातपेरीला निघालो. ‘सर्व भूमि अरे भारी गोपाळर । भूमिदान देइ, हुअ दानधीर’ हे भूदान-गीत म्हणत आम्ही चालू लागलो. निशावरभाई टोळीचा प्रमुख बनला होता. आपल्या पश्यासारख्या सुरेल आवाजाने तो गावाला जागे करित होता. गावाचा मुख्य चौक येताच जयशेप झाला ‘महात्मा गांधी की

जय ! ' ह्या जयघोषाचें महत्त्व आज विशेष च प्रतीत झालें. कारण आज च दलित व पीडिताना सजीवनी देणारे बापूंचे स्वप्न साकार करण्याकरता देशात सेवकाच्या टोळ्या फिरत होत्या. म्हणून च आम्ही भारतवासी आज मुक्त मनानें महात्म्याचा जयघोष करू शकत होतो. त्याचे काम न करता त्याचे नाव घेण्याचा अधिकार प्राप्त च होत नाही.

कार्यकर्त्यांच्या सभेंत बाबा म्हणत होते, " तुम्हाला ही हिमत बाळगली पाहिजे की, आम्ही साम्ययोगी समाजाची स्थापना करू. मग सारें जग ह्याच्या विरुद्ध का असेना ! हा एक सत्य विचार आहे आणि ह्याच्याकरता आम्ही आमचें जीवन अर्पण करू. अहिंसेत ही शक्ति आहे की सारें जग बुडत असलें तरी एकटा अहिंसक मनुष्य पोहू शकतो व वाचू शकतो. हिंदुस्थानच्या लोकामध्ये ही श्रद्धा आहे. अहिंसेत जी शक्ति त्यांना वाटते ती हिंसेत त्यांना वाटत नाही. हिंदुस्थानचे लोक राक्षसी शक्तीमध्ये शरीरानें मजबूत बनतील अशी आम्ही मुळी च आशा करीत नाही. मात्र ते आत्मिक शक्तीमध्ये चांगले च मजबूत होऊ शकतात."

कार्यकर्त्यांच्या सभेंतून मी बाहेर पडलें. बागेंतल्या एका झाडावर घरट्यात पक्षीण पिल्लाना चारा घालीत होती. तो चारा खाऊन ती पिल्लें धट्टपुट होतील व गगनात स्वैर संचार करतील. तिकडे नाग आमच्या आत्म्याला ज्ञानाचा आहार घालीत आम्हाला शक्तिशाली वरीत होते. मग हे मानव पक्षी सान्या दृश्य जगतात च नव्हे तर अदृश्य जगात हि विहार करू शकतील !

‘ उपनिषदा ’च्या वर्गात बाग जोरजोरानें हात आपटून म्हणत होते—

‘ तथैव यादस्तात्र नृत्यगीते । ’

सहा वर्गाचा कोवळा नचिमेत यमराजाला निर्भयनेन हें वाक्य बोलत होता. यमराजानें त्याच्यासमोर सारीं प्रतीभनें ठेवलीं होती — जगताचें आधिपत्य, अपार संपत्ति, मर्त्यलोकातील दुर्लभ उपभोग, पण नचिमेत म्हणत होता, ‘ तुझे ते घोडे, नृत्यगीत आपल्याजवळ च अगू दे. मला तर पक्त ज्ञान पाहिजे. ’ हे सारे उपभोग आजच्याकरता भाव आहेत, उद्याचे ते अभाव होतील, ते उद्या रादणार नाहींत. ‘ श्वो भाना ’ ह्या

शब्दावर आमची गाडी अडली. आमच्यांतील कांहींना त्याचे उच्चारण नीट जमेना. वाचारी तोसभर तो च शब्द म्हणायला लावला.

क्रांतिदिवसाच्या सभेत देशभर गभीर प्रतिज्ञा करण्याचा कार्यक्रम होता. इकडे हि आज वाचाच्याबरोबर सारी सभा उभी होती. बुलुभाई प्रतिज्ञापत्रातील एक एक वाक्य उच्चारत होते व आम्ही सारे त्याचा पुनरुच्चार करीत होतो.

वाचारी प्रथम लहानसें भाषण केलें, “फळदाता परमेश्वर आहे. पण तो बघतो कीं भक्त प्रामाणिकतेने काम करतो कीं नाही.” आज ह्या च मुहूर्तावर सेवाग्राम आश्रम बंद झाला. त्याचा उल्लेख करताना ते म्हणाले, “ही काही साधारण, मामुली घटना नाही. गाधीजी जिये राहत होते ते देशाचे एक श्रद्धास्थान आहे. तेथील मडळी भूदानाकरता बाहेर पडतात तेव्हा तें देशाकरता एक आवाहन च होते. आज आमच्या अहिंसेची कसोटी होत आहे.” भूदानाच्या कार्यकर्त्यांना बेदखलीचा प्रश्न हातीं घेण्याचा आदेश देऊन ते शेवटीं म्हणाले, “आत्म्यात सत्यमकल्पाची शक्ति असते. त्या शक्तीने च जगातला सारा कारभार चालू आहे. महान् कार्याकरता आम्ही नेहमीं सामूहिक प्रतिज्ञा करतो. आजच्या भाषेत त्याला च सामूहिक इच्छा शक्ति म्हणतात. ती शक्ति जियें प्रकट होते तिथे शुभ कार्यं सफल होते.”

वाटले, जणू मापू साक्षात् त्या जागीं उभे होते. ते पाहत आहेत, ऐकत आहेत नी आम्हाला आशीर्वाद देत आहेत. त्या एकाकी पथिकाच्या अविराम तपस्येमुळे आज सहस्र कठातून भूमिगान्तीच्या प्रतिज्ञेचें उच्चारण होत आहे. उद्या सहस्रांचे लास होतील व लासाचे कोटि होतील. मानवमात्र ह्या सत्य धर्माची दीक्षा ग्रहण करील. मग अति वेगानें फिरणारें धर्मचक्र त्या अति प्रचंड गतीमुळे स्थिर असल्यासारखें भासेल. नित्य प्रकाशणाच्या सूत्रांची, नित्य वाहणाऱ्या गगामार्गाची नित्यता जितकी स्वाभाविक वाटते तितकी च क्रांति देखील स्वाभाविक नी सहज भासेल.

: ४९ :

‘ यंत्र वंद पण यंत्री शावूत ’

टागासाही, नयागढ

१९-२१ एप्रिल '५५

गाव जवळ येऊ लागले आहे हे दुरून ऐकू येणारे ढोलक सागत होते. बाबा म्हणाले, “ हे तर रणवाद्य दिसतय् ! ” कुणी तरी म्हणाले, “ दारिद्र्य आणि विपमतेविरुद्ध अहिसक युद्ध सुरू झालय् ना ? ” बाबा हसून म्हणाले, “ युद्ध आहे तर, पण ह्या युद्धात रक्ताचे पाट वाहणार नाहीत. ” ह्या युद्धात प्रत्येक हृदयात वास करणाऱ्या रावणाचा वध होणार आहे, तो जळून भस्म होणार आहे. अर्धनग्न खेडूत जोरजोराने ढोलक बडवत गावच्या वेशावर पोहोचले आणि उच्च स्वरात जयघोष करू लागले, “ आमगारे भूमिहीन रहिने नहीं, रहिने नहीं, ”—सामूहिक इच्छाशक्ति प्रकट होत होती.

एका वृक्षहीन पहाडाच्या पायथ्याशी असलेल्या झोपड्यात आजचा निवास होता. भोवताली आंब्याची झाडे असलेला स्वच्छ तलाव होता. त्यात स्नान करण्याचा आनंद तुटला. जवळच टेकड्याच्या रागा असताना गौतमला कसे स्वस्थ बसवणार ? सभा सपताच तो धावत आला नी म्हणाला, ‘ आता मी तुमचे मुळीं सुद्धा ऐकणार नाही. तुम्हाला टेकडीवर यावेच लागेल. ’ नी तो जो पळत सुटला तो शिरसरावर जाऊनच त्याने थास घेतला.

चोहोंकडे वीस पचवीस लहान लहान तळीं होती. गोरज मुहूर्त झाला होता. गायी बैलाच्या गळ्यातील घटानाद ऐकू येत होता. उच्च टेकडीच्या माथ्यावर उभे राहिल्याने लहानशा गावच्या विरळ विरळ झोपड्या, लाल मातीचे नागमोडी वळणाचे रस्ते, गाय, बैल सारें कसे खेळासारखे भासत होतें. सारे जग हा हि एक खेळच तर आहे. सूनधार परमेश्वराचा खेळ चाखू आहे. आम्ही सारी त्याची खेळणी आहोंत.

सूर्य बुडू लागला होता. महाराष्ट्र सेवादलाच्या एका सनिराने गायला आरंभ केला— “ सग्न भूमि गोपालकी, गर्जत जन चालले. ” सारे त्याला

साथ देऊं लागले 'पढता एकाकी पाऊलें.' साय देणान्यात मुंबईचा प्येयनिष्ठ तरुण श्रीरंग देशपांडे होता, शानाच्या शोधार्थ घरदार सोडून बागाजवळ आलेला मध्यप्रदेशचा मुविग बाळ टेंभेकर होता, गौतम होता आणि सगमनेरची लीला व मेहेर या नवविचारानी अभिमंथित झालेल्या तरुणी होत्या. नव्या जोमाच्या, नव्या दमाच्या ह्या उत्साही तरुणजनांना असेलच्या किरणानी आशीर्वाद देऊन सूर्यनारायणानें जगाचा निरोप घेतला. बाळग्या बाबाचा शिळाना तयार करायचा होता. भीरमाला दिव्य-भराच्या साहित्यनिर्मीणा दिशेवर करायचा होता, मला हि एक रंग लिहायचा होता, म्हणून आम्ही सारे गात गात गाली उारणें.

ते अधिक महान् असतात. मानवाच्या डोळ्यांना सूर्यकिरणांतील सात रंग दिसतात परंतु त्या हि पेशां अधिक परिणामकारी अल्ट्रा-व्हायोलेट सारखे ते रंग असतात, ते मानवाच्या डोळ्यांना दिसत नाहीत.”

उपनिषदाच्या वर्गांची वेळ होत आली होती. कुणी श्लोक पाठ करीत होते तर कुणी त्याचा अर्थ वाचीत होती. तेवढ्यात बुलुभाई हातीं वर्तमान-पत्र घेऊन आले. महान् शास्त्रज्ञ आइन्स्टीनवर काळानें झडप घातली होती. १८ एप्रिलच्या दिवशीं आम्हाला अव्यक्त शक्तीचें अस्तित्व भासमान होत होतें, त्या च दिवशीं ते त्या शक्तीमध्यें लीन झाले होते. ही बातमी ऐकून मन उदास झालें. आजच्या भयाच्या व अविश्वासाच्या वातावरणात मानवाचा विवेक-दीप मालवू पाहत असताना, आइन्स्टीनसारख्या प्रज्ञावान् स्त्रीची, मानवाला अचूक मार्गदर्शन करू शकणाऱ्याची, अत्यंत आवश्यकता होती. ते कधीं भारतात आले नव्हते किंवा बांपूना भेटले हि नव्हते. पण सतत आपल्या प्रयोगशाळेंत निमग्न राहणाऱ्या या द्रष्ट्याच्या डोळ्यांना हें दर्शन झालें होतें कीं, ‘पुढें येणाऱ्या पिढ्याचा ह्यावर विश्वास बसणार नाही कीं महात्मा गांधीसारखा महान् मानव मानवदेह धारण करून पृथ्वीवर चालत होता.’

उदास मनानें आम्ही वर्गाकरतां बापांच्या खोलींत जाऊन बसलों. बापा सत्यदर्शन करवीत होते.

‘तस्मिन् अपः मातरिदवा दधाति ।’

प्रकृतिमातेच्या अंकावर खेळणारा प्राण त्याच्या च सत्तेवर चळख करीत असतो. आम्ही मूर्ख लोक समजतो कीं, प्राणवायूची हालचाल बंद झाली म्हणजे मनुष्य मरतो. आज हे लोक म्हणतात, आइन्स्टीन मेल्या. पण त्यांना एवढें कळत नाही कीं, एक यंत्र बंद झालें, तो मेल्या नाही. यंत्र बंद होता च इंद्रियाची शक्ति, ज्ञानशक्ति काम करू शकत नाही. परंतु आत्मा तर सदां जिवंत च असतो. तो निराकार रूपात रूप काम करतो, पण आपण त्याला पाहू शकत नाही. सारें जग चालवणारी शक्ति अव्यक्त असते. आमनी हि ओळगण्याची एक शक्ति आहे. एखादी वस्तु त्या शक्तीच्या पलीकडे गेली म्हणजे आपण म्हणतो कीं सारें संपलें, बीज

मार्तीत मिसळलें तर लहान मुलाला वाटें बीज मरून गेलें. पण तें बीज जमिनीच्या आत काम करीत असते. त्याला अंकुर फुटला म्हणजे च आपण समजतो कीं तें प्रकट झालें. पण ते तर आधीपासून च तिथें होतें. आत काम करीत असताना तें दत्तकें विकसित झालें कीं, आमचे डोळे त्याला आता पाहू शकतात. म्हणून हें लक्षात ठेवले पाहिजे कीं, या बंद पडले तरी यंत्राचें काम चालू असतें.

: ५० :

चतुर्भुज

गोदीसाही, गदीघर, ओडगा

२२-२४ एप्रिल '५५

जगली प्रदेश आणि लहानसे गांव. नेत्रमुख भरपूर मिळत होतें. त्याच्या च जोडीला लाल मुग्या, डास, उधई हें सारें मिश्रमट्टल होतें च. त्याचे दृष्टे सहन करावे लागत. तनूत बगून, लिष्टिणें बढीण होऊन वसलें. मुग्याना वाटलें असेल कीं, चार-पाच झाटें जास्त निर्माण झालीं असतील.

मुष्टामार पोहोचता च बाबा स्वागतार्थे जमलेल्याना 'समस्तु प्रणाम' (सर्वांना नमस्कार) म्हणतात. आज हि त्यानीं अगा नमस्कार करून गर्दीतील एका माणसाच्या साधारण हात ठेवता च त्याला म्हणू लागले, 'जमी देरायु हरे' (जमीन चागी लागेल ह !) तो चटखन् म्हणाला, " हो तर ! माझ्याजवळ २२ डेसीमटर जमीन होती त्यातली ११ डेसीमटर मी पूर्वी च दिली आहे." या जगत्यान हि लोण पोहोचः आहे अमें दिमों. त्या माणसानें कीडुक करीत बाबा म्हणत होते, 'भास्तीय ददय भर्मांनी मागणी चटखन् कथूल करते.'

आजच्या गर्भेत भूमिदीनाची संख्या जाग्न हो ती. त्याना आसादन कम्ब चाबा म्हणाले, " मन्दा अमें वाटत कीं, भूमिदीनांनी मिरवणुका पाडायना, गांवागांवीं जायें आणि भूमिदात्याना माझा मंदिर प्रेमपूर्व गागात च

जमिनीची मागणी करावी. आपआपल्या गावी जाऊन तुम्ही हे काम करा.” सभा सपता सपता पावसाची जोरदार सर आली. अरण्यवासी शातपणे त्या धारेखाली उभे होते. अवतीभर्तीचीं झाडे व पहाड हि निश्चल उभे होते.

नदीधरच्या प्रवचनात अभेदनीति समजावून सांगताना बाबा म्हणाले, “माझी अशी इच्छा आहे की, गावच्या भूमिहीनानी उठून उभे राहावे आणि निर्भयतेने आपली मागणी मांडावी तसे च मला असे हि वाटते की भूमिमालकांनी आता त्याची वाट न पाहता आपणहून पुढे यावे व म्हणाव की आम्ही आमच्या मालकीचा त्याग करतो. कृपा करून आमच्या जमिनीचा हिस्सा घ्या आणि आमच्यावर उपकार करा. तुम्हाला वीनियाणे हवे असेल तर आम्ही देऊ. बैल देऊ. दोन्ही हात जुळले म्हणजे नमस्कार होतो, माझी हि तशी च इच्छा आहे की एकीकडून भूमिहीनानी यावे व दुसरीकडून भूमिवानानी यावे आणि परमेश्वराला नमस्कार करावा. आज दोघाचे हि हात जुळत नाहीत. एक आपली मालकी त्यागील व दुसरा आपली गुलामी सोडील तर च दोघाचे हि हात एकमेकांच्या जवळ येतील, परमेश्वराला प्रणाम केला जाईल आणि भक्तिमार्गाची स्थापना होईल.”

बाडग परिषदेच्या बातम्या रोज येत आहेत. त्या परिषदेत भारताचे प्रथम सेनक प. नेहरू यांनी दोन महत्त्वपूर्ण मुद्दे आपल्या भाषणात मांडले होते. “जगात युद्ध झाले तरी हिंदुस्थान त्यात भाग घेणार नाही, परंतु आपल्या देशाचे रक्षण तो अवश्य करील. मी हें जे गोलतां आहे ते कुटल्या हि बाँबच्या बळावर बोलत नाही. भारतीय जनतेवर माझी जी श्रद्धा आहे, विश्वास आहे, त्या च बळावर मी हें बोलत आहे.”

ओडग्याला ह्याचा उल्लेख करून बाबांना मूलप्राची विचार मांडले. “भारताच्या इतिहासात ही घटना कुठे आढळत नाही की भारताने दुसऱ्या कुटल्या देशावर आक्रमण केले आहे चकवर्ती सम्राट् समुद्रगुप्त असो की श्रीहर्ष असो, कुणी हि कधी हि बाहेरच्या देशावर आक्रमण केले नाही. परंतु आम्ही हिंसक युद्धात भाग घेणार नाही एवढे बोलून अहिंसेचे पळ वाढत नाही. कारण ती अभावात्मक (negative) गोष्ट झाली. अहिंसेकरता काही तरी

भावात्मक (positive) काम केलें पाहिजे त्यावरता आपल्या देशात जी आर्थिक व सामाजिक विषमता आहे तिचें निराकरण अहिंसेच्या मार्गाने करावें लागेल. आमचे प्रधानमंत्री साऱ्या जगभर हिंइन शांति व अहिंसेचा संदेश देत आहेत. त्यानरोबर च ते हें सांगू शकतील की माझ्या देशातील आर्थिक व सामाजिक समस्या आम्हीं शांतीच्या व अहिंसेच्या मार्गाने सोडविल्या आहेत तर त्याच्या वाणीच बळ मिती वाढेल ? ”

दुपारी कार्यकर्त्यांची सभा पार च रंगली. एकेक जण उत्साहाने उठून उभा राही व नम्रपणे प्रतिज्ञा करी, ‘ भूदानाचें कार्य सफल होईपर्यंत आम्ही ह्या च कार्यात रत राहू, मग राहू ह्यात जर आम्ही चुक तर देना-समोर गुन्हेगार ठरू. ’ सिटकीवाटे दिसणाऱ्या अचल पहाडाना कार्यकर्त्यांच्या उत्साहाचें श्रेय मिळालें वाना विनोदानें म्हणाले, “ इथली हवा गरम दिसतेय. आजूनाजूला पहाड आहेत म्हणून इथले लोक जरा दणफट, बळकट व पुरपार्थ करणारे दिसतात. ” साऱ्याना माठी गमत वाटली. मग वाचा गभीरपणे म्हणाले —

‘ गेय गीतानामसदृशं ध्येयं श्रीपतिरूपमजस्रम् ।

नेयं सज्जननिकटे चित्तं देयं दीनजनाय च वित्तम् ॥ ’

यात मुख्य चार गोष्टी आहेत त्या शस्त्र, चक्र, गदा, पद्म सारख्या आहेत. गीतेचें नाव ध्या, परमेश्वराच्या रूपाचें ध्यान करा, सत सगतीमध्यें रहा व दीनजनाना दान द्या. हीं चार हिं शस्त्रे तुमच्या हातीं आली आहेत तुम्हाला असे चतुर्भुज करून मी पाठवत आहे ’

: ५१ :

आपले प्रश्न सोडवा म्हणजे जगाचे प्रश्न सुटतील

रोहीमॉरू, कराचुली, कराडवाडी

२५-२७ एप्रिल '५५

‘आग लागली रानाला पळसाला ग बहर आला’—वाटेंत भोवतालचे दृश्य पाहून ही कविता आठवली. सान्या रानाला आग लागल्यासारखी दिसत होती. जिकडे तिकडे पळसाची लाल लाल फुल्ले फुलली होती. उगवत्या सूर्याची कोरळीं फिरणे त्या लाल लाल फुलाना इळू च स्पर्श करीत होती. अध्ययनाची वेळ झाली. पळसाच्या रानात बानाच्या भोंवती सारी मडळी बसली.

आज भागवताचे अध्ययन सपणार होतें. कृष्ण निजधामाला जाण्याचा प्रसंग होता. सुरवातीपासून च बाबांच्या डोक्याला धार लागली होती. रमालानें डोळे पुसत पुसत बाबा वाचत होते. पण शेवटी कवीचें वाक्य आलें, ‘आता मी अनाथ झालो.’ बाबांना जोराचा हुदका आला. आतापर्यंत कसेवसे अडवलेले अश्रू एकंदम धवधव्यासारखे माहेर पडले, बाध फुटला. हातातले पुस्तक त्यानीं रालीं टाकले, पुढें त्यांना वाचवेना. दुपारीं उपनिषद्-वर्गांत ते म्हणाले, “भक्त आणि ज्ञानी यांच्या भूमिका भिन्न भिन्न असतात. ज्या क्षणीं भक्ताला ही जाणीव होते कीं सान्या जगाला एकत्र गुणगारा धागा तुटला त्या क्षणीं तो स्वतःला अनाथ समजतो. भागवताच्या अंतिम अध्यायात श्रीकृष्ण जेव्हा निजधामाला जातात तेव्हा कवीला अशी च अनुभूति होते. परंतु जो ज्ञानी असतो त्याला हें समजतें कीं, प्राणाची हालचाल बंद झाली तरी हि जगाला गुणगारा, ओवणारा, धागा कधीं हि तुटायचा नाहीं.”

जुनींच्या नाजूक फुलाचा गोड सुगंध व करवदासारख्या एका लहान पळाचा सुस्वाद चाखत आजची रम्य घाट सपवली. ओरिसा व आंध्रच्या सीमेवरच्या गजाम जिल्ह्यात आग्नी आता प्रवेश करीत होतो.

पुण्यामुंबईकडील मराठी जशी शुद्ध समजली जाते तशी ह्या जिल्ह्यातील

ओडिया विशेष बुद्ध समजली जाते. हा जिल्हा ओरिसाचें सांस्कृतिक केंद्र आहे. आज इथल्या राजपदार्थांत दक्षिणची छाप आढळली. नास्त्याला 'इडली' व 'उपमा' मिळाली, तर जेवणात 'सामरम्' आणि तीन चार प्रकारच्या चटण्या होत्या.

कराटमाटीला नित्याप्रमाणे आमचा शरीरपरिश्रमाचा कार्यक्रम सुरू होता. पोळ्या लाटण्याचें काम तीन चार भगिनी करीत होत्या. त्या शेणण्याचें काम बुलुभाई व निर्मला करीत होती. आम्ही भाजीच्या दिगाजवळ विळ्या घेऊन बसलों होतो. विहिरीचें पाणी काढून कापडी भरून आणण्याच्या कामात काहीं साथी जुपले होते. काम करता करता ओडियाचें अध्ययन हास्यविनोदासह सुरू होतें. कापडी वाहणारे साथी ऐटीत उपनिषदाचे श्लोक म्हणत होते. रोजच्यापेक्षा आज जरा जास्त काम पडलें असं थट्टें म्हणून मंगलमावशींनीं आम्हाला गोड ताडपळें आणून दिलीं.

काल यात्रांनीं उपनिषदाच्या वर्गात शंकराचार्यांचा एक श्लोक सांगितला. त्याचा आशय असा होता कीं, "आपल्या भुकेला आजार समजून त्याची चिन्तित्ता करा आणि भिक्षेत जें अन्न मिळेल, तें औषध समजून त्याचें सेवन करा." त्याचें निवेचन करताना वारा म्हणाले, "आपल्या जीवनात शिस्त व नियमितता आली पाहिजे. हिंसेमध्ये शिस्त व योजनेची जरूर असते, परंतु अहिंसेत त्याची त्या दि पेशा अधिक जरूर असते."

मग आज रात्री जेवणानंतर यात्रीदलाची बैठक झाली व सर्वांनीं मिळून आपलें जीवन नियमित घनप्रिण्याची योजना केली. वारा कधीं कधीं विनोद करतात, "घटी ऐकू येता च त्या क्षणीं च उठलें पाहिजे टाडपरायटवर 'कृ' अक्षर टाडप झालें, 'ण' टाडप व्हायचें राहिलें असेल, तरी तेचढें दि सोडून पळालें पाहिजे. जेवणाच्या घटीला तर यमराजाची च घंटी समजा. आपण यमराजाला असं कधीं म्हणतो का कीं 'भल्या माणसा, जरा दहा मिनिटाचा तर अवधि दे.' त्याचें बोलावणें येता क्षणीं च जावें लागतें ना?"

वाडम परिपद यशस्वी झाल्याची बातमी आली. एशिया व आशियेच्या एकोणतीस राष्ट्रांनीं मिळून एरमतातें दहा वर्गमी ठराव मंजूर केला, त्यावर समाधान व्यक्त करतांना वारा आज भाषणात म्हणाले, "आपण आपली

पूर्ण शक्ति लावू तर दोन वर्षांत साऱ्या जगात शांति निर्माण करू शकू. मनुष्याने एकादा तीन इच्छा केली तर तो काय नाही करू शकणार ? आज आम्ही जी वातमी वाचली त्याने आम्हाला पार मोठे बळ मिळाले आहे. आमच्या कार्याने हि साऱ्या जगाला बळ मिळेल. शेवटी जगात शांति स्थापन कोण करणार ? जगाला निर्माण करणारा आहे तो च करील. पण जागही त्या कामात मदत करू, ईश्वराच्या हातातील साधन व्हावू. वानरांनी नाही का रामाचे काम केले ? त्याकरता पहिले पाऊल म्हणून या आपल्या गावाची समस्या सोडवू. हे नेहमी ध्यानात अगू द्या की ज्याने आपला प्रश्न सोडवला त्याने जगाचा प्रश्न सोडविला.”

वागाचे नेहमीचे म्हणणे आहे की माझे काम हवा च करणार आहे. सभेच्या सुरुवातीला गावच्या एका सज्जन गृहस्थाने वागाच्या स्वागताच्या निमित्ताने एक लहानसे भाषण दिले “ मी माझ्या जमिनीचा सहावा हिस्सा विनोवार्जीच्या चरणी अर्पण करीत आहे. दरिद्रनारायणाच्या सेवेचे काम माझ्या च जरोवर माझे इतर भाईं मद हि करतील आम्ही सारे मिळून साऱ्या गावच्या जमिनीचा सहावा हिस्सा देण्याची जबाबदारी उचलीत आहोत. भूदानाच्या मार्गाने गेल्यास जागतीक शांति निश्चित स्थापन होईल.” त्या गृहस्थाची पाठ थोपटीत वागा म्हणाले, “ सेड्यातील लोमाना देसीत कातीचा विचार वळला आहे, हें एक शुभ लक्षण आहे.”

: ५२ :

वाडुंगची दशसूत्री

बुगुडा, बालीपदर

२८ ३० एप्रिल '५५

जगलाची वाट चालत असताना बाबांनी विचारलें, “ एके काळीं नागपूरच लोक उत्कलमध्ये आले होते हें माहीत आहे का ? ” मीं हळूच म्हटलें, “ हो, नी आज हि इतिहासाची पुनरावृत्ति होत आहे. ” तें ऐकता च बाबा म्हणाले, “ पण त्या काळच्या लोकांना घोड्यावर स्वार होऊन, हातीं तलवार घेऊन यावें लागे. तें त्यांचे आक्रमण होतें आणि हे आपलें चक्रमण आहे. बुद्धानें ह्याला चक्रमण म्हटलें आहे. ” आमच्या चुनीअप्पा कित्येकदा थडेंत म्हणतात, “ त्या काळीं मराठे इथें ‘ चौथ ’ (चौथा हिरसा) वसूल करायला येत पण हा मराठा सहावा हिस्सा घ्यायला आला आहे. ”

मराठ्यांनीं एके काळीं उत्कलपर राज्य केले होतें. हातीं तलवार घेऊन येणाऱ्याविषयीं प्रेम नव्हे तर दहशत निर्माण होते इकडे आया मुलाना भीति दाखवीत म्हणतात, ‘ झोप लवकर ! तो मराठा आला बघ ! ’ ओडिया डिक्शनरीत काहीं मराठी लोकांनीं रुढ केलेल्या म्हणी आहेत. त्यातील एक म्हण अशी आहे कीं, ‘ प्रजा आणि आलें ठेचून काढलें म्हणजे त्यातून रस मिळतो ’. हें वाचून बाबांना फारच वाईट वाटले.

परंतु आज जणू त्या अन्यायाचे परिमार्जन होत आहे. आक्रमण आणि चक्रमण मधील परक सूर्यप्रकाशाइतका स्पष्ट दिसत आहे. घोडदळाऐवजीं पद यात्रा दल, तलवारीच्या जागीं वीणा आली आहे द्वेषाची जागा प्रेमानें घेतली आहे. आक्रमक वृत्ति जाऊन सेवावृत्ति आली आहे. शांतिवीणेच्या तारा छेडत, सर्वोदयाचा मधुर राग आलापीत ही यात्रा सुरू आहे. बाबा अनेकदा म्हणतात, “ भूदानयज्ञाच्या वाहनावर आरुढ होऊन मी धर्म-चक्रप्रवर्तनाकरता निघालों आहे. ”

उपनिषद्-धर्म सास मुलींकरता सुरू झाला होता. पण हळू हळू यात्री-

दळातील सारेच भाई वर्गीला येऊ लागले. गप्पाचा सेवक-कुशभद्र-आपली सारी कामे चटचट आटोपून वर्गीत सर्गीत प्रथम हजर होई. दुपारच्या जेवणानंतर घोरत पडलेला गौतम घड्याळात दोन वाजता च ताडकून उठून येई. बुलुभाईना वाटे भगिनीच्या वर्गीत कसे जावे, पण अखेर त्यांना राहिले नाही. वर्गीत एका कोपऱ्यात ते चूपचाप येऊन बसू लागले. आज महादेवीताईंनी विनोदाने वाचाना म्हटले, “आता तर वर्गीत मुलीपेक्षा मुलांची च सख्या अधिक दिसते.” वाचानी हसून उत्तर दिठे, “स्त्री पुरुष हा भेद च मुळी राहायला नसो. तो भेद जिथे सततो तिथून च उपनिषद् सुरू होतें.”

आमच्या यात्रेत रोज व्यासजी ‘पथदर्शक’चे काम करितात. वाचानागून पन्नास याडांच्या अंतरावर कदील घेऊन चालत असतात. वाचा थट्टेने म्हणतात, ‘ह्या नेताजीवर माझा पार विश्वास आहे.’ दररोज पहाट प्रार्थना आटोपता च व्यासजी जाहीर करतात, “आजका पडाव .. मील दूर है, रास्ता कच्चा है।”

बुगुडाला दोन दिवस मुकाम होता. दुसरे दिवशी प्रार्थना आटोपता च वाचा म्हणाले, “आजका पडाव शून्य मील दूर है।” आणि मग ते त्या शून्य मैलाच्या पडावाकडे जायला निघाले. दोन मैल चालून दूरच्या एका एकांत स्थानी आजचे अध्ययन व ध्यान झाले.

वाडुंग परिपक्व होत जो दशकल्मी ठराव पास झाला होता त्यावर वाचानी एक सूत्र रचले आहे. आज त्याचा अर्थ सांगताना ते म्हणाले, “अशा तऱ्हेचे सूत्र असले म्हणजे लक्षात ठेवणे सोप जातें.” ते सूत्र होतें—

‘स्वार्थानता जातिसाम्यम् फलमानन्यमान्यता ।
प्रक्षेपोऽनभिभावश्च अनभिक्रमणं तथा ॥
ज्ञातिनीतिः सहोद्योगः न्यायवर्तन्यपालनम् ।
आत्मरक्षाधिकारश्च मदन् चंचु विमर्जितः ॥’

दुपारी येथील शिक्षक वाचाना भेटले. आज समाजात जी विमर्शता आहे, वर्गभेद आहे, त्याने त्यांना पार दुःख वाटतें असे ते वाचाना सांगत होते. वाचानी त्यांना साम्ययोगाचा पाठ दिला. “सर्व लोक अशी च

तक्रार करतात. पण विषमतेवर प्रहार करणार कोण ? तेव्हा तुम्ही शिक्षक मडळी च आता पुढें या. तुमच्यापैकी कुणाला कमी पगार असेल, कुणाला जास्त असेल. सर्वांचे पगार एकत्र करा आणि पुनः समानतेने वाटून घ्या व एका कुटुंबासारखे रहा. तुमच्या उपदेशापेक्षा या तुमच्या साम्ययोगी जीवनाचा परिणाम विद्यार्थ्यांवर अधिक होईल.”

सध्याकालच्या भाषणात ह्याचा उल्लेख करताना बाबा म्हणाले, “ब्रह्माला तोडून टाकायचें असेल तर मूळावर च प्रहार करावा लागेल. वरच्या पाया कापून काही व्हायचें नाही. आजच्या परिस्थितीमध्ये जनमत हें मूळ होय या जनमताप्रमाणें च सरकार नतें वा बदलतें पण जनमत केव्हा बदलेल ? जेव्हा मी बदलेन तेव्हा ! त्याकरता विचार समजणें पुरेसे नाही. तो विचार अमलात आणला पाहिजे. विचारप्रचाराचा सर्वोत्तम मार्ग आचार च होय. उभनिषद् म्हणतें,

‘क्रियावान् एष ब्रह्मविदां वरिष्ठ ।’

ब्रह्मवेत्त्यामध्ये जो क्रियावान् आहे तो च सर्वांत श्रेष्ठ आहे. कपि पुढें म्हणतो, ‘स तरति स लोकान् तारयति ।’ जो स्वतः तरतो तो दुसऱ्यांना हि तारतो.”

साहित्यविनीकरता आम्ही रोज नास्ता कहन दीड दोन तास गावात फिरतो. ‘साहित्य म्हणजे अभिक्रानिका’ असं नावा म्हणतात. बुगुडा एक मोठें गाव आहे. त्यामुळें तिथें शिक्षिताची सख्या बरीच आहे. प्रत्येक घरात जाऊन विचार समजाविण्याचें काम यात्रीदलातील मडळींना पार प्रिय वाटतें. आम्हाला पार क्वचित् नकार मिळतो बहुतेक ठिकाणीं साहित्य विकलें जातें. या जिल्ह्यात आंध्र प्रदेशाच्या संस्कृतीचा परिणाम विशेष दिसतो. उत्कलच्या स्त्रियांची राहणी साधी वाटते. पण ह्या जिल्ह्यात स्त्रिया दागिन्यांनीं लादलेल्या आढळतात. इथें नागात सहा सात छिंदे कहन त्यात गोल रिंग किंवा नय घालतात. तें दृश्य तर पार च भयानक वाटते एवढें सारें घालून ह्या श्वास वसा भेत असतील देव जाणे ! आंध्र-प्रमाणे इथें हि डोक्यात काजळ नी अवाड्यात फुलें घातलेल्या स्त्रिया दिसतात. प्रत्येक घराच्या अगणात दक्षिणेन्डील पद्धतीप्रमाणें रांगोळी

घातलेली दिसते. हरिणीसारखे टपोरे पाणीदार डोळे नी रेखीव भुवया, हें येथील वैशिष्ट्य दिसले. या स्त्रिया आम्हाला प्रश्न हि चागले विचारीत.

अनादीभाई, निशाकरभाई पुस्तकाची पिशवी लटकवून गाणीं म्हणत जात. मग लोक त्यांच्याभोंवतीं गोळा होत. इकडून तिम्हे जाणारी एखादी बस थायली की हे दोघे त्यात शिरून काहीं तरी पराक्रम करीत. बालीपदर गावात अशी च पायपीट केली. एप्रिलचा महिना. सूर्यनारायण अत्युर्ची पदीं चढलेले. त्यामुळें नंतर थड पाण्याच्या तळ्यात डुवताना अमृतपानाचा आनंद मिळाला. सुखाची गोडी वाढावी म्हणून च जण दुःख निर्माण होत असावें.

सभेची वेळ होत आली. घड्याळात चार वाजले होते. बालीपदर गावच्या प्रत्येक घरातून माणसें बाहेर पडत होती व सभास्थानाकडे येत होती. म्हातारे वाटीचा किंवा नातवाचा आधार घेऊन येत होते, पोरें उभ्या मारत येत होती, गृहिणी घरचीं कामें भराभर उरकून लगबगीनें येत होत्या. पाहता पाहता हजारोंचा जमाव जमला. आतापर्यंत तेजानें व थाटानें तळपणारा सूर्य एकाएकीं ढगाआड लपला. आकाश अभ्राच्छादित झालें. वारा साथ देऊ लागता च आकाशाच्या अंगणात काळ्या मेघस्यामानें नृत्य सुरू झालें. त्याची गर्जना होऊ लागली व विगुलता कडाडू लागली. सभास्थानावर निराशेची काळी छाया पसरली. आज दर्शन आणि श्रवणावाचून न परताने लागणार का अशी शफा लोकांना भेटसावू लागली.

तेवढ्यात त्याची दृष्टि बागाच्या झोपडीकडे गेली. तीराच्या वेगानें ते सभेकडे येत होते. अत्यानंदानें जननन जयघोष केला 'महात्मा गांधी की जय. सत विनोदा की जय'. विजा नी वारा ह्यांची पवां न करता सान्यानीं बागाचरोबर प्रार्थना केली बागा मोदू लागले. वादळ सुटलें. क्षिमक्षिम पाऊस येऊ लागला. सभेंत वादींनीं छम्या उघडल्या. बागा म्हणाले, "सान्या-जयळ छम्या नाहींत तेव्हा छम्या बंद करा. मारे समान बनू य ईश्वराची कृपा प्राप्त करू." छम्या बंद झाल्या. भाषण सुरू झालें. शतवर्षें लोक ऐडू लागले. वादीं वेळानंतर पुन वादळ व पावसाना वेग गढला. सभेंत

पुनः हालचाल सुरू झाली. काही लोक पळून जाऊन जवळच्या घरांच्या छपराचा किंवा झाडाचा आश्रय घेऊ लागले. “अरे, असे भ्याडासारखे रणागणातून पळून का जाता ?” बाबांचे हे शब्द ऐकून ते परतू लागले. बाबा ‘आवास’ ‘आवास’ म्हणू लागले व इतर लोक टाळ्या पिटून परत येणाऱ्यांचे स्वागत करू लागले.

भाषण संपल्यावर बाबांनी उभ्या उभ्या च रामधून म्हणायला सुरुवात केली. सारी सभा त्यांना साथ देऊ लागली. आकाशातून पडणाऱ्या जलधाराच्या रुपाने ईश्वराचा च प्रेमळ स्पर्श होत होता. ‘राजाराम सीताराम’ ह्या बाबांच्या भजनांच्या रुपाने जणू देवाचा ध्वनि कानी ऐकू येत होता. भक्तिरस पिऊन मस्त झालेल्या जनतेत नेत्रांना साक्षात् नारायणाचे दर्शन होत होत. बाबांची कृश मूर्ति रामधून गात गात डोलत होती. अनेक व्याख्यानांनी जे साधले नसते ते ह्या भजनाने झाले. ते गोड दृश्य पाहून शेजारच्या देवळातील देव दगडी मूर्तींमध्ये अदिस्त राहू शकला नसावा. भजन संपले. एकेक गावकरी व्यासपीठाकडे येत होता आणि ‘काळजाच्या तुकड्याच’ एकेक फूल दरिद्रनारायणाच्या मूर्तीला वाहत होता, ‘गीता प्रवचना’चा प्रसाद घेऊन परत जात होता.

पाऊस पळाला. सृष्टि ताऱ्या फुलासारखी हसू लागली. काळे, पाढरे दग पहाडाशी लपटाव खेळत होते. गार गार वारा वाहात होता. पहाडाची शिखरे बोलावू लागली. त्यांना साद घाटणार तो च ‘यमराजाची धटी’ ऐकू आली. त्यामुळ पाय भोजनगृहाकडे वळले नी मन मान पहाडाची चढण चढू लागले

: ५३ :

एका वकिलाचीं दोन रूपें

भटनई, आस्का, पीतळ
१-३ मे '५५

आज 'मे दिन' (May Day) ! जगातल्या मजुराचा, श्रमिकाचा दिवस. तीन वर्षांपूर्वी उत्तर प्रदेशच्या यात्रेत पेजाबादला ह्याच दिवशीं वामानी घोषणा केली होती, " भूदान मजदूर आंदोलन हे । देहातके वे जमीन और बे-जमान मजदूरोंकी आवाज मेरे मुँससे प्रकट हो रही है । "

आकाश पाटल्यागत पाऊस धो धो पडत होता. मुसळधार वृष्टीत हि वाचा सभास्थानाकडे जात होते. ते पाहून घरातील 'ओसऱ्याचा व पडव्याचा आसरा घेतलेले काही लोक या दिशेनें पळव येऊ लागले. सभेंत बुडभाईचें दणदणीत व्याख्यान सुरू होत. सारी सभा उभी होती. वामाना पाहता च जनतेनें जयघोष केला, ' भूमि काहार । जे चाखिजे ताहार । ' (जमीन कुणाची ? जो जोतेल त्याची). व्यासपीठावर पावसाचा त्रास जरा कमी होत होता. म्हणून वाचा तें सोडून जनतेमध्ये जाऊन उभे राहिले. प्रार्थना संपून वाचा म्हणाले,

" आकाशाच्या अभियेकारांलीं झालेली आपत्ती ही सभा तुमच्या जीवनात प्राति करणारी ठरो आज आपण इथे कुठले हि भेदभाव न ठेवता प्रार्थना केली, तद्वत् च आपल्या जीवनात हि कुठला च भेदभाव ठेवू नका. परमेश्वर पावसाच्या रुपानें आपल्याला धडा देत आहे. साड, पहाड, जमीन, समुद्र ह्या सर्वांवर पाऊस समान भावाने पडतो. गरिबाच्या शेतात पडतो, श्रीमताच्या शेतात हि पडतो. तो भेद करीत नाहा आपण हि सारे प्रेमानें, सल्लोख्याने भाऊ भाऊ म्हणून राह. गावाचें एर कुठून करावच आहे गावची जमीन व संपत्ति गावच्या माणसीची परायची आहे. "

गरीब श्रीमत, भूमिमान भूमिदीन, तदान थोर गार त्या वृष्टीत शांतपणे उभे राहून एकाच चिताने ऐकत होते म दिनाच्या सानेची च सभा दानी ती.

' देशासाठी 'चा आठवा श्मोर सुरू होता. त्यात आत्मशक्ती पुरपाचें

वर्णन आहे. “सः प्रत्यगात्, शुक्रम्, अकायम्, अन्नम्, अस्नाविरम्, शुद्धम् । अपापविद्धम्, कविः, मनीषी, परिभूः, स्वयभूः, याथातथ्यतः, अर्यान्, व्यदधात्, शाश्वतीभ्यः, समाभ्यः ।

‘त्यानें शाश्वत काळपर्यंत टिकणारे सर्व अर्थ यथावत् साधले.’ कारण त्यानें आपल्या जीवनात आत्म्याचा अनुभव घेतला. शुक्र अकाय अन्न अशा परमात्म्याला त्यानें घेऊन टाकले. म्हणजे त्याच्या अवतीर्णवतीं चोहोकडे ईश्वर च ईश्वर आहे असें म्हणण्याऐवजी ईश्वराच्या भोंवतीं तो आहे, असें म्हटलें ही भाषा जरा पुढें गेलेली आहे. तुकारामानें म्हटले आहे—

जेथें जेथें जाशी तेथें मजसी च पाहसी ।

ऐसा पसरून भाव रिता नाहीं कोणी ठाव ।

मी आपला भाव असा व्यापक पसरवीन कीं हे परमेश्वरा, तू जिथें जिथें जाशील तिथें तिथें मला च पाहशील. एक हि स्थान मी रितें ठेवणार नाहीं. म्हणजे परमेश्वराला सगळीकडे तुकारामाचें च दर्शन होणार.

चित्त जडलें पाई पाळती हें ठाई ठाई ।

तुका म्हणे पोटी देवा घालून सांगे गोष्टी ॥

परमेश्वराला आपल्या पोटात घालून, त्याला पचवून, आपल्यात सामावून तुकाराम गोष्टी बोलत आहे. म्हणजे तुकाराम इतका व्यापक बनला कीं त्याने परमेश्वराला पोटात सामावून घेतलें.

मातृभाषा म्हणून कीं काय मूळ संस्कृतापेक्षा तुकारामाच्या काव्यात अधिक भावव्यक्तता वाटली. तुकारामाचे अभंग वाचाच्या तोंडून ऐकताना त्याच्या आधीच्या च गोड आवाजात आज अधिक च गोष्टी होती. त्यावर त्याचें भाष्य झालें. हे च अभंग इतरन वाचले असते तर ही अनुभूति आली नसती. पुस्तकातलीं अक्षरें नित्येन्द्रा भाव व्यक्त करण्याला असमर्थ ठरतात. पण वाचाच्या मुखांनं ऐकलें म्हणजे नवा आशय जाणवतो, नवी दृष्टि मिळते नी नवें दर्शन होतें. ‘इति शुश्रुम धीराणाम्’चा महिमा आहे हा ! ‘निन गुरु होय क्या शान’ म्हटलें च आहे.

आस्का शहरात कम्पुनिस्टाचा प्रभाव बरा च आहे व वंजूप जमीनदार हि आहेत असें ऐकलें होतें. बहुधा ह्या दोन्ही गोष्टी बरोबर च आढळतात.

आम्ही मात्र आज चढाओढ लावून पुस्तके विकलीं. काहीं घरात गरा च वाद घालावा लागला. तरी हि दीड आण्याच्या 'ग्रामसेवका' पासून तों एक रुपयाच्या 'गीता-प्रवचना' पर्यंत सर्व तऱ्हेचे साहित्य खूप विकलें.

दुपारी गावच्या प्रतिष्ठित लोकांची सभा झाली. त्यात इथल्या परिस्थितीचें चागलें च दर्शन झाले. एक वकील तर रागाच्या भरात बागाना सरळ म्हणाले, "तुम्ही जमिनीची चोरी करायला आला आहात." येथोड शिक्षितानीं भूदानसाहित्य अजिबात वाचले नाहीं असें दिसलें. त्यामुळें त्यांना साधी माहिती देखील नव्हती. बाग म्हणाले, "चळवळ सुरू होऊन चार वर्षे झालीं तरी हि तुम्हीं भूदानसाहित्य वाचलें नाहीं तेव्हा मी तर तुम्हाला अशिक्षित च म्हणें."

आजच्या प्रवचनात बागानीं सर्वोदयाच्या मूळ सिद्धान्तावर आधारित ग्रामराज्याचें चित्र उभें केले.

"समाजाच्या भिन्न भिन्न वर्गांच्या हितात कुठला च विरोध राहू शकून नाहीं. सर्वांचें हित बरोबर च साधू शकतें, सर्वांचा उदय बरोबर च होईल. अहिंसेच्या मार्गाची ही च खुबी आहे की त्यात गरीब आणि श्रीमत दोघांचें हि कल्याण होतें."

भाषण संपवून बाग निघासाकडे परत येत होते. गर्दीतून कसामसा रस्ता काढत कुणी तरी येऊन चटकन बागाचे पाय धरले. बागानीं त्या गृहस्थाचे हात धरून उभें केलें. दुपारच्या सभेंत आवेशात बोलणारे जे वकीलसाहेब होते ते पालीं मान घातून ओढू लागले, "मला क्षमा करा. मीं त्या वेळीं तुम्हाला ओळखलें नाहीं. माझ्या दानून फार मोठी चूक झाली क्षमा करा मला!" त्याच्या पाठीवर थाप मारून हसत हसत त्यांना नमस्कार ठोकून बाग पुढे सरवले. दुपारी क्रोधाच्या भरात तावातावानें बोलणारे नी आता भागनेच्या भरात पाय धरणारे दोन्ही एक च आहेत का? होय. दोन्ही एच च. पण त्या वेळीं त्याच्या हृदयात रावण राज्य फरीत होता, आता रामाचें आगमन लागें होतें.

'पीतळ' गावात वार्ही विणसर आहेत. त्याची स्थिति मोठी वारंट आहे अस फळतें. बागानीं मार्ग दाखविण. "गावोगावीं, परोपरीं लोक

सूत काढू लागतील, गावात च कपडा तयार करतील आणि गावकरी त्याचा च उपयोग करतील तर च विणकर वाचतील. गावच्या बाहेरचा मिलचा कपडा वापरणाऱ्यांना तर मी नग्न च समजतो. मी सरकारला असा सल्ला दिला होता की जिथे जिथे सरकारतर्फे सामूहिक विकास योजनेचे काम चालते तिथे हे तत्त्व पाळावे की, गावकरी आपला कपडा व इतर आवश्यक वस्तु गावात च तयार करतील. ग्रामोद्योगाचा हा सिद्धान्त च आहे की गावात कच्चा माल आहे आणि गावाला पक्क्या मालाची गरज असेल, तर त्या कच्च्या मालाचा पक्का माल गावात च तयार झाला पाहिजे. हा सिद्धान्त स्वीकारल्याशिवाय सर्वाना काम देता येणे शक्य नाही. देशातील साऱ्या लोकांना काम मिळाले पाहिजे. हे राष्ट्रीय योजनेचे गृहीत तत्त्व आहे व सरकारचे ते कर्तव्य च आहे. ”

इथे भूमिहीनांची सख्या अधिक आहे व जमीन मूठभर लोकांच्या हाती आहे. भूमिहीनांना जागृत होण्याचा आदेश देत बाबा म्हणाले, “ गावा गावातील भूमिहीनांनी भूमिदानाजवळ पोहोचावे व प्रेमाने त्यांना सांगावे की, बाबा आमच्यातर्फे सहाय्या हिस्स्याची मागणी करीत आहे. अशा तऱ्हेची मागणी करणे भूमिहीनांचे कर्तव्य च आहे मूल जेव्हा रट्ट लागते, तेव्हा च आहे त्याला दूध पाजते. म्हणून आपल्याला आपले रट्टे मुरू वेळे पाहिजे, आपली मागणी समोर मांडली पाहिजे भूमिदानयशाचा आरंभ च भूमिहीनांच्या मागणीने झाला आहे. त्या दिवशी पोचमपट्टीला तेथील हरिजन आपली मागणी माझ्यासमोर न मांडते तर मला भूदानाची कल्पना मुचली नसती, या कामाचा आरंभ च झाला नसता. म्हणून तत्कालीन भूमिहीनांनी जस आपले मागण मांडले तसे तुम्ही देखील ओरिसाच्या पन्नास हजार गेड्यात पन्नास हजार सभा करा व आपली मागणी मांडा. तुमच्या हाती एव मिळी देण्याची माझी इच्छा आहे. ती अशी की तुम्ही मार मरीन दान द्या, तुमच्याकड जे जे असत — जमीन, धर्मशक्ति — त्याचा एव दिव्या लागू, तर एव पुण्यशक्ति प्राप्त होईल. मग त्याचा परिणाम भोना गावांवर होईल, आणि ते दान देऊ लागतील. विहासध्वे अथ च झाले. ”

गवा मोलत च होते. तेवढ्यात पाऊस कोसळायला लागला. सेनापतीच्या यादत आपल्या शिपायाना पळून न जाण्याचा आदेश देत ते म्हणाले, “हवा, सूर्य, पाऊस हे तर आपले दोस्त आहेत. त्यांना भिण्याचें काहीं कारण नाहीं.” नंतर ते लोकाना विहारचा अनुभव सांगू लागले. त्या वेळीं उत्तर विहारमध्ये दाद कार उडाला होता. परमेश्वर च जणू कोपला होता. रेडींच्या रेडीं जलमय झालीं होती. चोहोंकडे पाण्याशिवाय दुसरे काहीं दिसत नव्हतें. त्या पीडिताजवळ कुणी पोहोंचले नव्हतें. जिथें जिथे रक्त, दुःख आणि अश्रु साडले असतील तिथे तिथें जायचें नी आपल्या जराजर्जर शरिराची होळी परायची हेंच ज्याला माहीत, त्याचीं पावलें सहज च तो करण आक्रोश ऐकून तिरुडे वळली, आपल्या हृदयीच्या प्रेमानें तो त्या दीनाच्या जखमेवर पुनर घालू लागला. कबरेभर पाण्यातून दहा दहा मैल चालत जाऊन, मुसळधार पावसाच्या धाराना मस्तकावर झेलत, नी ‘हा तर शॉवर बाथ’ म्हणून हसणारा हा बापूचा लाडका शिष्य त्या जलमय प्रदेशात विहार करू लागला. जनतेनें वेगान्याचा आवाज ओळखला. रानातून हवरत हवरत येणाऱ्या गोमातेकडे प्ना ओढीनें वासरू धावत धावत पोहोंचतें, तशा ओढीनें सारे येऊ लागले. त्यांना गुडघाभर पाण्यानें अडयलें नाहीं, मुसळधार अभिषेकानें धावरयलें नाहीं. पाण्यापलीं बुडून गेलेल्या आपल्या घराकडे केविल्याण्या नजरेनें पाहत दुसरीकडे एक आशा उराशीं बाळगून पोरानाळासह ते नातेंत बसून पाच पाच सात सात मैल दुरून वागाची वाणी ऐकायला जमत. एकदा तर कमाल च झाली. बरून मुसळधार पाऊस नी खालीं जलमय प्रदेशात दोनशें नागात दोन तीन हजार लोक उभे. त्यात म्हातारे होते, तरुण होते, मुलें होती नी तान्ह्या पोराना पोटाशीं धरून उभ्या असलेल्या नायका दि होत्या.

वागा पीतळनासीयाना सागत होते, “लागां कीं तादाद में लोग बारीशका मार खाते हुआ आते थे, शांतिमें सुनते थे और बारीशका मार खाते हुआ लौटते थे और भर भर के दान देते थे।”

ती अद्भुत, रोमाचकारी तथा लोक ऐसे लागले, त्यांच्या उभा नद होऊं लागल्या आणि ते शांत, निश्चल शांत. शेवटीं वागांनीं त्यांना एक श्रोव शिकवला.

कलिः शयानो भवति, संजिह्वानस्तु द्वापरः
उत्तिष्ठन् त्रेता भवति, कृतं संपद्यते चरन् ॥

(ज्ञोषणारा कलियुगात राहतो. वसणारा द्वापरयुगात, उठून उभा राहणारा त्रेतायुगात आणि चालणारा धृतयुगात राहतो.)

सारे उत्साहानें श्लोक म्हणत होते. त्यांना आजवर वेदपठनाचा अधिकार नव्हता. पण आता एक ज्ञान देणारा ऋषि त्यांच्याजवळ येऊन त्यांना सागत होता, “तुम्हाला भूमीच्या सेवेचा हक्क आहे. तुम्हाला भूमि मिळाली च पाहिजे. तुम्हाला वेद, उपनिषद्, गीता शिकण्याचा हक्क आहे आणि तें तुमचें कर्तव्य देखील आहे.”

: ५४ :

भूमिक्रांति सफल होवो !

दिंडलीसाद

४, ५ मे १९५५

पडाय जवळ येऊ लागला. एका उंच टेकडीवर उंच झाडांच्या छायेत शान्त, एकान्त, रम्य जागी असलेल्या देवळानें तक्ष वेधतें. मुषागी पोद्दानता च येळात येळ काढून त्या देवळात जायचें व काऱ्हे श्लोक पाठ करायचे राहून गेले होते ते टेकडी चढता चढता कम्बन टाकायचे जमा भी मनाशी विचार करीत होतें. तेव्हागत बुधुभाईंना आवाज ऐकू आला— “आज नास्त्यानंतर आपल्याला मर्गोना भ्रमदानावरता माहेर जायचें आहे. गावच्या लोकांनी तळें रोदण्याचें काम गुरू वेळ आहे, त्यात मदत करायची आहे.”

थोड्या च येळात दोऱ्यावर जुळ नी दोपल्यात ग हातात पायडी, बुदळी घेऊन आमची सेवा तळ्यापडे निघाली. टेकडीवरच्या मंदिरापडे दृष्टीनेच टापर मी मनात म्हटों, ‘देवा, तुझ्या व दर्शनाला निघांन आम्ही. ’ काम गुरू तालें मारी गजाली, दोपल्यात भरामची व गाहून

नेऊन दुसरीऱडे टाकायची. द्यें आम्ही अशिक्षित होतों. आमच्याबरोबरचें इतर मजूर गुरु बनून आम्हाला या कामाचे घटें देत होते. कुणी तरी म्हण्ळें, “ पार श्रम कराल तर दुपारी उपनिषदाच्या वर्गांत पेंगाल गुम्हा.” चट्कन् एक भगिनी म्हणाली, “ छे ! उलट आज उपनिषद् अधिक चांगलें ग्रहण करता येईल. ”

मातीच्या शरीरावर मातीचे लेप चढू लागले. सूर्यनारायण अधिक प्रचलतेन तापूं लागला. घामाच्या धारा गळूं लागल्या. मातीने चरचटलेल्या दानां मी घाम पुसत असताना एक मजूर भाई म्हणाला, ‘ टोपली नीट धरा, साटेल माती. ’ पाठीमागून टोप्यावर जड टोपली घेऊन एक ओढिया भगिनी येत होती. ती हळू च म्हणाली, “ अप्पा ‘ याथातथ्यतः अर्थान् ’ याच्या पुढचा शब्द कोणता हो ! काहीं केल्या आठवत न नाहीं बार्द. ” मग आम्ही दोघी जोरजोरानें श्लोक म्हणत पुढें सटक्यां. ‘ याथातथ्यतः अर्थान् व्यदधात् शास्त्रार्थम्. समाभ्यः । ’

दोन दिवसापूर्वी च त्या श्लोकाचें विवेचन पारानीं केणें होतें तें आठवूं लागलें. जो आत्म्यात सर्ग भूताना आणि सर्ग भूतात आत्म्यात पाहणो, आत्मा आणि सर्ग भूतें; जसे काढ्या, पादव्या तरुणा पट असतें तसे; ओतप्रोत आहेत. पण्डा विजताना ‘ ताण आणि पाणा ’ एकमेकात मिगळतात तसे च. ‘ तां न त्रिगुण्ये ’ त्याच्या मनात बुद्धावरून हि पूर्णा सिता अनादर निर्माण होत नाहीं याच्या पुढचा वागण एक पाऊल पुढें च घेऊन जातो. त्यात म्हणजे आहे, ज्याच्याकडतां आत्मा च मारी न्हीं होऊन मेला, म्हणजे पूर्ण अर्हत, त्या शनी पुरमाण शोक आणि मोह कुठला ! ‘ तत्र को मोहः कः शोकः ? ’ त्याच्या जीवनात तर वग, आनंद च आनंद आहे. याच्या पुढचा श्लोक तर आणगी च अद्भुत आहे— ‘ म पदेमात् मुक्त्वा अवापन् ’ पार च अद्भुत !

मातीची जड टोपली मी स्वामी टोपली होणें. कुणी तरी म्हणत होणें, ‘ स्वामी अगशीत तर वमी भगिनी मनी. एवढेच वमी मज्जाणातले होणें येईल आनंदता ? ’ दाराची धानस मुडा द पदंगमेरे दिवत होणें.

कलिः शयानो भवति, संजिहानस्तु द्वापरः
उत्तिष्ठन् त्रेता भवति, कृतं संपद्यते चरन् ॥

(शोषणारा कलियुगात राहतो. वरुणारा द्वापारयुगात, उठून उभा राहणारा त्रेतायुगांत आणि चालणारा कृतयुगांत राहतो.)

सारे उत्साहानें श्लोक म्हणत होते. त्यांना आजवर वेदपठनाचा अधिकार नव्हता. पण आता एक ज्ञान देणारा ऋषि त्यांच्याजवळ येऊन त्यांना सांगत होता, “तुम्हांला भूमीच्या सेवेचा हक्क आहे. तुम्हाला भूमि मिळाली न पाहिजे. तुम्हाला वेद, उपनिषद्, गीता शिकण्याचा हक्क आहे आणि तें तुमचें कर्तव्य देखील आहे.”

: ५४ :

भूमिक्रांति सफल होवो !

दिजलीराड

४, ५ मे १९५५

पट्टाज जवळ येऊं लागला. एका उंच टेकडीवर उंच झाडांच्या छायेत शान्त, एकान्त, रम्य जागीं अगळेच्या देवळानें लक्ष वेधतें. मुषामी पोहोचता न येळात येळ पाहून त्या देवळात जायचें स कालने श्लोक पाठ करायचे राहून गेले होते ते टेकडी चढता चढता वरून टाकायचे असा मी मनाची विचार करीत होतों. तेव्हात बुद्धुभाईचा आवाज ऐन आला—
“आज नास्त्यानेच आपल्याच मर्यादा भंगदानावरता पाहें आपण आहे. गारच्या लोषानीं तळें गोदण्यानें काम मरू येतें आहे. त्याच मदत करायची आहे.”

नेऊन दुसरीकडे टाक्याची. इथे आम्ही अशिक्षित होतो. आमच्याबरोबरचे इतर मजूर गुर बनून आम्हाला या कामाचे धडे देत होते. कुणी तरी म्हणेल, “फार श्रम कराल तर दुपारीं उपनिषदाच्या वर्गांत पेगाल तुम्ही.” चटकून एक भगिनी म्हणाली, “छे ! उलट आज उपनिषद् अधिक चांगलें ग्रहण करता येईल.”

मातीच्या शरीरावर मातीचे लेप चढू लागले. सूर्यनारायण अधिक प्रखरतेने तापू लागला. घामाच्या धारा गळू लागल्या. मातीने बरबटलेल्या हाताने मी घाम पुसत असताना एक मजूर भाई म्हणाला, ‘टोपली नीट धरा, साडेल माती.’ पाठीमागून डोक्यावर जड टोपली घेऊन एक ओडिया भगिनी येत होती. ती हळू च म्हणाली, “अप्पा ‘याथातथ्यतः अर्थान्’ याच्या पुढचा शब्द कोणता हो ? काहीं केल्या आठवत च नाहीं बार्द.” मग आम्ही दोघी जोरजोरानें श्लोक म्हणत पुढें सटकलो. ‘याथातथ्यत. अर्थान् व्यदधात् शाश्वतीभ्य. समाभ्यः ।’

दोन दिवसापूर्वी च त्या श्लोकाचे विवेचन बाबानीं केलें होतें तें आठवू लागलें. जो आत्म्यात सर्व भूताना आणि सर्व भूतात आत्म्याला पाहतो, आत्मा आणि सर्व भूतें; जसे काळ्या, पाढऱ्या तऱ्हा पट असतो तसे, ओतप्रोत आहेत. कपडा विणताना ‘ताणा आणि वाणा’ एकमेकात मिसळतात तसे च. ‘ततो न विजुगुप्सते’ त्याच्या मनात कुणाबद्दल हि घृणा किंवा अनादर निर्माण होत नाही. याच्या पुढचा चरण एक पाऊल पुढें च घेऊन जातो. त्यात म्हणेल आहे, ज्याच्याकरता आत्मा च सारीं भूतें होऊन गेला, म्हणजे पूर्ण अद्वैत, त्या शानी पुरुषाला शोक आणि मोह कुठला ? ‘तत्र को मोहः कः शोकः ?’ त्याच्या जीवनात तर बस, आनंद च आनंद आहे. याच्या पुढचा श्लोक तर आणखी च अद्भुत आहे— ‘स पर्यगात् शुक्रम् अशायम्’ फार च अद्भुत !

मातीची जड टोपली मी खाली ठेवीत होतें. कुणी तरी म्हणत होतें, ‘यन्मली असशील तर कमी भरावी माती. एवढम कसें मजुरासारखें होता येईल आपल्याला ?’ बाबाची ध्यानस्थ मुद्रा डोक्यासमोर दिसत होती.

दोन्ही वान त्याचे शब्द ऐकत होते. “त्या शानी माणसानें शाश्वत काळ-पर्यंत टिकणारे सर्व अर्थ यथावत् साधले. ‘याथातथ्यत अर्थान् व्यदधात् शाश्वतीभ्य समाभ्य ।’ आजमाल पंचवर्षीय योजना होते पण त्याची तर छाश्वतवर्षीय योजना बनली. त्याला कमवायचें, मिळविण्याचें काहीं उरलें नाहीं. तो सदाकरता निश्चित झाला कारण तो सगळ्यामधें स्वतःला च पाहतो. सारीं घरे त्याचीं झालीं. तो दिवसभर काम करील आणि भाकरी मिळतील. आजची भाकर आज, उद्याची उद्या. काहीं चिंता नाहीं.”

‘आम्ही आतापर्यंत एक आणा मिळवला’ साधींचा विनोद सुरू होता. एक मजूर माझ्या डोक्यावर मातीनें गच्च भरलेली टोपली चढवत होता. त्याच्या चेहऱ्याकडे माझी दृष्टि गेली. चिंता मुक्त, आनंदी चेहरा होता तो. ‘किती कमावता तुम्ही?’ मीं विचारलें.

“पोटापुरत कमावतां. हवय कशाळा आणखी जास्ती?” मीं विचारलें, “आणखी काहीं सुद्धा नसो तुम्हाला?” त्यानें उत्तर दिलें. “पाहिजे तर! भागवत वाचण्याची पार इच्छा होते. अजून अडाणी च राहिलों आहें मी. ज्ञानाशिवाय कुठली गति माणसाला! शिकवता तुम्ही?”

“हो! हो. का नाहीं शिकविणार? म्हणा पाहू. याथातथ्यतः अर्थान् व्यदधात् शाश्वतीभ्य. समाभ्य. ।”

“हें तर संस्कृत झाल. मला वस म्हणता येईल?”

“तुम्हाला जरूर म्हणता येईल. मी एक एक शब्द म्हणत जाईन. तुम्ही माझ्या मागून म्हणत जा. मला येतें तेवढे शिकवीन मी तुम्हाला.”

आम्ही शोर म्हणत होतो. कुणी म्हणालें, “अस एकटे एकटे का म्हणता? सोरे च म्हणू या री!”

सोरे एकदम उपनिषद् म्हणू लागले.

तुदळीनें माती खणून टोपली भरली व मलीत उचलली.

“आता हें काम छान जमात तुम्हाला.” मजूर आनंदानें म्हणता.

“आणि तुम्हाला सुद्धा शोक जमूं लागला.” त्याच शोक म्हणताना पाहून मी आनंदानें ओरडें.

मध्यान्हाची वेळ. मे महिना. सूर्यनारायणाला मनसोक्त तापण्याचा अधिकार च होता.

‘अग्रे नय मुपथा राये अस्मान् ।’

हे मार्ग-दर्शक देदीप्यमान प्रभो ! आम्हाला सरळ मार्गाने, त्या परम आनंदाकडे घेऊन जा.

ईशावास्य संपत आले. दुपारच्या जेवणाची वेळ होत आली.

आपआपल्या टोपल्या नी कुदळी, फावडी उचलीत सर्वांनी जयघोष केला :

‘भूमि-क्रांति सफल हो !’

समाप्त

आगामी प्रकाशने

सर्वोदय विचार आणि स्वराज्य-शास्त्र विनोबा

क्रांत दर्शन (परिवर्धित आवृत्ति) ”

गुरुबोध (शंकराचार्यांच्या प्रकरणग्रंथाचें नवनीत) ”

क्रांतीच्या वाटेवर

(कोंरापुढ मधील ग्रामदानाची देनदिनी) निर्मला देशपांडे